П 902(497.2)
Л П86
3264
опис

ПРЕСЛАВ

СБОРНИК

I

ИЗДАТЕЛСТВО БЪЛГАРСКИ ХУДОЖНИК — 1968

ПРЕСЛАВ

СБОРНИК

ПРЕСЛАВСКО АРХЕОЛОГИЧЕСКО ДРУЖЕСТВО „ТИЧА“

ПРЕСЛАВ

СБОРНИК

I

ОТГОВОРЕН РЕДАКТОР
проф. СТАНЧО СТАНЧЕВ—ВАКЛИНОВ

БИБЛИОТЕКА

ИЗДАТЕЛСТВО БЪЛГАРСКИ ХУДОЖНИК — СОФИЯ

3264
902(497.2)+949.72

П 902(497.2)
П86

Инв. № 18277 1973 г.

ПРЕДГОВОР

През 1966 година се навършиха 60 години от създаването на Преславското археологическо дружество „Тича“. По инициатива на дружественото ръководство този сборник има за цел да ознаменува годишнината с приноси както от членовете на археологическия колектив, натоварен с проучването на старата българска столица, така също и от широк кръг учени, специалисти в различни области на старобългарската култура. В сборника се обнародват нови резултати от проучването на стария град, групи находки от Преславския музей, илюстриращи отделни моменти от миналото на Преслав и неговата околност, студии, посветени на различни проблеми от историческото минало и богатото наследство на преславската култура.

Сборникът е посветен на паметта на Йордан Господинов, преславски гражданин и известен изследвач на миналото на града. Той излиза благодарение отзивчивото съдействие на Градския народен съвет в Преслав, на ГК на БКП, както и на помощта на кооперативното стопанство, на промишлени предприятия в града, на гражданите на новия Преслав.

Още много усилия са нужни за изучаването на материалната и духовната култура на Велики Преслав, на неговата епоха. В бъдеще големи и обобщителни трудове ще бъдат посветени на древната българска столица. Но ние се надяваме, че и този сборник ще внесе ценно градиво в това голямо дело.

Станчо Станчев

ЙОРДАН ГОСПОДИНОВ

1872 — 1953

Името на Йордан Господинов е неразривно свързано с издирването, разкриването и популяризирането на паметниците на Преслав — неговия роден град. Може смело да се каже, че без Йордан Господинов много паметници на втората българска столица и ред блестящи страници на преславската култура щяха вероятно да бъдат все още непознати както на нашия народ, така и на световната наука. Нему преди всичко се дължи откриването и проучването на такива паметници, като църквата и манастира в Патлейна със забележителната рисувана керамика, двореца и прочутата Кръгла Симеонова църква. Без неговата настойчивост многобройни каменни архитектурни детайли, пръснати из стария град и неговата околност и илюстриращи важни страни в художествената култура на Преслав, щяха да бъдат загубени. Без ентусиазма на този преслàвянин многобройни археологически обекти из преславската околност и ценни случайни находки щяха да се пръснат безследно. Вместо това сега Преслав е известен с много останки на църкви, манастири и граждански сгради, с водопроводи, работилници и съоръжения не само в центъра на стария град, а далеч вън от него. Сега Преслав притежава изключително богат музей и фондове, пълни с интересни и важни за историята на целия район находки.

Йордан Господинов е от поколението на пионерите на българската археология. Своята дейност той започва в началото на този век като любител в ограничения район на своя роден край. Но в широката обществена основа на първите му стъпки в полето на науката се чувствуват здравите народнически традиции на Българското

Йордан Господинов

възраждане. Искра любородна гори в сърцето му и тя разгаря пламъка на ентусиазма у неговите съграждани, които създават свое археологическо дружество с единствената задача — да открият и покажат паметниците на Преслав, свидетели на славно минало. Във въображението на всички картината на това минало се чертае твърде наивно в духа на възрожденските щампи или на гравюрите от Николай Павлович. Йордан Господинов е човекът, който съумява да впрегне ентусиазма в една разумна и делова задача — разкопки на известните по предание и новооткрити в гъсталаците на преславската околност руини. Резултатите от тези разкопки откриват нова страница в изследването на Преслав.

Йордан Господинов е роден на 1 януари 1872 г. в стара преславска фамилия. Той учи отначало в Преслав, после в Шумен, Русе, Казанлък и най-после завършва през 1895 г. Педагогическото училище в Лом. Още същата година той става начален учител. Той е едва двадесет и пет годишен, когато две години по-късно в развалините на стария Преслав край родния му град младият български историк и археолог Васил Златарски извършва първите разкопки. Но тези разкопки не продължават през следващите години. Около края на века вниманието на българската общественост е насочена към големите открития в Плиска, а Йордан Господинов учителствува далеч от родния си град. Но той е учител вече в Преслав, когато през 1905 г. Руският археологически институт в Цариград извършва отново разкопки, този път на крепостните стени, в двореца и по други обекти из стария град. Колкото и оскъдни, резултатите от тези разкопки били многозначителни. Но на тях гледали с различни очи ръководителите на разкопкитеКарел Шкорпил и Феодор Успенски, изследвачите на Плиска, и Йордан Господинов и неговите съграждани. В официалния отчет на Руския археологически институт неговият директор Ф. Успенски подчертава „съвършената оскъдност на остатъците от старини от преславския период“. Той смята за „безнадежно оскъдни остатъците от култура и паметниците на бита от преславския период“, поради което по-нататъшното продължаване на разкопките в Преслав, които „много малко обещават в научно отношение“, би трябвало да стане „само от гледна точка на национална чест“ за българите. Но преславските граждани и местният учител Йордан Господинов виждали перспективите на изследването на Преслав по-оптимистично. С много живо родолюбиво чувство те създават още на следната 1906 г. свое археологическо дружество и се залавят за работа. Екскурзиите до определени обекти, издирването на рушевини в стария Преслав и неговата околност, събирането на пръснати и изоставени архитектурни елементи, сказките из града и околията, широката разяснителна работа на дружеството и главно на Йордан Господинов започнали да дават резултат. Гражданите на Преслав започнали да гледат на своя учител като на човек, призван да възкреси за нов живот славата на Велики Преслав. Още преди основаването на Археологическо дружество „Тича“ Йордан Господинов имал вече у дома си малък музей от различни старини. Когато при основаването на дружеството поставили начало на музейна сбирка, Йордан Господинов веднага предал в музея всичко събрано дотогава от него. Като председател на дружеството той става и доброволен уредник на музея. До преклонна възраст той се отнасяше с особена грижовност към музейните фондове, познаваше и най-малките предмети, скътани в няколко шкафа и витрини в общинското управление, и остро реагираше срещу всеки опит да бъде взет или изнесен какъвто и да е предмет. Освен археологически материали Йордан Господинов събираше и етнографски предмети, домашна утвар, старо оръжие и старопечатни книги. Още в началото на своята дейност в родния си град той е имал широтата на истински краевед. След всяка научна екскурзия той прави подробен писмен отчет и добросъвестно отразява всичко установено в областта на археология, етнография, фолклор. Същевременно той поставя началото на научна библиотека, изписва книги с оскъдните дружествени средства, апелира за дарения и регистрира в това направление значителни успехи.

Разкопките, които дружество „Тича“ извършва в Патлейна през 1909 — 1911 г., са всъщност дело на Йордан Господинов. Три сезона подред той извежда доброволни сътрудници-ентусиасти по изровения стар път в тясната долина на Патлейнската река, живее месеци наред в една колиба от пръти покрай разкопките. Накрая пред смаяните очи на учения свят у нас и в чужбина излиза съвсем неизвестен ансамбъл с църква, жилища и работилници, открива се за пръв път прочутата по-сетне белоглинена рисувана керамика. Седмици и месеци стои Йордан Господинов над находките, прехвърля и съпоставя хиляди фрагменти от керамични плочки както в музея, така и у дома си. Същевременно добросъвестно изпълнява и задълженията си на учител.

Едно посещение на тогавашния министър на народното просвещение С. С. Бобчев в Преслав изиграва голяма роля в по-нататъшната работа на Йордан Господинов. Оценявайки значението на извършеното от Й. Господинов, Министерството на просветата отпуска 2000 лв. от бюджета си, които предоставя на учителя и уредник на музея, за да бъдат изразходвани за нуждите на старините в Преслав, а със заповед от 1 март 1912 г. го командирова в Народния археологически музей в София за специализация. Но балканските войни прекъсват работите на младия изследвач. Той е мобилизиран, остава на военна служба в Шумен и едва след края на войните отива на работа в София.

Двегодишният престой на Йордан Господинов в Народния археологически музей в София (1914 — 1915), работата му там между известни археолози, като Гаврил Кацаров, Петър Мутафчиев, Рафаил Попов, нумизмата Никола Мушмов и други, повишава неговата квалификация. Главната му задача в София е написването на отчета и обнародването на резултатите от разкопките, извършени в Преслав през 1910 — 1911 г. Същевременно той е зает с проучването на гробници от некропола на Сердика, разкрити по това време при оформянето на площада около църквата Александър Невски. Отчетът за тази си работа той печати заедно с публикации на Р. Попов и Г. Кацаров в отделна книга. По поръчение на Археологическото дружество в София през 1914 г. Йордан Господинов разчиства една раннохристиянска базилика при с. Овчарово (Чобан дере), Търговищенско. Резултатите от тази работа са печатани от името на Йордан Господинов и Петър Мутафчиев.

Йордан Господинов в Патлейна през 1910 г.

За известно време през Първата световна война Йордан Господинов се води като учител в Трън, но работи в София. След края на войната той се връща в родния си край, служи отначало в Шумен, но сър-

Г. Кацаров, Й. Господинов, Н. Мушмов и Р. Попов в Народния археологически музей през 1914 г.

цето му го тегли към Преслав. Неговите съграждани и сътрудници в археологическо дружество „Тича“ не са го забравили, чувствуват нужда от него. На публично събрание през 1919 г. те вземат единодушно решение да го привлекат при тях и да го молят да напусне работата си в Шумен. Йордан Господинов е готов да направи това. Той се връща в Преслав. Междувременно обаче за кратко време през 1918 г. той отново е командирован в Народния археологически музей в София и, както изглежда, изпълнява задачи, свързани с паметници във Велико Търново.

След голямото сътресение от националната катастрофа, която преживява цялата страна през тези години, за Йордан Господинов настъпва нов период на активна дейност, посветена все така на издирване и популяризиране на паметниците на старата българска столица. От 1920 г. до 1934 г. той заема длъжността околийски училищен инспектор, която му позволява да бъде винаги между учителите, да пътува често и да популяризира делото на опазването и изучаването на родната старина. Двадесетте години са време на неговата зрелост като археолог-краевед и изследвач на стария Преслав. Работата му през това десетилетие му донася най-големи успехи и удовлетворение с открития, които той предугажда много години преди това. Той не пропуска случай да издейстувува нещо полезно за паметниците на Преслав. По инициатива на археологическо дружество „Тича“ бива построен с държавни средства мост на р. Камчия, някогашната Тича, на самото устие на реката из пролома при стария град, съвсем близо до мястото, където през 1911 г. Йордан Господинов открива устоите на старобългарския т. нар. „Омуртагов мост“. Новият мост улеснява посещението на Патлейнските развалини и тържественото му откриване с народно празненство привлича вниманието на обществеността не само в Преславско и Шуменско, но и в цяла България към стария Преслав. Особено пораства активността на Йордан Господинов и на дружество „Тича“ към 1927 г., когато в цялата страна и особено в Преслав се чествува хилядогодишнината от смъртта на един от най-великите владетели на България и строители на българската култура — цар Симеон. Разбира се, тези тържества стават под върховното покровителство на царския дворец тогава, но от гледна точка на патриотичното възпитание на народа те изиграват положителна роля с гордостта от едно славно минало. По предложение на Йордан Господинов археологическо дружество „Тича“ взема решение да се направят по този случай разкопки на двореца и на още един обект в стария град.

Разкопаването на дворците е отдавнашна мечта на Йордан Господинов. Още повече очаква той от една гъсто обрасла висока могила, малко под Радула чешма по пътя за Герлово. Неговият баща му е разказвал, че когато бил още момче, в турско време, от тази могила турците вадели чудесно украсени мраморни и варовикови камъни и ги горели за вар. Местните предания вдъхнали дълбоко убеждение у Йордан Господинов, че тъкмо тук ще се открие един изключителен паметник на преславската архитектура. Но обектът бил много голям и не по силите на археологическо дружество „Тича“. Затова когато започнали разкопките в Сарай-ери — мястото на двореца, — Йордан Господинов намерил изгоден момент да поиска още една група трудоваци за този обект. Така успоредно били разкопани два много важни за историята и културата на Преслав паметника — Големият дворец и Златната Симеонова църква. Заедно с Йордан Господинов взел участие в разкопките Карел Шкорпил като представител на археологическо сдружение „Българска старина“ от Шумен и Варна, а от 1928 г. присъствувал като представител на Народния археологически музей в София и К. Миятев. Откритията през двадесетте години в Преслав са едни от най-големите в изследването на този център и, може да се каже, се дължат именно на Йордан Господинов. Те поставят на дневен ред въпроса за режима на частната обработваема земя на Вътрешния град, полагат началото на организирано поддържане и популяризиране на Преславските паметници. Наред с музея в новия град и малкото музейче в Патлейна под Кръглата църква изграждат туристическа хижа с малък музей. Там обичаше винаги да отсяда Йордан Господинов, когато идваше в стария Преслав, близо до паметника, който бе неразривно свързан с неговия живот.

Не по-вина на Йордан Господинов многообещаващите разкопки в Преслав биват преустановени в началото на тридесетте години. През 1934 г. Йордан Господинов се уволнява като училищен инспектор и една година по-късно по настояване на своите съграждани става кмет на Преслав. Йордан Господинов бе скромен човек. Той не обичаше да се самоизтъква и не от желание за „власт“ той поема тежката задача на кмет. Единственото, което го ръководи в случая, е желанието да направи Преслав културен град, като спаси колкото може повече паметници от старата българска столица. По това време той прави нови проучвания в Патлейна, където открива пещи за опичане на бели рисувани облицовъчни плочки и с това утвърждава името на Патлейна като голям производствен керамичен център през IX—X век.

Но вътрешната и външна политическа обстановка в България се развива неблагоприятно. Усилията на управляващата буржоазия са насочени към подготовка на страната за война. Опитите на кмета на Преслав да издействува помощта на правителството за мероприятия, свързани с издигането на Преслав като туристически град и исторически център, завършват с неуспех. Настъпват усилни военни години. Йордан Господинов демонстративно подава оставката си и се пенсионирва. Той се заселва със семейството си в Шумен, но редовно посещава Преслав и по цяло лято живее в хижата край Кръглата църква. Той е близо до любимите си паметници, полага доброволно грижи за опазването им. През 1941—1943 г. той извършва допълнителни проучвания на производствени керамични съоръжения по новото шосе за Патлейна и разкопава една голяма работилница за рисувана керамика под склона на Кръглата църква, където са намерени изключително ценни за науката кирилски старобългарски надписи и плочки с рисувани образи.

Така Йордан Господинов дочаква времето, когато в проучването на старата българска столица настъпва най-после истински обрат. Отечественофронтовската власт веднага след 9. IX. 1944 г. планира системни разкопки в Преслав. Отпускат се всяка година големи суми, системната грижа за разкриване и поддържане на паметниците се поема от Народния археологически музей. Постоянен колектив начело с В. Иванова-Мавродинова разгръща нашироко изследвания, които траят години наред и дават плодотворни резултати. Но сърцето на този колектив е отново вече на преклонна възраст Йордан Господинов. Той води ръководителката на разкопките навсякъде в Преславската околност, която той познава като пръстите на ръцете си, и ѝ посочва десетки обекти, които чакат разкопки, рушевини ,покрити с гъсталаци, пръснати особено по китните долини и хълмове по десния бряг на р. Тича. Някога в своята младост той е разкопал една интересна църква далеч на изток от стария град в местността Въбилин дол. Сега из околните нивя, които бързо се превръщат в лозя, са застрашени ред други като нея. Преславският колектив на Народния археологически музей се залавя за работа. В разкопките играе активна роля самият Йордан Господинов, който работи на три обекта последователно през 1945 — 1947 г. В резултат от тригодишните разкопки на науката стават известни нови названия на местности в землищата на Преслав, по които започват да се означават църкви, манастири, граждански сгради. Лично Йордан Господинов разкопава гражданска сграда на Гайдарждиолувата могила и три църкви — две в местността Бял бряг (№ 1 и № 2) и една гробнична църква в местността Тузлалъка. Особено е радостен Йордан Господинов, че именно под негово ръководство в Тузлалъка се открива паметник, в който голямо приложение при украсата му е имала рисуваната белоглинена керамика, така много обичана от него. Благодарение на правилното насочване на работата от страна на Йордан Господинов през тригодишните интензивни разкопки по десния бряг на р. Тича картината на старата българска столица доби съвсем нов вид. Градът се оказа много по-голям, отколкото се смяташе дотогава само с укрепената му част по левия бряг на р. Тича— Селище, Румска река и Зъбуите. Новите паметници разкриха непознати страни на старобългарската култура от времето на нейния разцвет.

През последните години от живота си Йордан Господинов работеше вече на разкопки във Вътрешния град. През 1948—1949 г. той работи на мястото на двореца заедно с Никола Мавродинов, който предприе големи разчиствания западно от Тронната палата. Може да се каже, това бяха последните разкопки на Йордан Господинов. Той приближаваше вече 80-годишнината си и нямаше сили да издържа несгодите на работата на открито под палещите лъчи на юлското слънце. Но съзнавайки, че се намира в края на своята дейност, той се радваше да вижда около себе си млади хора, които сега поемаха едно дело, на което той бе посветил целия си живот. Той искаше след него събраното в трите малки музея да остане сигурно подредено и запазено. През 1947—1949 г. той състави с помощта на млади сътрудници на Окръжния народен музей в Шумен научни инвентари на музейното богатство, прегледа отново заедно с тях всички фондове и обясни всичко, което знаеше за произхода на материалите. С особена загриженост той следеше пренасянето на материалите от градския музей, от Патлейна и Кръглата църква в сградата на бившия манастир във Вътрешния град на стария Преслав, където под зоркото му око се полагаха през ноември 1949 г. основите на един голям единен музей, от какъвто се чувствуваше все по-остра нужда в Преслав. Той бе спокоен, виждайки грижите, с които са оградени събраните от него с такава любов находки.

През 1950—1952 г. Йордан Господинов вече не можеше да взема участие в разкопките, но той живо се интересуваше от всяко постижение в изследванията, от всяка придобивка. През ноември 1952 г., два месеца преди смъртта си (1 февруари 1953 г.), той бе щастлив да научи за откриването на големия надгробен надпис на чъргубиля Мостич, сановник при цар Симеона и цар Петра. В нашия последен разговор по този повод той изрази увереността си, че паметниците на Преслав, неговия роден град, ще се увеличават и ще възпитават много нови поколения в почит към родната старина.

Това наистина се сбъдна. Старият Преслав стана национален историко-археологически резерват. Неговите паметници възпитават нови поколения не само в почит към родната старина, но и в почит към скромните ѝ изследвачи, които като Йордан Господинов ѝ бяха посветили целия си разумен живот. Затова с основание между големите паметници на старобългарската столица има един гроб под Златната Симеонова църква, където почиват останките на един скромен човек, предан гражданин и патриот — гробът на Йордан Господинов.

Георги Джумалиев

ШЕСТДЕСЕТ ГОДИНИ АРХЕОЛОГИЧЕСКО Д-ВО „ТИЧА“ В ГР. ПРЕСЛАВ

(1906 — 1966 г.)

Преслав, втората столица на Първата българска държава, със своите паметници отдавна спира вниманието на историци и археолози. Още преди Освобождението някои учени и пътешественици отбелязват, че тук се намирал голям и забележителен град. Между българите името „Преслав“ е станало синоним на старата българска държава и величие. Известният възрожденски учител и педагог Сава Доброплодни през 1857 г. пръв със свои ученици е извършил археологическа екскурзия до развалините в Преслав и със събраните материали поставя началото на археологическа сбирка в Шуменското класно училище. А Харалан Ангелов през 1863 г. в своята елегия „Развалините на Преслав“ не само оплаква печалната тишина на старините, но пред неговия духовен взор изпъква славата на миналото време с всичкия си блясък и великолепие. Първите наши историци, които описват предишната славна столица, с жалост сочат нейното непрекъснато разрушаване и изчезване. Старините на Преслав, заринати от насипи, обрасли с бурени, останаха неизследвани и много години след Освобождението. Голяма част от тях, намирайки се в работна земя, продължаваха да се рушат без контрол и така много паметници завинаги изчезнаха за науката.

Пръв проф. В. Н. Златарски прави разкопки през 1897 г. в така наречения Вътрешен град и разкри части от Двореца. През 1905 г. по инициатива на Руския археологически институт в Цариград нови разкопки в Преслав предприемат двамата първи изследвачи на Плиска К. Шкорпил и академик Т. Успенски, при които е разкрита една от портите на вътрешната крепост и североизточната ѝ кръгла кула. Тогава е разкрита и църквата Гебеклисе във Външния град. Тези разкопки предизвикват голям интерес не само в научните среди, но и сред преславското гражданство. По почин на К. Шкорпил и Йордан Господинов, учител в Преслав, през 1906 г. в града се основава археологическо дружество „Тича“. То си поставя като първа цел да издирва, съхранява и изучава паметниците на миналото в Преслав и околията и да буди интерес за тях сред населението. Уставът на дружеството, утвърден през следващата година от Министерството на народното просвещение, в чл. 2 за постигане на горната цел предвижда[1]:

а) Да се предприемат разкопки и научни екскурзии за издирване на старини.

б) Събиране и запазване на старините, като от събраните предмети се образува музейна сбирка.

в) Уреждане на исторически сказки.

г) Популяризиране на старините чрез публикации.

Материалните средства за изпълнение на своите задачи дружеството добива от вноски на членовете, дарения, вход от сказки, помощи от държавата и общините.

Дружеството се ръководи от шестчленно настоятелство, избирано всяка година от редовното годишно събрание на членовете. За пръв председател е избран Йордан Господинов, впоследствие преизбиран в продължение на десетки години.

Въпреки многото трудности и слабите си материални възможности под ръководството на своя енергичен и неуморен председател Й. Господинов дружеството предприема и извършва редица разкопки на територията на стария град и в неговата близка и по-далечна околност. С направените през 1909 до 1911 г. разкопки в местността Патлейна беше открит един от манастирите около града и църквата със зидани гробници. Тук за пръв път е намерена и станалата по-късно известна рисувана преславска керамика и пещите и съоръженията за нейното приготовляване. Малко след това се откриват във Външния град останките от няколко църкви и устои от мост на р. Тича. Резултатите от тези разкопки дават обилен материал, публикуван в редица научни статии.

Още през първите 3—4 години на своето съществуване членовете на дружеството събират от дворовете на Преслав и нивите на стария град голям брой находки (колони, капители, плочи с орнаменти, монети и пр.), с което се полагат основите на археологически музей в града. Благодарение на тези грижи, които и до днес продължават, в музея, прераснал в база-музей на БАН, в района на разкопките се събраха и пазят ценни паметници на старобългарската култура и изкуство.

През 1927 г. пак със съдействието на дружество „Тича“, подкрепено материално от сдружение „Българска старина“ —Шумен, се провеждат разкопки около Двореца. Същата година се разкрива от Господинов и доразкопава от Кр. Миятев прочутата Кръгла, или още Златна църква. През 1935/36 г. дружеството подновява разкопките в Патлейна и разкрива няколко пещи за рисувана керамика. През 1942/43 г. се правят разкопки източно от Кръглата църква, при които се разкриват керамични работилници и са намерени керамични плочки с нанесени по тях кирилски надписи.

Разкопките в Преслав продължават и след Девети септември 1944 г., вече под ръководството на Археологическия институт при БАН.

Археологическото дружество „Тича“ непрекъснато е в услуга и пръв помощник на всички проучвания и в кръга на своите неголеми материални възможности извършва редица благоустройствени работи около музея и разкопаните обекти.

Голяма грижа проявява дружеството и за популяризирането на преславските паметници. За да се направят достъпни за посетителите старините в Патлейна, издействувано е от дружеството главно да се построи мост на р. Камчия през 1925 година. След изграждането на моста беше разширен и пътят до разкопките в Патлейна. Подпомогнато от „Българска старина“, дружество „Тича“ изработи благоустройствен план за площите около Музея при Кръглата църква. Отпуска редовно средства за почистване и поддържане на откритите паметници, купува инвентар за разкопките, създава библиотека и пр.

Грижата на дружество „Тича“ за музея и разкопките продължава и след извършеното преустройство на музея и настаняването му във Вътрешния град в бившата сграда на Варненската митрополия. Събраният инвентар за разкопки и библиотеката, която разполага с близо 1000 тома историческа и археологическа литература, са предоставени на базата-музей „Велики Преслав.“

Днес дружеството стопанисва около 40 дка земя—20 дка люцернови насаждения, 8 дка овощна градина и 10 дка ливада, — която е непосредствено около музея и боровата гора. Останалите площи се ползуват от ТКЗС—Преслав. Дружеството набира средства за своята дейност от приходите на тази земя, от членски вноски и случайни дарения. Неговият бюджет се движи в размер на около 2000 лв. приход и разход. Някога неговите членове достигнали над 200 души, а сега техният брой не превишава 100 активни члена, преславски граждани.[2]

Дружество „Тича“ извършва през целия период на своето съществуване доста широка културно-просветна дейност. По негова инициатива са уредени множество исторически беседи и лекции, с негово съдействие се организират голям събор по случай 1000-годишнината от смъртта на цар Симеон през 1927 г. и чествуването

1100 години от създаването на славянската писменост през 1963 г. Издадени са редица печатни материали за популяризиране на паметниците. През 1910 г. още дружеството издава подробен „Водач за старините“. Напоследък дружеството издаде на два пъти „Водач“ с автор В. Мавродинова. Отпечатват се дипляни от Г. Джингов и Т. Тотев. Вярна картина за живота на дружество „Тича“ може да се добие от неговия архив.

Чрез своята широка и разнообразна дейност дружеството в продължение на 60 години е съдействувало за разкриване и запазване на старините в нашата втора столица, както и за тяхното популяризиране сред учащите се и народа. За неговото преуспяване особени заслуги има неговият основател и всецяло предан на археологическото дело Й. Господинов, посветил целия си живот на изучаването и миналото на своя роден град. Трябва да се отбележат и заслугите на неговите близки сътрудници и родолюбиви преславски граждани: Ст. Узунов, аптекар, Геро Геров, учител, Веселин Геров, Йордан Братойчев, Ст. Йорданов, Петър Йотов и др. През последните 20 години „Тича“ намери в лицето на д-р Борис Спиров незаменим председател и активен деятел за неговото преуспяване. Между активните членове на дружественото ръководство през последните няколко години трябва да се посочат: С. Велева — учител историк, И. Ангелов, Т. Тотев — научен сътрудник при БАН и уредник на базата-музей, В. Шейтанов, М. Велкова и др.

Днес дружество „Тича“ със своя прекрасен парк около музея, обзаведените жилищни помещения, удобните пътища и алеи предлага условия и широки възможности за научна работа и проучвания на останките на нашата бележита столица — Велики Преслав.

БЕЛЕЖКИ КЪМ ТЕКСТА

---

1. Вж. Устав на „Преславското археологическо дружество“ „Тича“, Шумен, 1910, изменен и допълнен през 1935 г. Вж. Устав на същото дружество, 1938.

2. На два пъти дружество „Тича“ спира своята обществена дейност, без да преустановява съществуването си — през 1934 г. до 23. XI. 1935 г. във връзка с 19-майския преврат и от 1950 до 1955 г.

Веселин Бешевлиев

ЗА СЛАВЯНСКИТЕ ПЛЕМЕНА В СЕВЕРОИЗТОЧНА БЪЛГАРИЯ ОТ VI ДО IX ВЕК

За началото на българската държава на Балканския полуостров разказват двама византийски хронисти — Теофан и патриарх Никифор. Техните сведения, които си схождат много, са почерпани, както това е установено отдавна[1], от един общ извор, сега загубен. Теофан предава този извор по-цялостно, а патриарх Никифор в съкратен вид, като е запазил найсъщественото. Това личи ясно от следната съпоставка:

Теофан

Οἱ δὲ Βούλγαροι τοῦτο θεασάμενοι ἐπεδίωκαν ὀπίσω αὐτῶν καὶ τοὺς πλείστους ξίφει ἀνεῖλον, πολλοὺς δὲ καὶ ἐτραυμάτισαν. καὶ καταδιώξαντες αὐτοὺς μέχρι τοῦ Δανουβίου καὶ τοῦτον περάσαντες καὶ ἐλθόντες ἐπὶ τὴν λεγομένην Βάρναν πλησίον Ὀδύσσου καὶ τοῦ ἐκεῖσε μεσογαίου, τὸν τόπον ἑωρακότες ἐν πολλῇ ἀσφαλείᾳ διακείμενον, ἐκ μὲν τῶν ὄπισθεν διὰ τοῦ Δανουβίου ποταμοῦ, ἔμπροσθεν δὲ καὶ ἐκ πλαγίων διὰ κλεισουρῶν καὶ τῆς Ποντικῆς θαλάσσης, κυριευσάντων δὲ αὐτῶν καὶ τῶν παρακειμένων Σκλαυινῶν ἐθνῶν τὰς λεγομένας ἑπτὰ γενεάς, τοὺς μὲν Σεβέρεις κατῴκισαν ἀπὸ τῆς ἔμπροσθεν κλεισούρας Βεριγάβων ἐπὶ τὰ πρὸς ἀνατολὴν μέρη, εἰς δὲ τὰ πρὸς μεσημβρίαν καὶ δύσιν μέχρις Ἀβαρίας τὰς ὑπολοίπους ἑπτὰ γενεὰς ὑπὸ πάκτον ὄντας. (ed. de Boor 359, 5—17).

Патриарх Никифор

Οἱ δὲ Βούλγαροι ἐπιδόντες ἐπεδίωκον καρτερῶς, καὶ ὅσους μὲν τοῦ λαοῦ κατελάμβανον ἀνῆρουν, πλείστους δὲ καὶ ἐτραυμάτιζον.
Περαιωθέντες δὲ τὸν Ἴστρον ἐπὶ τὴν λεγομένην Βάρναν πλησίον Ὀδύσσου καὶ τοῦ ὑπερκειμένου μεσογαίου, τὸ ὀχυρὸν καὶ ἀσφαλὲς τοῦ τόπου πάντοθεν ἔκ τε τοῦ ποταμοῦ καὶ τῆς ἄγαν δυσχωρίας θεασάμενοι ἐνταῦθα σκηνοῦσι.
κρατοῦσι δὲ καὶ τῶν [ἐγγιζόντων] παρακημένων Σκλαβηνῶν ἐθνῶν
καὶ οὓς μὲν τὰ πρὸς Ἀβάρους πλησιάζοντα φρουρεῖν, οὓς δὲ τὰ πρὸς Ῥωμαίους ἐγγίζοντα τηρεῖν ἐπιτάττουσιν. (ed. de Boor 35, 13—35, 22).

Приведените два текста са били често разглеждани[2], обаче никой досега не е обърнал внимание на обстоятелството, че патриарх Никифор е съкратил първоначалния общ извор. Той е изпуснал целия пасаж, който се отнася до северите. Поради това се явява известна разлика в разказите на двамата хронисти. Към това трябва да се прибави още, че Теофановият текст не е разбран граматически правилно. Всичко това е довело до излишни спорове. Нека разгледаме текста на Теофан граматически. Глаголът *κυριεύω* се свързва в класическия гръцки език с родителен падеж, а в по-късния и новогръцки с винителен. В приведения пасаж от Теофан той е употребен с винителен падеж. Обектът на *κυριευσάντων* е винителният падеж *τὰς λεγομένας ἑπτὰ γενεάς*. Родителният падеж *τῶν παρακειμένων Σκλαυινῶν ἐθνῶν* е genetivus partitivus. Освен това при *κυριευσάντων* има още един обект, който се подразбира и който е свързан с *τὰς λεγομένας ἑπτὰ γενέας* чрез съюза *καί*. Това е *ὁ τόπος*, за което непосредствено преди това става дума. Следователно целият пасаж в български превод ще гласи: „а след като те завладели мястото и от намиращите се там славянски племена така наречените седем рода“. По-нататък Теофан съобщава, че северите, които се споменават за пръв път и които очевидно принадлежат към *τῶν παρακειμένων Σκλαυινῶν ἐθνῶν*, но не са били завладени от българите, както *τὰς λεγομένας ἑπτὰ γενεάς*, а са били преселени от предната част на прохода Веригава към източните предели. Останалите *τὰς λεγομένας ἑπτὰ γενεάς* били премес-

ВП [illegible] БИБЛИОТЕКА
18277/73

тени на юг и на запад до Авария. Последните били според Теофан *ὑπὸ πάκτον ὄντας*. Нека сега да видим текста на патриарх Никифор. Той употребява вм. *κυριεύω* глагола *κρατῶ* със същото значение, който се свързва само с родителен падеж. Затова обектът на този глагол е *τῶν παρῳκημένων Σκλαβηνῶν ἐθνῶν*. И тук при *κρατοῖσι* се подразбира още *τοῦ τόπου*, което е свързано със следващия вече изразен обект чрез съюза *καί*. От текста на патриарх Никифор излиза, че всички славянски племена са били покорени. По-нататък той съобщава, че на едни от тези племена било заповядано да пазят земите, които били съседни на аварите, а на други земите, които се намирали близо до ромеите. В текста на патриарх Никифор изразът *τὰ πρὸς Ἀβάρους πλησιάζοντα* отговаря очевидно на *τὰ πρὸς . . . δύσιν μέχρις Ἀβαρίας* у Теофан, а *τὰ πρὸς Ῥωμαίους ἐγγίζοντα* на *τὰ πρὸς μεσημβρίαν*. Следователно от възложените задачи на славяните у Никифор и у Теофан се вижда ясно, че *τῶν παρῳκημένων Σκλαβηνῶν ἐθνῶν* у Никифор, които са били покорени, са същите *τὰς λεγομένας ἑπτὰ γενεάς* у Теофан които също са били завладени. Северите обаче не се споменават в текста на Никифор, понеже те са били изпуснати при съкращаването на първоизвора. Затова не се казва и кои са били изпратени в източните предели, където според Теофан са били преселени северите. Следователно текстът на Теофан е по-подробен и по-меродавен и той трябва да легне в основата на всички бъдещи изследвания.

Голям спор съществува за значението на израза *τὰς λεγομένας ἑπτὰ γενεάς* и за броя на заварените от българите славянски племена, дали са били 7 или 8[3]. Преди всичко какво означава в случая думата *γενεά*. За всички изследвачи тя означава „племе“. Само Г. Цанкова-Петкова прие[4], че тя значи „род“ или „коляно“. Както Теофан, така и Никифор употребяват в разглежданото място думата *ἔθνος* за племе. Със същата дума Теофан си служи още на едно място, за да означи славянските племена[5]. Патриарх Никифор употребява още и думата *γένος* за същата цел, напр.: 36, 19—20, *πολλὰ τῶν ἐκεῖσε Σκλαβηνῶν γένη*, 68, 27. Обстоятелството, че в разглеждания пасаж и у двамата византийски хронисти стои една и съща дума за племе, докато иначе патр. Никифор си служи с друга дума, показва, че думата *ἔθνος* е стояла и в общия първоизвор. Редовната употреба на *ἔθνος* за племе у Теофан показва, че *γενεά* не е било равнозначно на *ἔθνος*. Първата дума означава, както е известно, „род“ покрай „произход“ и „поколение“. Разликата между двете думи показват ясно следните примери, взети от съчинението на Константин Багренородни De administrando imperio (изданието на Gy. Moravcsik, Budapest, 1949): *ἔθνος* = народ или племе: *ἔθνος τῶν Πατζινακιτῶν* 1, 25; *ἔθνος Ἀραβικόν* 15, 5; *τὸ τῶν Τούρκων ἔθνος* 38,3; *τὸ ἔθνος τῶν Σκλβήνων* 49,15; *εἰς τοὺς Βουλγάρους καὶ Τούρκους καὶ Χρωβάτους καὶ εἰς τὰ λοιπὰ ἔθνη* 41, 24—25 — *ἔθνη Σκλαβήνικα* 29, 17; *ἐλήφθη παρὰ τῶν Σκλαβικῶν ἐθνῶν* 30, 7 и т. н. — *γενεά* „род“; *ἡ γενεὰ τοῦ ἀνθυπάτου καὶ πατρικίου Μιχαὴλ* 33, 16; *ἀπὸ τῆς γενεᾶς τοῦ μεγάλου Καρούλου* 26, 2; *ἐκ τῆς γενεᾶς αὐτοῦ οἱ καθεξῆς ἄρχοντες* 32, 32 и сл.; *καὶ ἐβάπτισεν αὐτοὺς πάντας τοὺς τῶν προρρηθέντων ἐθνῶν καὶ . . . προεβάλετο εἰς αὐτοὺς ἄρχοντας, οὓς ἐκεῖνοι ἤθελον . . . ἀπὸ τῆς γενεᾶς, ἧς ἐκεῖνοι ἠγάπων* 29, 74—77; *τὸ τῶν Τούρκων ἔθνος . . . καὶ οἱ μὲν Τοῦρκοι γενεαὶ ὑπῆρχον ἑπτά* 38, 3—11; *αἱ τέσσαρες τῶν Πατζινακιτῶν γενεαί, ἤγουν τὸ θέμα Κουαρζιζοὺρ καὶ τὸ θέμα κτλ* 37, 34—36 (срв. 39—45); *εἰς ἓν μέρος τῆς γενεᾶς διατρέχειν τὸ ἀξίωμα . . . Τὰ δὲ ὀκτὼ θέματα* (= *γενεαί*) *διαιροῦνται εἰς τεσσαράκοντα μέρη* 37, 30—33; *Εἷς δέ ἐστιν ἄρχων ἐν αὐτοῖς ἤγουν ἐν ταῖς τρισὶ γενεαῖς τῶν Καβάρων* 39 12—13. Само в два случая *γενεά* се покрива с понятието „народ“, а именно 39, 2 и 50, 71. Най-сетне нека отбележим, че на *γενεᾶς Ερμηαρης* в един първобългарски надгробен надпис[6] в Именника на българските князе отговаря РОД ЕРМИ[7], а не племе. Приведените примери показват достатъчно ясно, че думата *γενεά* не значи „племе“, а „род“, както прие правилно Г. Цанкова-Петкова. Няма никакви причини да не се приеме това значение и за Теофан. Изхождайки от приведените по-горе примери, в които *γενεά* отговаря на *θέμα*, би могло да се приеме, че с тази дума се означава в нашия случай жупата или жупанството и че *αἱ λεγόμεναι ἑπτὰ γενεαί* е било название на славянско племе, състоящо се от 7 жупанства. Дали в случая се касае наистина за седем рода или клана или това е символично число за много, както мисли Дуйчев[8], е трудно да се каже със сигурност. Нам ни се струва обаче, че няма никакви особени причини, които да налагат предложеното от Дуйчев тълкуване. Приемем ли, че „седемте рода“ е било племенно название, то от това следва, че в текста на Теофан става дума за две племена, както вече допусна Цанкова-Петкова[9].

Племето „Седемте рода“ е било според Теофан *ὑπὸ πάκτον ὄντας*. Забележително е тук от граматично гледище свързването на съществително от женски род *γενεά* с причастна форма в мъжки род. В случая се касае за едно широко разпространено несъгласуване по род при причастията в народния гръцки език[10], за което могат да се приведат много примери. Срв.: *γυναῖκες καθημένας . . . καὶ ὀμνύωντας* (Папирус), *καὶ ἐγένοντο φωναὶ μεγάλαι ἐν τῷ οὐρανῷ λέγοντες* (Apoc. 11, 15), *ἐχόντων ψυχῶν* (Acta Thomae 48, 19) и др. Разбира се, за това несъгласуване може да играе роля и една друга причина, за която ще стане дума малко по-долу. Причастната форма *ὄντας* за сегашно време показва, че в момента, когато племето „Седемте рода“ е било преселено, то е било *ὑπὸ πάκτον*. В текста на Теофан обаче не е посочено кому е било то *ὑπὸ πάκτον*. Изхождайки от обстоятелството, че при първото споменаване на племето не се определя като *ὑςπὸ πάκτον*, трябва да се приеме, че се касае за българите. Това може да се заключи и от апозитивното положение на *ὄντας*, което е participium coniunctum с указално значение, т. е. българите са му заповядали да се премести, понеже е било *ὑπὸ πάκτον*. Граматично изразът *ὑπὸ πάκτον ὄντας* може да се отнесе и до северите. В такъв случай причастната форма *ὄντας* за мъжки род е употребена съгласно правилото за съгласуване на прилагателното при съществителни от мъжки и женски род, при което прилагателното приема мъжкия род. Едно такова тълкуване е граматически оправдано, а по същество много вероятно.

Но що значи *ὑπὸ πάκτον*? Според Ив. Дуйчев то означава tributum[11], а според М. Войнов foedus[13]. Думата *πάκτα* в съчетание с глаголите *ἀποστέλλω, δίδωμι, εἰσκομίζω, ἐπαυξάνω, ζητῶ, λαμβάνω, παρέχω, τελῶ* и тем подобни означава очевидно tributum, а в съчетание с глаголите *ποιῶ* и *στοιχῶ* foedus. Въпросът е обаче какво означава същата дума в израза *ὑπὸ πάκτον* в съчетание с глагола *εἰμί*. За съжаление примерите, които се привеждат в подкрепа на едното или другото твърдение, не отговарят точно на нашия случай. Само на едно място у Теофан се среща подобен израз: *παραγενόμενος δὲ ἐπὶ τὰ μέρη Ἀρμενίας προτρέχειν ⟨ἐκέλευσεν ἐπιλέκτους· τῶν δὲ Σαρακηνῶν τότε ὑπὸ πάκτων ὄντων τῶν Περσῶν⟩ πλῆθος ἱππέων λάθρα ἐπιπεσεῖν τῷ βασιλεῖ διενοεῖτο* 304, 14—15 = Anast. Bibl. 186, 33—35: Porro, cum pervenisset ad partes Armeniae, praecurrere iussit electos, Saracenorum vero tunc sub pactis Persarum constitutarum multitudo equitum clam in imperatorem irruere meditabatur. От контекста се вижда, че персите са заповядали на сарацините да вземат участие в сражението, понеже те са били задължени да вършат това *ὑπὸ πάκτων* — по договор, а не поради плащане на данък. В подкрепа на това тълкуване се явява и следното приведено от Войнов[13] място пак из Теофан, от което се вижда, от какво произтичат тези задължения на арабите и гдето е употребена думата *ὑπόσπονδος*, т. е. буквален превод на *ὑπὸ πάκτων*, 141, 5 . . . *Σκηνιτῶν Ἀράβων . . . ἐκράτησε τῆς μαχῆς. οἱ δὲ νικηθέντες Περσῶν ὑπόσπονδοι ἦσαν τῆς Μααμ΄νου τοῦ φυλάρχου φυλῆς.* Във войните между Персия и Византия арабите са взимали участие и на двете страни. Последните Теофан означава като *ὑπ᾽ αὐτοῦ* (т. е. под Хераклий) *Σαρακηνούς*[11]. Пак Теофан съобщава, че във времето на Хераклий *ἦσαν δέ τινες τῶν πλησίον Ἀράβων λαμβάνοντες παρὰ τῶν βασιλέων ῥόγας μικρὰς πρὸς τὸ φυλάξαι τὸ στόμα τῆς ἐρήμου*, 335, 23—25. Следователно арабите са били задължени да помагат военно в единия случай поради това, че са били победени и обвързани с договор, а в другия случай доброволно, понеже са получавали известна издръжка от императора. Славяните е трябвало да се изселят в посочените по-горе места също по договор като победени. Ето защо ние смятаме, че даденото от Войнов тълкуване на *ὑπὸ πάκτον* е правилното.

Погрешно се разбира според нас и значението на причастието *λεγόμενος*[15]. Членуваната форма *τὰς . . . ἑπτὰ γενεάς* показва, че става дума за едно добре известно племе, на което отличителният белег е било числото седем. За да се подчертае, че в случая се касае за едно цялостно понятие въпреки особеното название, е прибавено причастието *λεγόμενος*, което по значение и смисъл отговаря точно на нашето „така наречен". Ако се касаеше изобщо за някакви седем неизвестни славянски племена като част от *τῶν παρακειμένων Σκλαυινῶν*, които са били покорени от българите, то на гръцки щеше да стои само *ἑπτὰ γενεάς* без член и без *λεγομένας*. Подобни племенни названия, както посочи Дуйчев[16], се срещат, и то тъкмо за славяните. Така едно славянско племе се е наричало Eptaradici, за което Дуйчев[17] с право мисли, че може да стои в някаква връзка с нашите *ἑπτὰ γενεαί*. Това предположение става още по-вероятно, ако се вземе пред вид, че Седемте рода са били преместени на запад. Дали това не са по-късните тимочани? Следователно у Теофан става дума не за седем славянски племена, но за едно славянско племе, наречено с чудноватото име „Седем рода", и затова в Теофановия текст думата *ἑπτὰ γενεάς* трябва да се пише с главна буква.

Спор[18] съществува и относно значението на прилагателното *ὑπόλοιπος* в израза *τὰς ὑπολοίπους ἑπτὰ γενεάς*. Според едно тълкуване то означава „останалата част от Седемте рода", а според друго „останалите Седем рода". При първото тълкуване се приема, че северите са били част от Седемте рода. Този превод обаче е граматически неприемлив, понеже в такъв случай въпросният израз трябваше да гласи *τὰς ὑπολοίπους τῶν ἑπτὰ γενεῶν*, т. е. прилагателното *ὑπόλοιπος* трябваше да бъде свързано с членуван genetivus partitivus. Следователно *ὑπολοίπους* означава в дадения случай само „останалите", т. е. другите, като се подразбира споменатите преди това *τῶν παρακειμένων Σκλαυινῶν*.

При тълкуването на Теофановия текст не трябва да се изпуска пред вид и обстоятелството, че и той не предава изцяло първоначалния извор, но че също го е посъкратил. Така например, докато за северите се казва, че са били преместени от предната клисура на Веригавите, за по-ранното място на Седемте рода не се споменава нищо. Дори посочването за предишното местопребиваване на северите не е пълно и затова е неясно. Едва ли би могло да се приеме, че селищата на северите са се намирали само при предната Веригавска клисура, понеже това би говорило за едно малобройно, незначително славянско племе. По-вероятно би било да се приеме, че северите са били натоварени да пазят споменатия проход. Но тогава възниква въпросът – като какви и от кого са били задължени да вършат това: от византийци или от българи. Изхождайки от наличието на три старинни славянски местни имена Варна, Плиска[19] и Преслав, трябва да се приеме, че пространството между тези три града е било заето доста отдавна от славянски племена. Обстоятелството, че северите са били изместени на изток към Черно море от предната клисура на Веригавите, дава основание да се предположи, че те са обитавали местата при северните склонове на Стара планина, в които е влизало и Преславско. Докъде са се простирали на север, не може да се каже. Може би в тяхна територия да е влизала и Плиска. Посочването, че Седемте рода са били преселени на юг и запад, позволява да се заключи, че те са се намирали зад северите на север някъде към Дунавския, бряг. Разбира се, освен северите и Седемте рода е имало и други неспоменати славянски племена. Но първите две, които навярно са били най-големите и най-известните, е трябвало да бъдат изселени, ако не изцяло, то поне отчасти, за да се освободят места за заселване на новодошлите българи.

Заселването на славянски племена в Североизточна България изглежда да е започнало доста рано[20]. Византийският историк Прокопий[21] съобщава, че славяните населявали поголямата част от отвъддунавския бряг, т. е. левия бряг на Дунава. По тези места те са се появили навярно вече в VI век. Оттук славяните нахлували често в пределите на византийската империя още във времето на императора Юстин I на малки или по-значителни групи и опустошавали византийските земи[22]. От тези многобройни нападения заслужават да се споменат особено следните две. През 549 г. славяните на брой около три хиляди души преминали Дунав, без някой да ги възпре, и стигнали без труд до Марица, която също преминали. Една част от тях, след като разбила византийската войска, превзела град Топир в Беломорието и се завърнала с много плячка и пленници в земите си[23]. На следващата 550 година славяните отново преминали Дунав и нахлули в пределите на Византия. Те имали намерение да превземат Солун, но присъствието на византийския пълководец Герман в Сердика ги накарало да се откажат от намерението си. След смъртта на този пълководец, която последвала наскоро, славяните, към които се присъединили нови групи, започнали да опустошават ромейската земя напълно свободно. Разделени на три отреда според думите на Прокопий, те причинили непоправими злини в съседната на столицата област Европа, като останали да зимуват там като в своя земя. В околностите на Одрин между тях и византийската войска се завързало сражение, от което те излезли победители. Това им дало възможност да ограбват свободно областта Астика и дори да стигнат до Дългата стена пред Цариград. Тук част от тях била разбита от византийците, а останалите се завърнали с богата плячка в страната си[24].

По време на тези славянски нашествия в югозападната част на Балканския полуостров някои славяни са предпочитали да останат на удобни места в пределите на Византия, вместо да се завръщат с общата славянска маса зад Дунава. Тук те продължавали да ограбват местното население. Прокопий в съчинението си „За строежите" ни съобщава два такива случая. Старото укрепление Улметум, дн. Чатал Орман в Северна Добруджа, „било, пише Прокопий, съвършено запустяло и от него нищо не останало освен името, понеже варварите славяни устройвали дълго време засади и пребивавали дълго време там. Юстиниан го възстановил изцяло из основи и тъй освободил тамошните места от нападенията и засадите на славяните".[25] Подобно нещо пише Прокопий и за укреплението Адина, което се намирало навярно югоизточно от Силистра. Юстиниан възобновил и това укрепление, „понеже варвари славяни непрекъснато се криели там, нападали постоянно от засада пътуващите и правили околните места непроходими".[26] За чести варварски нашествия в Добруджа се говори и в няколко императорски разпоредби. В един недатиран закон на императора Зенон (474—491) се казва, че църквите на епархия Скития, т. е. Добруджа, страдали от постоянни варварски нападения.[27] В две Юстинианови новели се позволява на епископа на Одесос Мартин да продава или залага свещени съдове за откупване на пленници (от 538 г.)[28], а на църквите в Одесос и Томи да отчуждават недвижими имоти за освобождаване на пленници (от 544 г.)[29]. Двете новели може би трябва да се свържат със сведенията на Прокопий за славянските грабежи в горните места.

Дали споменатите дотук славяни в североизточния кът на Балканския полуостров са били остатъци от по-ранни нашествия или това са славяни, дошли по тези места още в началото на Юстиниановото управление, както приема Дуйчев[30], е трудно да се каже с положителност. Във всеки случай тяхното настаняване ще датира от доста ранно време. Също така не може да се каже със сигурност, дали те са напуснали заетите от тях места след възстановяването на крепостите Улметум и Адина, или са продължили да живеят там. Във всеки случай около 50 години по-късно след сведенията на Прокопий, а именно в 595 г. отново се говори за славяни, които оплячкосвали градовете Залдапа, Акве и Скопи в Добруджа, които се намирали недалеч от споменатата по-горе Адина. Теофилакт Симоката, който съобщава горното[31], предава още, че през 584 г. славяните нахлули чак до Дългата стена и водили упорити сражения с византийските войски. Техен вожд бил Ардагаст. Византийците успели да ги прогонят от Астика[32]. У Теофилакт Симоката се намират и други сведения за славянски нашествия във византийските земи. Особено често са вършели те това като придружници на аварските набези във византийската империя[33]. Най-забележителното аваро-славянско нахлуване отсам Дунава е станало през 626 г., когато авари и славяни обсадили Цариград неуспешно.

В горното бегло изложение на славянските нашествия във византийски предели са споменати само тези, които са засегнали днешна България, и то по-точно нейната североизточна част и при които би могло да се приеме, че по-големи или по-малки групи славяни са се застоявали или окончателно установявали в тази област. Трудно е да се каже с положителност дали северите и другите славянски племена са същите, които са грабели ромейските селища в този край на византийската империя, или те са отделни от тях и са се преселили там по-късно. Обаче ако се вземе пред вид положението на тези земи и на византийската империя в края на VI и началото на VII в., то връзката между едните и другите става много вероятна. Във всеки случай пребиваването на славяните в споменатата област датира от доста дълго време, понеже изместването на някои стари местни названия и налагането на нови като Варна, възприети дори от византийските писатели, което е станало преди идването на българите, е изисквало доста дълъг период от време. Ако приемем, че този период не е бил по-малък от 50 години, то възниква от само себе си въпросът какви са били през това време отношенията между славяните и византийската държава, в чиито предели те живеели и под чиято власт номинално или фактически те се намирали. Обстоятелството, че славяните са имали едно (централно?) селище Плиска, което не е могло да възникне без мълчаливото съгласие на византийската власт, показва, че те са били търпени и че едва ли са били обикновени поданици на Византия, или напълно освободени от всякакви военни задължения и данъци в една гранична област, изложена постоянно на варварски нахлувания. Освен това трудно може да се допусне, че византийската държава не е подирила някаква държавно-правна формула, за да запази престижа си пред славяните и другите северни пришълци. Един пример за това ни дава Прокопий[34]. Той съобщава, че императорът Юстиниан I предложил на антите да се заселят в стария граничен град Турис в днешна Румъния, като обещал да подари града и земята около него, ако и ромейски, да ги подпомага и да им отпусне много пари при условие, че ще бъдат занапред съюзници (*ἔνσπονδοι ὄντες*), т. е. федерати, и винаги ще възпират хуните, когато те поискат да нападнат ромейската империя. Такива ще да са били навярно условията и обстоятелствата, при които славяните се заселили в Североизточна България или които византийците са били принудени да признаят външно на славяните. Така става ясно и допускането да се основе и да съществува голямо славянско селище в пределите на Византия, каквато е било Плиска. Разбира се, византийците са смятали, че с течение на времето чрез християнизацията на тези славяни и възприемането на византийската култура, постепенно ще ги приобщят към себе си и ще ги превърнат в обикновени ромейски поданици, както е станало по-късно със славяните в същинска Гърция. Дали и доколко християнството е успяло да проникне всред споменатите славяни, е мъчно да се каже. Във всеки случай наченки не ще да са липсвали.

За по-нататъшната съдба на славянските племена, които влезли още от самото начало в състава на българската държава, обичайните извори за историята на тази епоха — Теофан и патриарх Никифор — дават много малко сведения[35]. Теофан съобщава, че през 687 г. Юстиниан II нарушил сключения с българите мир, като пренебрегнал установените от неговия баща разпоредби и заповядал на конните отреди да преминат в Тракия, за да опленят българите и славиниите[36]. Това съобщение не е напълно ясно. Изхождайки от названието *τὰς Σκλαβινίας*, с което се означават славянските племена около Солун и че няколко реда по-долу Теофан съобщава за похода на Юстиниан II срещу славяните в Солунско, трябва да се приеме заедно с В. Н. Златарски[37], че тук става дума именно за солунските славяни, а не за тези на север от Стара планина. В такъв случай и споменатият мир, сключен с българите, който Юстиниан нарушил, ще се отнася до Куберовите българи в Солунско, а не до Аспаруховите.

Сигурно за славяните при Стара планина става вече дума в съобщението на Теофан[38], че Тервел отишъл на помощ на Юстиниан с цялата нему подчинена войска от българи и славяни. Пак според Теофан[39], когато българите поставили за свой владетел Телец, множина славяни избягали и преминали към византийския император, който ги заселил в Мала Азия при р. Артан. За същото събитие разказва и патриарх Никифор[10], който обаче не го свързва с провъзгласяването на Телец за български владетел. Според същия извор това са били славянски племена, а не много славяни, както казва Теофан, които напуснали земите си и преминали Черно море. Техният брой бил според Никифор 208 000. Това число е очевидно преувеличено. Но дори да приемем един много по-малък брой тяхното изселване от пределите на тогавашна България не е могло да стане нито незабелязано, нито без съгласието на върховната власт. Освен това изселването на толкова много славяни би обезлюдило страната или най-малко славянското население би било сведено до минимум, нещо, което е невероятно. Най-сетне намирането на достатъчно плавателни съдове, които да ги прехвърлят в Мала Азия, е изисквало дълга подготовка и мирна обстановка. Затова споменатото славянско преселване мъчно може да се свърже с избора на Телец и навярно не се отнася за славяните в България[41]. Никифор съобщава изрично, че в сражението при Анхиало между Константин V и Телец последният имал за съюзници не малко множество славяни (69, 14—15: *Τελέσιος ἐξέρχεται ἔχων εἰς συμμαχίαν καὶ Σκλαβηνῶν οὐκ ὀλίγα πλήθη.*). Това се потвърждава и от Теофан, който казва, че Телец взел като съюзници 20 хиляди от съседните племена, без да ги определя като славяни, но те са били очевидно такива (433, 1—4: *ὁ δὲ Τελέτζης . . . λαβὼν εἰς συμμαχίαν ἐκ τῶν προσπαρακειμένων ἐθνῶν χιλιάδας κ' καὶ τούτους εἰς τὰ ὀχυρώματα στήσας ἠσφαλίσατο ἑαυτόν.*). Следователно нито славяните са били враждебно настроени срещу Телец, нито той е бил против тях. Няколко години по-късно, именно през 764 г., византийският император изпратил според Теофан[12] тайно свои хора в България, които заловили вожда на северите Склавун, понеже той бил направил много злини в Тракия. Всичко това показва, че не е имало изселване на славяни от тогавашна България или поне не в такива размери, каквито съобщават византийските извори.

Кои са били тези славяни, които са взимали участие в походите на българите? Ако вземем пред вид, че всички споменати военни действия са се развивали в източната покрайнина на тогавашната българска държава, т. е. недалеч от Черно море, и че племето севери се е ползвало с известна самостоятелност, то с голяма вероятност може да се приеме, че постоянните славянски съюзници на българите са били тъкмо северите. Това се потвърждава отчасти и от обстоятелството, че византийците смятали за свой най-голям враг именно Склавун, вожда на северите, поради неговите чести нахлувания в Тракия.

В апокрифната българска хроника от XI век, така нареченото Сказание на пророк Исая, се разказва между другото и следното[13]: „И населих я с множество люде от Дунава до морето (= земя Карвунска = Южна Добруджа), и поставих им цар из тех: името му беше цар Слав . . . И той беше първият цар в Българската земя". В този текст се крие може би късен спомен за северите, които според Теофан са били преселени в източните части на тогавашна България, т. е. Южна Добруджа, и за техния прочут вожд С(к)лавун = Слав. За славяните от България отново става дума в изворите във връзка с поражението на византийския император Никифор през 811 г. в България. В известния Ватикански фрагмент се казва, че българите били наели войски от аварите и от околните славянски селища[44]. Същото съобщава и Scriptor incertus de Leone Armenio[15]. Забележителен е у него обаче изразът Σκλαβίνιαι = Славинии. С това се означават може би славянските общини или жупи. След победата над Никифор Крум поканил и славянските вождове да пият от чашата, направена от черепа на Никифор[16]. След горната победа Крум, както изглежда, положил още по-големи усилия да привлече славяните към участие в държавните работи. Това личи от обстоятелството, че мирните преговори между Крум и византийския император Михаил през 813 г. били водени чрез посредничеството на славянина Даргамир. Кой е бил този славянин Теофан[17] не съобщава. Затова не може да се каже дали той е бил от българските славяни и висш сановник при Крум или вожд на някое племе, или е бил славянин от други места, принадлежащи към България.

След победоносните походи на Крум в пределите на тогавашната българска държава били включени множество други славяни, населяващи неотдавнашни византийски земи, като Сердикийската област, днешно Старозагорско и др. С мирния договор между България и Византия във времето на Омуртаг било уредено и окончателното положение на славяните в двете страни. Забележително е, че в достигналите до нас откъслеци от мирни договори се споменават и славяните[18]. В тази епоха те са играли важна роля в българо-византийските отношения. Така чрез присъединяването на византийски земи, населени със славяни, техният брой се увеличил значително в българската държава и тя неусетно се превърнала в славянска, в която първобългарите станали малцинство. Във византийските извори след Крум не става вече дума за славяни в територията на Североизточна България като нещо отделно от българите. Причина за това не е само по-сетнешното посלавянчване на българите, но и новото отношение на Омуртаг и неговите наследници към славяните, което се е състояло, както изглежда, в премахване на тяхната самостоятелност и тясното привързване към общата централна власт[49].

БЕЛЕЖКИ КЪМ ТЕКСТА

1. K. **Krumbacher**, Geschichte der byzantinischen Litteratur I Aufl. München 1897, 343, 350; Gy. Moravcsik, Byzantinoturcica 2 Aufl., I, Berlin 1958, 457, 458, 532, 535.

2. В. Н. **Златарски**, История на българската държава през средните векове. I, София 1918, 142; I. **Dujčev**, Protobulgares et slaves, Annales de l'Institut Kondakov — X,1938, 145—154; **същият**, Обединението на славянските племена в Мизия през VII в., Изследвания в чест на Марин С. Дринов, София, 1960, 417—428; М. **Войнов**, За първия допир на Аспаруховите българи със славяните и дата на основаването на българската държава. Изв. ИБИ, 6, 1956, 453—480; **същият**, Отново по въпроса за възникването на българската държава, п. т. 9, 1960, 269—276; **Г. Цанкова-Петкова**, Няколко бележки към началната история на българската държава, п. т. 5, 1954, 319 и сл. В тези статии е посочена и друга по-стара и по-нова литература.

3. Вж. посочените в заб. 2 работи.

4. Прив. статия 323--324.

5. 456,26.

6. V. **Beševliev**, Die protobulgarischen Inschriften, Berlin 1963, Nr. 62.

7. п. т. стр. 306.

8. Обединение 419 и сл.

9. пр. ст. 326—328.

10. G. N. **Hatridaros**, Einleitung in die neugriechische Grammatik, Leipzig 1892, 144.

11. Protobulgares 147 и сл.

12. За първия допир 460 и сл.

13. стр. 461.

14. 307, 26.

15. **Дуйчев**, Обединение 425.

16. п. т. 424

17. пос. място.

18. **Войнов**, За първия допир 455 и сл.

19. Към възприетата от мене етимология на Плиска в „Из късноантичната и средновековна география на Североизточна България", ИАИ XXV, 1962, 14, трябва да се прибави още и старото название на Балатонското езеро lacu Pelsone у Аврелий Виктор (Извори за бъл. история II, 1958, 95 — 40, 10), lacum Pelsois у Юрданес (п.т. 359—268; 361—274), lacum Pelsodis у анонимния равенски географ (п. т. 400 — IV 18), което принадлежи към същия корен.

20. Вж. подробно Ив. **Дуйчев**, Балканският югоизток през първата половина на VI в. — Начални славянски нападения, Беломорски преглед I, 1942, 229—270.

21. Procop. Bell VII 14,30 — ed. Hawry II 358; V 27,2 — Hawry II 130, 13—15.

22. п. т. VII 14,2 — Hawry 35,2—6, An. 18, 20 — Hawry III 114,15—22; 23,6 — Hawry III 14, 19—21, към това Дуйчев пр. съч. 235 и сл.

23. п. т. VII 38,1—23 — Hawry II 467,12—471, 2 срв. Дуйчев 259—262.

24. п. т. VII 40, 1—9 и 30—45—Hawry II 475, 19—471, 1 и 481, 7—483, 15 срв. 262—265.

25. **Procop.** de red. IV 7, 17 — Hawry IV 133, 4—11.

26. п. т. IV 7, 13 — Hawry IV 132, 18—22.

27. пр. съч. 252 и сл.

28. Codex Justinianus rec. P. Krueger, Lipsiae 1892, стр. 24, I 3,35 (36).

29. Novellae rec. R. Schoell — G. Kroll, Berolini 1895, стр. 339 Nov. LIV.

30. п. т. стр. 587 Nov. CXX cap. IX.

31. **Theophyl Simm.** VII 2, 1—3 — ed. de Boor 247, 14—21.

32. п. т. I, 7, 1—6 — ed. de Boor 52, 10—53,11.

33. **Theophyl. Simm.** III 4,7 — de Boor 116, 26 — 117, 1; VI 3, 9—4, 11. 4,4 — de Boor 226, 4—15.

34. **Procop. bell.** VII 14, 32—33 — Hawry II 359, 4—17.

35. Срв. Ив. **Дуйчев**, Славяни и първобългари, Изв ИБИ I—II, 1951, 190—216.

36. **Theoph.** ed. de Boor 364, 5—9.

37. История I, 159—162.

38. **Theoph.** ed. de Boor 374, 6—7.

39. п. т. 432, 25 — 433, 22.

40. **Nikeph.** Patr. ed. de Boor 68, 26—69, 2.

41. Същото схващане и у Дуйчев 199—203.

42. **Theoph.** ed de Boor 436, 14—21.

43. **Йор. Иванов**, Богомилски книги и легенди, София 1925, 273 и сл.

44. Извори за българска история VIII, София, 1961, 13.

45. стр. 347, 11.

46. **Theoph.** ed. de Boor 491, 21—22.

47. п. т. 497, 16 и сл.

48. **Beševliev**, Die protobulgarischen Inschriften Nr 41, 8—11. Nr 43, 5.

49. V. **Beševliev**, Protobugarische Inschrift auf einer Silberschale, Byzantion XXXV, 1965, 8.

Vesselin Béchévliev

LES TRIBUS SLAVES DANS LA BULGARIE DU NORD-EST DU VI-e AU IX-e SIECLES

Résumé

Les renseignements fournis par les chroniqueurs byzantins Théophane et le patriarche Nicéphore concernant les premières années après la fondation de l'Etat bulgare, proviennent, comme il a été établi, d'une seul source, aujourd'hui disparue. Si l'on compare les récits des deux chroniqueurs relatifs au passage du Danube par les Protobulgares et la conquête des tribus slaves habitant les terres qui sont aujourd'hui la Bulgarie du nord-est, on se rendra compte que les données provenant de la source commune ont été raccourcies dans des proportions différentes par les deux auteurs.

Les données fournies par le patriarche Nicéphore sont plus abrégées que celles transmises par Théophane, de là certaines différences, de peu d'importance d'ailleurs, dans les renseignements des deux auteurs. Ainsi le patriarche Nicéphore a sauté le passage relatif à la tribu des Sévers ; il ne parle pas de l'organisation de la tribu des „Sept clans", etc. Aussi le texte de Théophane est-il plus complet et plus près de la source. Ce texte, très fréquemment analysé, n'a pas été toujours bien compris au point de vue grammatical, ce qui a donné lieu à des interprétations différentes et a suscité des discussions. Le verbe *κυριεύω* (voir le texte grec) employé par Théophane à l'accusatif a deux objectifs *τὰς λεγομένας ἑπτα γενεάς* et *ὁ τόπος* comme le veut la proposition précédante ; il est lié au premier par la préposition *καί*. Le génitif *τῶν παρακειμένων Σκλαυινῶν ἐθνῶν* est genetivus partitivus. Le terme de *γενεά* dans l'expression *τὰς λεγομένας ἑπτὰ γενεάς* signifie „clan" et non pas „tribu". Rien ne nous autorise, en fait et au point de vue linguistique, à adopter la deuxième signification. Au contraire, les deux mots juxtaposés, indiquent qu'il s'agit de sens différents. Le participe *λεγόμενος* dans la même expression indique que *ἑπτὰ γενεαί* est le nom d'une tribu, composée de sept clans. L'emploi de ce participe n'aurait pas de sens s'il s'agissait de tribus slaves isolées. C'est toujours pour la même raison que l'adjectif *ὑπόλοιπος* ne pourrait signifier „le reste de". Dans ce cas il se rattacherait au genetivus partitivus. Aussi le texte de Théophane ne fait-il état que de deux tribus slaves : Sévers et les Sept clans, qui étaient les plus connues et représentaient une partie de *τῶν παρακειμένων Σκλαυινῶν τῶν ἐθνῶν*. C'est ce qui ressort aussi de l'article près de *ἑπτὰ γενεάς* qui montre qu'il s'agit de notions connues. Conformément à ce que nous venons de dire, dans le texte de Théophane *ἑπτά* doit être écrit avec une majuscule.

L'expression *τὰς . . . ἑπτὰ γενεὰς ὑπὸ πάκτον ὄντας* a été elle aussi interprétée comme suit : *τὰς . . . ὑπο πάκ-τον ὄντας* (= *οὔσας*) *γενεάς*, c'est-à-dire le participe qui est participium conjunctum était considéré comme participium attributivum. On ne saurait dire si ce participe se rapporte aux Sévers, comme on pourrait le croire en raison du masculin. Par conséquent, les Sept clans ont été délogés des localités qu'ils occupaient puisqu'ils étaient *ὑπὸ πάκτον*. L'expression *ὑπὸ πάκτον ὄντας* corréspond par le sens à *ὑπόσπονδοι* dont elle est la traduction littérale, ce qui apparaît du texte de Théophane (304, 14—15) : *παραγενόμενος δὲ επὶ τὰ μέρη 'Αρμενίας προτρέχειν ⟨ἐκέλευσεν ἐπιλέκτους· τῶν δε Σαρακηνῶν τό τε ὑπὸ πάκτων ὄντων τῶν Περσῶν⟩ πλῆθος ἱππεών λάθρα ἐπιπεσεῖν τῷ βασιλεῖ διενοεῖτο.* Si les Sarrasins, poussés par les Perses, prirent part à la bataille contre les Byzantins, ils le firent d'une part parce qu'ils étaient astreints à payer un tribut et, d'autre part, en vertu d'un traité. De même les Bulgares obligèrent, en vertu d'un traité, la tribu des Sept clans à émigrer vers le sud et à l'ouest. Il paraît que les tribus qui devaient obéissance à leurs vainqueurs en vertu d'un traité, avaient non seulement à prêter assistance militaire et à exécuter des ordres, c'est-à-dire être vassaux, mais aussi à payer un tribut. Ce sont les *πακτιῶται* chez Constantin Porphyrogénète. Selon les lieux d'où les deux tribus slaves ont été délogées, on peut admettre que les Sévers avaient habité les terres situées devant ou sur les flancs nord du Balkan, alors que les Sept clans avaient occupé des territoires plus au nord, peut-être derrière les Sévers.

L'installation de tribus slaves dans la Bulgarie du nord remonte sans doute à l'époque des premières incursions des Slaves dans cette contrée dont parlent Procope et Théophilacte Simoka. Au cours de ces incursions, des Slaves restèrent en-deça du Danube. Les Slaves, définitivement installés ici, étaient peut-être des „fédérés" de Byzances. Après la fondation de l'Etat bulgare, les Slaves et plus exactement les Sévers, jouissaient d'une certaine indépendance. Ils prenaient part, aux côtés des Bulgares, aux combats contre les Byzantins. Après le khan Kroum, les Slaves auraient perdu, parait-il, leur indépendance. Désormais, ils devaient reconnaître le pouvoir central de l'Etat bulgare.

V. Beševliev

ÜBER DIE SLAVISCHEN STÄMME IN NORD-OSTBULGARIEN WÄHREND DES 6. BIS 9. JAHRHUNDERTS

Zusammenfassung

Die Mitteilungen der byzantinischen Chronisten Theophanes und Patriarch Nikephoros über das Anfangsstadium des Bulgarischen Staates sind, wie bereits seit langem festgestellt, aus ein und derselben, gegenwärtig verlorenen Quelle geschöpft worden. Die Gegenüberstellung der Erzählungen der beiden Chronisten von dem Übergang der Bulgaren über die Donau und der Unterwerfung der slavischen Stämme im heutigen Nordostbulgarien zeigt, daß die gemeinsame Quelle von den erwähnten Autoren in verschiedenem Umfang gekürzt wurde. Patriarch Nikephoros hat größere Kürzungen als Theophanes vorgenommen. Daher sind gewisse nicht unwichtige Unterschiede zwischen den Mitteilungen der beiden Chronisten entstanden. Patriarch Nikephoros hat, z. B., den ganzen Absatz über den Stamm der Severen ausgelassen und über die staatsrechtliche Lage des Stammes „Sieben Geschlechter" usw. nichts mitgeteilt. Der Text von Theophanes gibt die ursprüngliche Quelle vollständiger wieder und ist daher maßgebender. Obwohl dieser Text häufig untersucht worden ist, wurde er in manchen Punkten grammatisch nicht richtig begriffen, wodurch verschiedene Auslegungen und Streitigkeiten entstanden sind. Das Verbum *κυριεύω* (siehe griechischen Text S. 17), das Theophanes mit dem Akkusativ gebraucht, bezieht sich auf zwei Objekte : *τὰς λεγομένας ἑπτὰ γενεάς* und *ὁ τόπος*, was aus dem vorangehenden Satz hervorgeht, und ist durch die Kopula *καί* mit dem ersten verbunden. Der Genetiv *τῶν παρακειμένων Σκλαυινῶν ἐθνῶν* ist ein Genetivus partitivus. Das Wort *γενεά* in dem Ausdruck *τὰς λεγομένας ἑπτὰ γενεάς* bedeutet „Geschlecht" und nicht „Stamm". Weder objektive, noch faktische oder sprachliche Gründe zwingen zur Annahme der zweiten Bedeutung. Im Ge-

genteil: der Gebrauch der beiden Wörter *γενεά* und *ἔθνος* nebeneinander zeigt, daß es sich um verschiedene Bedeutungen handelt. Das Partizip *λεγόμενος* in demselben Ausdruck dient offensichtlich dazu, darauf hinzuweisen, daß *ἑπτὰ γενεαί* ein fest umrissener Begriff, d. h. die Bezeichnung eines ganzen Stammes aus sieben Geschlechtern, Clans oder der sogenannten slavischen Župa ist. Der Gebrauch dieses Partizips wäre sinnlos, wenn es sich um einzelne slavische Stämme handeln würde. Daher kann auch das Adjektiv *ὑπόλοιπος* nicht „der übrige Teil von" bedeuten. In diesem Falle müßte es mit dem Genetivus partitivus verbunden sein. Folglich ist im Text des Theophanes nur von zwei slavischen Stämmen: den Severen und den Sieben Geschlechtern die Rede, die die bekanntesten waren und einen Teil der *τῶν παρακειμένων Σκλαυενῶν ἐθνῶν* gebildet haben. Dies ist auch aus dem Artikel bei *ἑπτὰ γενεάς* ersichtlich, der darauf hinweist, daß es sich um wohlbekannte Begriffe handelt. Im Text von Theophanes muß *ἑπτά* nach den bisherigen Ausführungen mit großem Anfangsbuchstaben geschrieben werden.

Auch der Ausdruck *τὰς . . . ἑπτὰ γενεὰς ὑπὸ πάκτον ὄντας* der als *τὰς . . . ὑπὸ πάκτον ὄντας* (= *οὔσας*) *γενεάς* aufgefaßt wurde, ist irrtümlich ausgelegt worden, d. h. das Partizip, das ein participium conjunctum ist, wurde als participium attributivum aufgefaßt. Ob dieses Partizip sich auch auf die Severen bezieht, wie infolge der männlichen Geschlechtsform anzunehmen wäre, ist schwer zu sagen. Die Sieben Geschlechter wurden folglich aus den ursprünglichen Siedlungen ausgesiedelt, da sie *ὑπο πάκτον* waren, d. h., daß das Partizip kausale Bedeutung hat. Der Ausdruck *ὑπὸ πάκτον ὄντας* entspricht sinngemäß dem Ausdruck *ὑπόσπονδοι*, dessen wortwörtliche Übersetzung er ist, wie dies eindeutig aus der tatsächlich einzigen parallelen Stelle bei Theophanes (304, 14—15) hervorgeht: *παραγενόμενος δὲ ἐπὶ τὰ μέρη Ἀρμενίας προτρέχειν ⟨ἐκέλευσεν ἐπιλέκτους· τῶν δὲ Σαρακηνῶν τότε ὑπὸ πάκτων ὄντων τῶν Περσῶν⟩ πλῆθος ἱππέων λάθρα ἐπιπεσεῖν τῷ βασιλεῖ διενοεῖτο.* Offensichtlich haben die Perser die Sarazenen gezwungen, sich an der Schlacht gegen die Byzantiner nicht deshalb zu beteiligen, weil sie Tribut zahlten, sondern weil sie durch einen Vertrag dazu verpflichtet waren. Ebenso zwangen die Bulgaren den Stamm Sieben Geschlechter, sich nach Süden und Westen auszusiedeln, da er vertragsgemäß verpflichtet war, sich zu beugen. Jene, die sich in einer durch Vertrag bestimmten „Untertänigkeit" befanden, waren wohl verpflichtet, nicht nur militärische Unterstützung zu leisten und Anordnungen der Sieger zu erfüllen, d. h. eine Art von Vassallen zu sein, sondern auch Tribut zu entrichten. Dies sind die sogenannten *πακτιῶται* bei Konstantinos Porphyrogenetos. Von den Orten ausgehend, nach denen die beiden slavischen Stämme ausgesiedelt wurden, ist anzunehmen, daß die Severen die Gebiete vor oder an den Nordhängen der Stara Planina (Balkangebirge) und der Stamm Sieben Geschlechter ein nördlicheres Gebiet, vielleicht jenseits der Severen bewohnt hat.

Die Ansiedlung der slavischen Stämme in Nordostbulgarien ist wohl mit den frühen slavischen Einfällen in dieses Gebiet in Verbindung zu bringen, worüber Prokop und Theophylaktos Simokattes berichten. Manche der eingedrungenen Slaven sind nach dem Abzug des größeren Teils an günstigen Orten diesseits der Donau geblieben. Die Slaven, die sich an diesen Orten endgültig angesiedelt hatten, waren vielleicht Föderaten von Byzanz. Nach der Gründung des Bulgarischen Staates haben sich die Slaven, genauer die Severen, eine gewisse Selbständigkeit erhalten. Sie haben sich als Bundesgenossen an den Kämpfen der Bulgaren gegen die Byzantiner beteiligt. Nach Krum verloren die Slaven wahrscheinlich ihre Selbständigkeit und waren gezwungen, die allgemeine Zentralgewalt des Bulgarischen Staates anzuerkennen.

Иван Дуйчев

ПРОБЛЕМИ ИЗ СРЕДНОВЕКОВНАТА ИСТОРИЯ НА ПРЕСЛАВ

Върху историята на втората българска столица от Средновековието притежаваме няколко достатъчно задълбочено разработени очерци, а старините на града от години насам съставят предмет на грижливи археологически издирвания. Въпреки всичко, откровено казано, ние сме още твърде далеч от пълното познаване на цялостната история на това средище на някогашния наш политически живот и култура. Както при много селища в нашите земи, така и тук ние сме изправени пред необходимостта да се занимаем с една многовековна история, чието начало трябва да се постави още в праисторически времена, за да се стигне почти до наши дни. С други думи, също и тук изниква трудният въпрос за проследяване на хронологическия континюитет в живота на селището от праисторическата епоха[1], през тракийската и гръко-римската епоха, после в периода на истински разцвет, когато Преслав става столица на българската държава, за да стигнем до дните на упадък. В дълбините на земята все още лежат скрити паметници от някогашния Преслав и, разбира се, трябва да минат много години, преди лопатата и кирката на археолозите да ни разкрият всичко, което е оцеляло. Докато се изчаква този момент, необходимо би било да се насочим към издирване и тълкуване на всички писмени свидетелства за историята на града, а освен това да подложим на критическа преценка и задълбочен анализ наличните археологически паметници и разни други проблеми, свързани изобщо с миналото на града. А такива проблеми и неизяснени задоволително паметници има твърде много. С голяма вероятност може да се приеме, че в тази покрайнина славяните се настанили още твърде рано, ще рече още в периода на проникването им в земите на Балканския полуостров през втората половина на VI и първата половина на VII век. Ние днес не сме в състояние да установим точното разселение на отделните славянски племена от така нар. българославянска етническа група по територията на полуострова, обаче все пак някои наблюдения в това отношение са възможни и позволени. Така, може да се предполага с основание, че зачатъчната държавна организация всред българските славяни, позната под наименованието „Седем славянски племена"[2], не е включвала едно от най-големите племена, които населявали днешните североизточни български земи — именно племето на северите. Докато за всички други племена може да се говори за подчинение от страна на първобългарите[3], отношенията с племето на северите се уредили чрез договор. Що се отнася до местонахождението на северите по времето на Аспаруховото настаняване в североизточната част на днешна България, най-вероятно е, че това сравнително голямо славянско племе ще да е обитавало тъкмо областта между първите две наши столици Плиска и Преслав и по северните склонове на тукашния Балкан. Според свидетелството на византийския хронист Теофан[1] първобългарите преместили племето на северите от областта, разположена пред така наречената теснина или проход на Веригава към изток, вероятно към черноморското крайбрежие. Тези твърде оскъдни посочвания на един напълно достоверен византийски извор позволяват да се направят няколко предположения. Преди всичко определянето на първоначалното местонахождение на племето

на северите зависи от локализирането на прохода Веригава, споменат от византийския хронист. Въз основа на всички разполагаеми писмени извори от византийски и западен произход можем да установим с голяма положителност, че през средновековието и дори през по-ново време с обозначенията Веригава, Zygos, Catena Mundi (Catena del mondo), на които отговаря по смисъл името „Балкан“, е била именувана старопланинската верига, а под наименованието „Проход на Веригава“ се разбирал по всяка вероятност така нареченият Върбишки проход[5]. Действително този проход е представял за ранното средновековие една от най-важните съобщителни връзки между източната част на крайдунавската равнина и владяната от византийците Тракия. Именно това обстоятелство му е придавало изключително голямо стратегическо значение за отбраната на възникналата през втората половина на VII век българска държава. Неговата северна част се разгръща точно в непосредствена близост с Преслав. Съзнавайки огромното стратегическо значение на прохода и очаквайки евентуални нападения от страна на Византийската империя, първобългарите на Аспаруха отнели неговата отбрана от властта на обитаващото тук племе на северите, преместили ги към изток, вероятно някъде към черноморското крайбрежие, и сами се настанили на това място, за да поемат отбраната на прохода. Очевидно взетите мерки за отбрана на прохода не се изразили единствено в разместване на населението в тази покрайнина. Може да се мисли, че първобългарите — било в началния период от своето поселване тук, било малко по-късно, при настаналите войни с империята, — ще да са взели някои много по-ефикасни мерки за отбраната и укрепването на прохода, преди всичко чрез издигане на укрепления при изхода на прохода, приблизително на мястото на по-късния престолен град, а освен това и чрез укрепване на отделни пунктове по протежение на дългия планински проход. При днешното състояние на археологическите изследвания в този край ние трудно бихме могли да уточним мястото и размерите на извършените през ранния период на българската държава укрепителни мероприятия. Някои решителни събития от следващите векове обаче показали още по-ясно значението на прохода за отбраната на страната и съответно наложили да се вземат мерки за неговото по-нататъшно укрепяване. Едно такова събитие била българо-византийската война през 811 г. и специално нашествието на византийския император Никифор I Геник (802—811) в България в края на пролетта и началото на лятото 811 г.[6] Ние не знаем през какви проходи и по кои пътища е извършил нашествието византийският император, нахлувайки в българска територия от византийската погранична база крепостта Маркеле[7], отъждествявана с голяма правдоподобност с Карнобатския Хисарлък. Много вероятно е, че византийската войска, която наброявала няколко десетки хиляди воини, нахлула по няколко старопланински прохода и достигнала тогавашната българска столица Плиска. На връщане обаче ромеите се запътили към югозапад с цел да стигнат Сердика (дн. София) и се озовали в областта на Преслав, а оттам навлезли в теснините на Веригава, иначе казано във Върбишкия проход, където ги пресрещнали българите и им нанесли съкрушително поражение. Несъмнено е, че тези събития ще да са показали на българския владетел и на неговите боляри важността на прохода еднакво за отбиване на византийско нападение, както и за предприемане на действия против империята.

Онова, което станало по време на нахлуването на имп. Йоан I Цимисхи (969—976) в североизточните български земи през пролетта 972 г., потвърдило още веднаж стратегическото значение на прохода. Познатите сведения, които очертават пътя на нахлуването[8], са извънредно интересни в това отношение. Като потеглил от византийската столица в края на март 972 г., императорът и съпровождащата го войска пристигнали в Одрин. С цел да изненада българите и намиращите се заедно с тях руски войски на киевския княз Светослав Йоан I Цимисхи решил да премине незабелязано някой от старопланинските проходи и да се яви пред столицата Преслав. „Най-добре ще направим — бил заявил той пред военачалниците си, — . . . като се приготвим колкото е възможно по-скоро, преминем тесния път, преди тавроскитите (русите) да узнаят за нашето приближаване и с войска да потеглят към недостъпните места. Защото, ако ние извършим преминаването на опасните места и незабелязано се нахвърлим върху тях, мисля, с божия помощ веднага ще превземем града Преслав, българската столица. ..“ Действително византийската войска успяла бързо да премине прохода („опасните и стръмни места“) и току пред самия Великден, в първите дни на април, се явила недалече от града Преслав. На следния ден, в петък преди Великдена, срещу българската столица била предприета редовна обсада с помощта на стенобойни машини и други военни съоръжения. Въпреки ожесточената съпротива, която защитниците на столицата оказали срещу нашествениците, градът не устоял и бързо паднал в ръцете на ромеите.

Ако събитията от 811 г. оставили зловещи спомени у византийците, поради което те дълго време не се решавали да преминат планината и да нападнат българските земи отвъд, тези събития ще да са послужили и на самите българи като един много добър урок. Не ще да е неправдоподобно, ако допуснем, че един от политическите завети, които Омуртаг (814—831) получил от баща си, е било именно поръчението за укрепване на северния изход на Веригавския, или Върбишкия проход и за подсилване на съществуващите там отбранителни съоръжения от по-стари времена[9]. Досега свидетелства за подобна укрепителна дейност се съзираха в текста на открития през 1905 г. Омуртагов надпис от село Чаталар[10], в който се говори за издигане на укрепление на река Тича: „Хан ивиги Омуртаг. . оставайки в стана Плиска, направи дворец на Тича и премести войската си срещу гърците и славяните, направи изкусно мост на Тича заедно с двореца и постави в същия дворец четири стълба, а върху стълбовете постави два лъва. . .“ Един отличен познавач на средновековната българска история, какъвто бе покойният проф. В. Н. Златарски, изхождайки от дадените в края на надписа хронологически посочвания според първобългарската хронологична система и дванадесетогодишния животински цикъл и гръко-римската индиктионна система, прие, че става дума за укрепване, извършено през септември 821 г., и то на мястото на по-късната столица Преслав[11]. Между това предприетите през последните години археологически изследвания в землището на селото Чаталар (дн. Цар Крум, Шуменско), където бе открит надписът[12], ни поставят пред нови проблеми, нелеки за разрешение. Наистина разкопките все още не са привършени, не всички находки са обработени и следователно някои изводи и предположения имат донякъде прибързан характер и не могат да бъдат сметнати за окончателни. Ако обаче приемем, че споменатият в Омуртаговия надпис „аул“ (αὔλιν) се е намирал всъщност не на мястото на по-късната столица Преслав, а точно в землището на селото Чаталар (дн. Цар Крум), означава ли това, че в областта на Преслав през първите две или три десетилетия на IX век не са извършени никакви укрепителни съоръжения? Налага ли това свързване на надписа с „аула“ при Чаталар признанието, че ние нищо не знаем за историята на Преслав, преди да бъде издигнат той за столица на българската държава в края на IX век? Подобни заключения биха били напълно неоправдани и прибързани. Като се знае стратегическото значение на Веригавския (Въришкия) проход, несъмнено е, че неговото северно устие ще да е било укрепено наскоро след злополучния Никифоров поход през 811 г. Историята на Преслав прочее започва именно като укрепление — в истински смисъл на думата ГРАД.— преди той да бъде въздигнат в столица на държавата. Свързването на данните на надписа от Чаталар с укреплението при това селище не може нито най-малко да ни запрети да предполагаме, че тук, на мястото на Преслав или близо до него, в прохода, гдето тече Камчия, още през първата третина на IX век са били издигнати укрепления, за да пазят прохода. Ако тълкуваме употребената в Чаталарския надпис дума „аул“ (αὖλιν) в смисъл не на „укрепление“, но по-скоро на „дворец“[13], това би значело, че още по времето на Омуртаг се долавя тенденция за преместване на българската столица от разположената в равнината Плиска към югозапад, в една по-защитена област, недалеч от планината и от по-късния Преслав. Една от нашите археоложки, която има големи заслуги за разкриването на старините при Чаталар (Цар Крум), обаче направи прибързано заключение и относно най-ранната история на Преслав. „Идентифицирането на укреплението при с. Цар Крум с аула на Омуртаг — писа тя неотдавна[14] — е от изключително важно значение. Преди всичко окончателно се разрешава спорът за неговото местонахождение. Едновременно с това се коригира и неправилното мнение за основаването на Преслав в 822 г. и свързването на устоите над Патлейнския мост с моста, построен от Омуртаг.“ Едва ли би могло да се говори за „основаване“ на Преслав само във връзка с Чаталарския надпис и съдържащото се в него упоменание. Селището Преслав, което подобно на първата българска столица Плиска[15] носи едно чисто българско име, образувано чрез субстантивизирането на прилагателното в композитното наименование ПРЕСЛАВЬНЪ-ГРАДЪ, ще да е съществувало много време преди началото на IX век. Доколкото може да се говори за „основаване“ по времето на Омуртаг, това ще да е било по-скоро засилване на неговата укрепителна система, наложено особено след събитията от 811 г. Един владетел като хан Омуртаг, познат със своята строителна дейност, е бил достатъчно съобразителен да се погрижи между другото и за укрепване на такъв важен стратегически център, какъвто е бил северният изход на Веригавския (Върбишкия) проход. Така, хипотезата за укрепването на Преслав и изобщо за съществуването на селището още през първите десетилетия на IX век запазва своята сила независимо дали данните от Чаталарския надпис се отнасят до „аула“ при Чаталар или пък до укрепленията при самия Преслав.

Сведенията на писмените извори от домашен и чужд произход върху средновековната история на Преслав не са твърде многобройни и в голямата си част са вече достатъчно добре използувани. Остава обаче един извор на вести върху миналото на града, който не е добре проучен и в същото време крие в себе си известни изненади: става въпрос за извори от епиграфски характер. Такива епиграфски паметници досега са открити в доста голям брой в Преслав и неговите околности, а земята крие кой знае колко други изненади, както това се вижда от находките през последните години. Някога, разбира се, броят на епиграфските паметници тук е бил много по-значителен, обаче времето и невежествената човешка ръка са разрушили повечето от тях. За тези паметници загатва между другото софийският католишки архиепископ, чипровчанинът Петър Богдан Бакшев, който посетил Преслав през 1640 г. и по този повод пише: „Има един преголям град, който се нарича на турски Ески-Стамбул, сиреч Стари Цариград и който е бил построен цял от бели квадратни камъни, но сега е разрушен. Нарича се (на славянски) Приславан, сиреч преславен град. Турците го разрушават всекидневно и взимат от тези квадратни камъни, за да строят други, свои къщи. Сега наблизо има село. Тук е било епископство, и дори днес в един манастир до селото пребивава владиката. На много места се виждат издълбани кирилски букви, но понеже всичко е разрушено, не може да се схване смисълът...“[16]. За отбелязване е, че тъкмо от тези славянски, кирилски надписи до нас са достигнали твърде малък брой, докато повечето, както изглежда, са били унищожени.

Надписите, които са запазени, заслужават внимателно проучване и тълкуване, защото те представляват за нас едни от най-достоверните исторически извори за миналото на града. Преди всичко необходимо е да се установи с пълна сигурност четенето на известен брой надписи, особено на такива надписи, които бяха обнародвани в последно време[17]. Тълкуването на някои от вече отдавна познатите надписи невинаги задоволява и би било потребно да се направи още някоя крачка напред в това отношение. Няколко примера ще покажат това. Така напр. преди повече от четири десетилетия бе издаден надписът, съставен с кирилски букви, в който се споменава името на хартофилакс Павел[18]. Тълкуването на този надпис и главно неговото датиране зависят до голяма степен от уточняване на значението на титлата хартофилакс, която се споменава в него. Както е известно [19], хартофилаксът е бил висше служебно лице в цариградската патриаршия: той е завеждал канцеларията и е изпълнявал функциите на пръв помощник и секретар — архивист на патриарха. Младият Константин философ — Кирил бил назначен за ВИВЛОТИКАР в цариградската патриаршия, с други думи казано, получил длъжност, която съответствувала на длъжността на хартофилакса[20]. На първо място трябва да се заяви, че появата на длъжност хартофилакс при Българската църква е могло да стане само когато вече е била напълно оформена една добра църковна организация. Едва ли може да се мисли, че главата на младата българска църква през последните десетилетия на IX век, значи наскоро след покръстването, е възприел от цариградската патриаршия подобна титла, която отговаряла на развитата патриаршеска канцелария. Като се знае огромната роля, която образовани духовници са играли в книжовния живот на средновековна България и специално по времето на цар Симеон (893—927), може да се постави въпросът, дали всъщност споменатият в преславския надпис хартофилакс Павел не е бил не само служител при църковната, но и в царската канцелария. Поради тези съображения датирането на надписа към началото на X век, дори през първата четвърт на този век изобщо, се явява много вероятно[21]. Недопустимо е предположението[22], че надписът се отнася към времето след X век, тъй като това е епохата на византийското владичество и най-малкото, което може да се каже по този повод — в този период вече отдавна българската патриаршия била престанала да съществува и следователно лице с такава висша титла едва ли е пребивавало в Преслав. По начало трябва да се приеме, че длъжността на хартофилакса е била възлагана на образовани люде, способни не само за чисто канцеларска, но и изобщо за книжовна дейност. С оглед на това твърдението на някои учени за слабата образованост на хартофилакс Павел[23] не изглежда правдоподобно.

Състоянието, в което някои кирилски надписи от Преслав са стигнали до нас, е такова, щото една сигурна възстановка на техния текст е немислима[24]. В българската столица са намерени също фрагменти от надписи, които представят голям интерес във връзка с просветната дейност, която се е развивала тук. Нека да припомним един двуезичен — българо-гръцки литургичен надпис, предназначен, както изглежда, за учебни цели[25]. Независимо от въпроса за правилността на възстановката на неговия текст трябва да се подчертае обстоятелството, че старобългарският текст е нагласен съобразно с гръцкия първообраз, — което говори несъмнено за начален период в развоя на българската литургична книжнина. Прави впечатление обаче, че гръцкият текст е написан с множество грешки в правописанието. Не означава ли това лошо знание на гръцкия език или поне знание на неговата фонетика, а не на правописанието?

Не по-добре е разтълкувано съдържанието на няколкото латински и гръцки надписа от средновековието, намерени в Преслав. Тук би следвало да се спомене на първо място монументалният надпис, който ще да е свързан с мисията на епископа на Порто, бъдещия папа Формоза, и се датира към периода между ноември 866 и есента 869 година[26]. Надписът на „великия жупан" Сивин (Севин), гравиран върху откритата напоследък сребърна чаша от Преслав[27], се нуждае от по-нататъшно проучване и по-задълбочено тълкуване[28]. Едно местно наименование, каквото е „Румска река", напомня недвусмислено за съществуването тук, през епохата на първото българско царство, на някаква градска част, вероятно населявана от ромеи — византийци, от които очевидно би трябвало да се очакват разни епиграфски паметници. Дали от тях или пък от българите е останал известният златен дискос от Преслав с гравиран наоколо литургичен надпис[29], на този въпрос не може да се отговори с положителност.

Плиска останала и като първа българска столица не град в истинския и съвремен смисъл на думата, а по-скоро „военен стан" и укрепление[30]. Пренасянето на столицата от Плиска в Преслав към 893—894 г. ще да е било наложено, както се изтъкна, преди всичко от стратегически съображения, но заедно с това изиграли роля и някои други подбуди. По отношение на старата езическа столица Плиска Преслав се явявал една нова, чисто християнска столица, както Цариград или Константинопол се явявал християнско средище наспроти езическия Рим. Трудно е да се установи с положителност, дали на мястото на новоизбраната българска столица е съществувала християнска общност през първите векове от нашата ера или през ранното средновековие. Датирането и четенето на един намерен в Преслав латински надпис, чието съдържание има църковно-религиозен характер[31], както и датирането на някои открити тук църковни постройки към ранните векове подлежат все още на внимателна проверка и уточняване. Издигането на Преслав като българска столица било свързано обаче и с една промяна в църковната организация на страната. Новата столица трябвало да бъде средище не само на държавно-политическия живот, но и на църковната йерархия. Както при утвърждаването на другите средища на църковния живот в средновековна България, така и тук налагало се да бъде „осветено" новото църковно средище между другото чрез натрупване на „божествена благодат" в него, именно посредством пренасяне на мощи на светци и мъченици в неговите църкви. Изглежда, че така постъпили първите български християнски владетели княз Борис-Михаил и неговият син Симеон. Докато Самуил можал да пренесе в Преспа мощите на св. Ахил, Калоян пренесъл в Търново мощите на св. Михаил Воин и на св. Филотея от Памфилия, а Иван Асен II — мощите на св. Параскева — Петка Епиватска, на св. Иван Рилски и вероятно на царица Теофано, жена на имп. Лъв VI Мъдри, в Преслав били пренесени само частици от мощи. Извънредно интересни са в това отношение някои надписи, открити в една от църквите-гробници в Преслав[32]. Тук са намерени надписи върху керемидени отломки със следните имена на християнски светци и мъченици: Йонас[33], Варвара (или Варвар?[34], Симеон Стълпник[35], Поликарп Смирненски[36], Евстратий[37], Киприан[38], Кир и Йоан[39] и Мария Антиохийска[40]. Това са надписи, които са били поставени при частици от мощи на съответния светец, както се вижда особено ясно от един от надписите: МАРИИНА ГЛАВА И РЖКА АНТИОХИИСК(А)ЪИѦ. Благодарение на тези надписи прочее ние сме в състояние да отгатнем една интересна проява в църковната политика на българските владетели от края на IX и началото на X век: утвърждаването на столицата Преслав като средище на църковния живот и седалище на българската патриаршия е ставало не само чрез усиленото храмово строителство, от което до нас най-често са достигнали само църковни сгради в развалини, но и чрез „натрупване на мощи" в престолния град.

Откриването на надписа на чъргубиля Мостич[41] трябва да се смята несъмнено като една от най-важните археологическо-исторически придобивки от последните десетилетия. За жалост, даденото тълкувание на самото име Мостич остава все още неубедително; като се изказват съмнения относно славянския произход на това лично име, някои са склонни да го тълкуват като тюркско или пък иранско име[42]. Заслужава да си припомним обаче, че за отбраната на столицата Преслав, пък и изобщо за осъществяването на връзки между нея и останалата част на държавата наличието на един или няколко моста на близката Камчия имало решително значение. Неслучайно Омуртаг споменува в Чаталарския надпис изграждането на един мост на Тича[43]. В древноруски книжовни паметници се споменава длъжността на така нар. МОСТЬНИКЪ, сиреч първенец, натоварен с надзора и поддържането на мостовете[44]. Не е ли допустимо да приемем, че вътрешният болярин („чъргубиля"), който служил при Симеона и Петра и завършил дните си като инок в един от преславските манастири, е изпълнявал дълги години подобна длъжност, от която и добил личното си име? От едно по-задълбочено тълкуване се нуждаят не само епиграфските паметници, свързани с миналото на Преслав. Налага се едно внимателно проучване и тълкуване и на някои широко познати писмени паметници, като например „Шестоднева" на Йоан Екзарх със съдържащото се там описание на преславските дворци[45].

Не само земята, която покрива старините на някогашната българска столица и нейната околност, крие все още своите тайни. Неразгадани или неуточнени остават също и множество от разполагаемите писмени извори, отдавна познати или разкрити неотколе. Тяхното задълбочено проучване трябва да върви успоредно с археологическите изследвания, за да можем най-сетне да разкрием тези страници от нашето минало, които са свързани с втората българска столица.

БЕЛЕЖКИ КЪМ ТЕКСТА

1. Един от първите учени, които обърнаха внимание на находките от най-ранната епоха, бе покойният Йорд. Господинов. Предисторически находки в Преслав. Известия на Историч. д-во, XVII—XVIII (1940), с. 152—155.

2. По въпроса вж. подробно у Ив. Дуйчев, Обединението на славянските племена в Мизия през VII в. Изследвания в чест на М. С. Дринов. София 1960, с. 417—428; Les sept tribus slaves de la Mésie. Slavia antiqua, VI (1959) pp. 100—108. Medioevo bizantino-slavo, I. Roma 1965, pp. 55—65, 545.

3. I. Dujčev, Protobulgares et Slaves. Sur le problème de la formation de l'Etat bulgare. Annales de l'Institut Kondakov, X(1938), pp. 145—154. Medioevo, I, pp. 67—82, 455—547.

4. Theophanes, Chronographia, ed. C. de Boor, I, p. 359,7 sqq.: τοὺς μὲν Σέβερεις κατῴκισαν ἀπὸ τῆς ἔμπροσθεν κλεισούρας Βερεγάβων ἐπὶ τὰ πρὸς ἀνατολὴν μέρη.

5. За подробности вж. Ив. Дуйчев, Проучвания върху българското средновековие, СбБАН XII. 1 (1945), сс. 151—165: XIX. По въпроса за името „Веригава". Предложеното от мене тълкуване на името бе подкрепено с нови съображения от езиковедски характер от I. Duridanov, Zur alten slavischen Toponymie Bulgariens Zs. f. slavische Philologie, XXIX(1960), p. 98—102. Ср. I. Dujčev,; Byz. Zeitschrift, LV (1962), p. 362; Medioevo, p. 545.

6. Ив. Дуйчев, Нови житийни данни за похода на имп. Никифор I в България през 811 г. СпБАН, LIV (1937), сс. 147—188.

7. Против предположението на покойния В. Н. Златарски, История на българската държава през средните векове. I. 1. София 1918, с. 204. бел. 1, много по-правдоподобно е локализирането на В. Аврамов, Юбилеен сборник Плиска — Преслав. I. София 1929, сс. 191—225, където са дадени сведения за разните хипотези относно отъждествяването на крепостта.

8. За подробности по тези събития вж. В. Н. Златарски, История на българската държава през средните векове. I. 2, София 1927, с. 607 сл.

9. За това ср. Ив. Дуйчев, Македонски преглед, VIII. 4 (1933), с. 20.

10. Текстът на надписа и коментар към него вж. у V. Beševliev, Die protobulgarischen Inschriften. Berlin 1963, pp. 260—277, nr. 56. Новобългарски превод и тълкувания: Ив. Дуйчев, Из старата българска книжнина. I. Книжовни и исторически паметници от първото българско царство. София 1943, сс. 5, 172 сл.

11. Златарски, История, I. 1, с.319 сл .

12. За тези разкопки вж.: В. Антонова — Цв. Дремсизова, Аулът на Омуртаг край с. Цар Крум, Коларовградско. Проучвания през 1958 г. Археология, II. 2 (1960), сс. 28—39; Ц. Дремсизова, Проучване на аула на Омуртаг през 1959 г. Изследвания в памет на К. Шкорпил. София 1961, сс. 111—129; В. Антонова, Нови проучвания на старобългарското укрепление при с. Цар Крум (Чаталар) през 1959 г. Пак там, сс. 131—153; същата, Аулът на Омуртаг при с. Цар Крум. Археология. V. 2 (1963), сс. 49—56; Цв. Дремсизова-Нелчинова, Омуртаговият аул на Тича. Известия на Археологическия институт, XXVIII (1965), сс. 5—23.

13. Относно този термин вж. обясненията на Beševliev, op. cit., p. 266 sqq.

14. Дремсизова-Нелчинова, пос.съч., с. 22.

15. За произхода на името Плиска вж. някои посочвания у Дуйчев, Проучвания върху българското средновековие, с. 162 сл. и 163 бел. 1.

16. Вж. текста на релацията у E. Fermendžin, Acta Bulgariae ecclesiastica ab. a. 1565 usque ad a. 1799. Zagrabiae 1887, p. 77: »Verso mezzagiorno circa cinque miglia vi è una città grandissima, che si chiama in turco Eschi Stambol, cioè Constantinopoli vecchia, era fabbricata tutta di pietre quadre bianche, ma adesso è distrutta. Si chiama nella lingua (slava) Prislavan, cioè città gloriosissima, anzi la disfanno giornalmente li Turchi, et pigliano quelle pietre quadrate per fabbricare altre loro case. Adesso sta apresso una villa, et era vescovato, anzi hoggidi sta il vladica in un monasterio appresso quella villa; et si vedono intagliate lettere cirilliane in molti luoghi, ma essendo ditrutto non si puol pigliare il senso. .»; български превод на този текст вж. у Ив. Дуйчев, Описанието на България от 1640г. на архиепископа Петър Богдан. Архив за поселищни проучвания, II. 2 (1939—1940), с. 187.

17. Така подлежат на много внимателна проверка и уточняване обнародваните напоследък епиграфски материали в книгата на покойния Ив. Гошев, Старобългарски глаголически и кирилски надписи от IX и X в. София 1961; ср. отрицателната, по мое мнение оправдана, критика на Хр. Кодов, Език и литература, XVIII. 4 (1963), сс. 86—95.

18. Кр. Миятев, Симеоновата църква в Преслав и нейният епиграфичен материал. Български преглед, I. 1. (1929), с. 115 сл.; за другите издания и тълкуванието на надписа вж. посочванията у Гошев, пос. съч., с. 84 сл.

19. Посочвания за значението на титлата вж. Fr. Dvornik, Les légendes de Constantin et de Méthode vue de Byzance. Prague 1933, pp. 45—46, 49 sqq.

20. Вж. текста на Пространното Кирилово житие у А. Теодоров-Балан, Кирил и Методий. I. София 1920, с. 34, 20—25.

21. Ср. датировката на В. Иванова-Мавродинова, Надписът на Мостич и преславският епиграфски материал. Български език, 1955, кн. 2, с. 104 сл.; Ст. Станчев, В. Иванова, М. Балан, П. Боев, Надписът на чъргубиля Мостич.София 1955, с. 76—77. Заслужава внимание предположението на Миятев, Кръглата църква в Преслав. София 1931, с. 116, според когото „трябва да се приеме, че българската автономна църква още твърде рано, т.е. още преди да бъде провъзгласен нейният глава за патриарх, е възприела византийската административна система, а заедно с нея и службата на хартофилакса". Общо взето, завладяването на Преслав от имп. Йоан Цимисхи в 972 г. е крайният хронологически термин за датиране на надписа, защото едва ли подобна длъжност е могла да съществува след унищожението на българската държава и църковна независимост в североизточните наши земи.

22. Предположението е формулирано от Гошев, пос. съч., сс. 84—86; с него се съгласява и Кодов, пос. съч., с. 94, допълвайки, че „въпросът все още не може да се счита за изяснен и решен".

23. Ср. Гошев, пос. съч., с. 86; Кодов, пос. съч., с. 94.

24. Такъв е напр. твърде фрагментарният надпис, обнародван от Миятев, Кръглата църква в Преслав, с. 118 и обр. 4/2, от който са запазени около десетина буквени знаци; надписът бе възстановен твърде хипотетично от Ив. Гошев, Керамичният старобългарски надпис от Кръглата църква в Преслав. Български преглед, I. 3 (1930), сс. 415—420.

25. Обнародван от Кр. Миятев, Кръглата църква в Преслав. София 1931, с. 169 сл. Възстановка на надписа бе предложена от Ив. Гошев, Преславски керамичен фрагмент с богослужебни текстове от IX—X в. Годишник на Софийския унив.,бог. фак., XI (1933—1934), сс. 1—19.

26. За този надпис вж.: I. Dujčev, Testimonianza epigrafica della missione di Formoso, vescovo di Porto, in Bulgaria (a. 866/7). Epigraphica, XII ç(1950), pp. 49—59. Medioevo, I, pp. 183—192, 51 . Ср. V. Beševliev, Spätgriechische und spätlateinische Inschriften aus Bulgarien. Berlin 1964, pp. 38—40; p. 40: »Die Ergänzung der Inschrift bleibt also unsicher«.

27. Т. Тотев, Сребърна чаша с надпис от Преслав. ИАИ, XXVII (1964), сс. 5—15.

28. Вж. моите бележки и допълнения: Byz. Zeitschrift, LVIII (1965), p. 277.

29. Снимка от дискоса вж. у Иванова, Надписът на чъргубиля Мостич, с. 134, обр. 26 и непълно четене (не в гръцки първообраз!) на надписа, с. 84 (ср. Матей, XXVI, 26—28; Марко, XIV-25—24; Лука, XXII, 17—21); Гошев, Старобългарски глаголически и кирилски надписи, с. 102.

30. Ср. St. Stančev, Pliska und Preslav. Ihre archäologische Denkmäler und deren Erforschung. In V. Beševliev — J. Irmscher, Antike und Mittelalter in Bulgarien. Berlin 1960, p. 259.

31. Beševliev, Spätgriechische und spätlateinische Inschriften, p. 38, nr. 53. — Stančev, op. cit., p. 251 n. 4, където са казани няколко думи и за споменатия по-горе (бел. 26) латински надпис.

32. За подробности вж. Иванова, Надписът на чъргубиля Мостич, сс.89—97, където е направен също и опит за отъждествяването на отделните имена на светци. Възражения във връзка с две четения направи Гошев, Старобългарски глаголически и кирилски надписи, сс. 102—104, без това да изменя същината на надписите, именно че са били свързани с мощи.

33. За този светец вж. допълнително Fr. Halkin, Bibliotheca hagiographica graeca, II. Bruxelles 1957, nr. 942—943.

34. Halkin, op. cit., I(1957), nr. 212—218 q; nr. 219—220.

35. Halkin, op. cit., III (1957), nr. 1678—1688.

36. Halkin, op. cit., II, nr. 1556—1564.

37. Halkin, op. cit., I, nr. 645.

38. Halkin, op. cit., I, nr. 452—461 c.

39. Halkin, op. cit., I, nr. 469—479 i.

40. Halkin, op. cit., II, nr. 1045.

41. Текстът на надписа и тълкуването му вж. у Станчев, Надписът на чъргубиля Мостич, сс. 3—18.

42. Станчев, пос. съч., сс. 10—11, 23; Иванова, пак там, сс. 61—62; за иранско смята името и В. Бешевлиев, Археология, VI. 4(1964), с. 74

43. Beševliev, Die protobulgarischen Inschriften, nr. 56/11.

44. Вж. посочването у И. И. Срезневский, Материалы для словаря древнерусского языка, II, кол. 178, със съответни текстове.

45. Това описание бе изтълкувано неправилно от покойния Н. Мавродинов, Описанието на Преслав в Шестоднева на Йоан Екзарх. Исторически преглед, XI. 3 (1955),сс. 66—76; същият, Старобългарското изкуство. Изкуството на първото българско царство. София 1959, с. 138 сл. Във връзка с това вж. направените от мен възражения: Бележки върху историята на българската архитектура през средновековието. Известия на Института за градоустройство и архитектура, XI (1957), с. 57 и бел. 55, с посочената там литература. Да се добави още казаното от Stančev, Pliska und Preslav, p. 235 n. 1.

Ivan Dujčev

PROBLEMES DE L'HISTOIRE MEDIOEVALE DE PRESLAV

RÉSUMÉ

Quand les Protobulgares, conduits par le khan Asparoukh, se furent installés dans le nord-es de la Bulgarie d'aujourd'hui, la grande tribu des Sévers habitait la région actuelle de Preslav. Les Protobulgares triomphèrent des Slaves rassemblés dans l'union des „Sept tribu slaves", alors qu' avec les Sévers ils conclurent un accord selon lequel ces derniers furent déplacés à l'est du côté de la mer Noire. Les Bulgares assurèrent la défense du col „Vérigavski" un des plus importants du Balkan, qui était sans doute celui que l'on désigne aujourd'hui sous le nom de col „Varbichki". La partie nord du col, près de la Kamtchia, fut solidement retranchée, cette forteresse portant le nom de „Preslaven-Grad" et plus tard, Preslav. Les événements de 811, ors de l'invasion de l'empereur Nicéphore -er et plus tard de l'empereur Jean Tzimiscès démontrèrent l'importance stratégique de ce col.

Des écrits d'auteurs bulgares et étrangers, ainsi qu'une série de monuments épigraphiques nous renseignent sur l'histoire de Preslav au Moyen Age. L'interprétation des textes des monuments épigraphiques ont permis de faire des observations intéressantes: l'inscription où est mentionné le nom de l'hartophylaxe Paul, l'inscription latine relative au séjour de 866 à 869 de l'évêque Porto, le futur pape Formose, en Bulgarie, l'inscription grecque du joupan Savin ou Sivin, l'inscription de Mostic, etc. Les inscriptions slaves avec des noms de saints en des parcelles de reliques présentent un intérêt tout particulier. La présence de ces reliques témoignent que Preslav était un important centre religieux.

Ivan Dujčev

PROBLEME DER MITTELALTERLICHEN GESCHICHTE VON PRESLAV

ZUSAMMENFASSUNG

Bei der Ansiedlung der von Asparuch geführten Protobulgaren im heutigen Nordostbulgarien bewohnte der slavische Stamm der Severen das Gebiet der heutigen Stadt Preslav. Während die anderenslavischen Stämme in Ober- und Niedermösien zum Stammesverband der sogenannten „Sieben slavischen Stämme" vereinigt, von den Protobulgaren unterworfen wurden,schlossen die Severen mit ihnen einen Vertrag ab, worauf und auf Grund dessen sie nach Osten, wahrscheinlich in Richtung des Schwarzen Meeres umgesiedelt wurden. Die Verteidigung eines der wichtigsten Pässe des Balkangabirges, „Verigavski Prochod" genannt, der wahrscheinlich mit dem heutigen Vărbiški Prochod identisch ist, übernahmen die Protobulgaren. Der nördliche Teil des Passes, in der Nähe des Kamčija-Flußlaufs, war befestigt, wodurch bereits ziemlich früh die „Preslaven-Grad" genannte Festung, das spätere Preslav entstanden ist. Die Ereignisse im Jahre 811 während des Einfalls des Kaisers Nikephoros I.in Bulgarien sowie des Kaisers Johannes II. Tsimiskes im Frühjahre 972 zeigten eindeutig die besonders große Bedeutung und die Notwendigkeit der Befestigung und Verteidigung dieses Passes durch die Bulgaren. Über die Geschichte von Preslav während des Mittelalters verfügen wir über einheimische und ausländische erzählende Quellen sowie über eine Reihe von epigraphischen Denkmälern. Zu den einzelnen bisher veröffentlichten epigraphischen Quellen sind wichtige Beobachtungen in Verbindung mit der Textauslegung anzustellen. Dazu gehört die Inschrift, in der der Name des Chartophylax Pavel erwähnt wird,die zu Lehrzwecken dienende bulgarisch-griechische liturgische Inschrift, die mit dem Aufenthalt des Bischofs von Porto und späteren Papstes Formosus in Bulgarien in den Jahren 866 bis 869 verbundene lateinische Inschrift, die neuentdeckte griechische Inschrift des Župan Sivin oder Sevin, die Mostič-Inschrift u. a. Von besonderem Interesse sind die slavischen Inschriften mit Namen von Heiligen und dazugehörenden Reliquienteilen. Das Vorhandensein dieser Reliquien ist auf die Entwicklung Preslavs zum Mittelpunkt des Kirchenlebens im Staate zurückzuführen.

Иван Венедиков

ПРЕСЛАВ, ПРЕДИ ДА СТАНЕ СТОЛИЦА НА БЪЛГАРИЯ

От Преслав произхождат три много важни паметници от езическата епоха в България. Те ясно се отнасят към времето на Крум или Омуртаг и ни илюстрират положението на този важен български град преди покръстването. Според един от тези надписи на един български офицер са поверени 70 шлема и 83 ризници.[1] Споменатият военачалник носи титлата „сетит-багаин". Пак от Преслав произхожда и още един подобен паметник, от който е запазена само една част. От него се вижда, че на друг български военачалник, на който титлата не е запазена, са поверени 191 седла и 192 ризници, предназначени за конете.[2] Най-интересен обаче е третият надпис от този тип, намерен в Преслав, в местността Бял бряг. Той ни съобщава за предпазното въоръжение на двама български офицери, единият от които носи титлата ичиргу боила, докато другият е един обикновен жупан.[3] Според текста, посветен на първия офицер — ичиргу боилата, на него са били поверени ризниците и шлемовете на една извънредно мощна формация, организирана в два различни корпуса. Единият корпус носи ризниците „хумши кюпе", както те са наречени по езика на първобългарите, и които са на брой 455, докато шлемовете му са 540. Вероятно тук става дума за един корпус, въоръжен по същия начин, както корпусът, командуван от сетит-багаина. Вторият корпус, подчинен пак на ичиргу боилата е въоръжен с друг вид ризници — „естрогин кюпе", — които са на брой 427. Броят на шлемовете, предназначени за този корпус, е два пъти по-голям — 854. Веднага след посочените ризници и шлемове, поверени на ичиргу боилата, в надписа са посочени ризници и шлемове, поверени на жупана. Ризниците му са също от типа „естрогин кюпе" и са 20, а шлемовете — два пъти повече — 40.

При това самото обстоятелство, че вторият военачалник носи славянската титла жупан, ни кара да предположим, че военната част, която той командува, е формирана от славяни. И понеже единият от двата корпуса, които са подчинени на ичиргу боилата, е бил въоръжен с ризници и шлемове от същия тип — естрогин кюпе, и в същото съотношение — двойно по-голямо число на шлемовете в сравнение с броя на ризниците, ние трябва да заключим,че вторият корпус, командуван от ичиргу боилата е бил съставен от славяни. Това показва ясно, че двата компонента, от които е образуван българският народ, славяни и първобългари, са участвували на равни начала в силната военна формация, подчинена на ичиргу боилата. Една интересна особеност при корпуса, въоръжен с ризници „естрогин кюпе", е обстоятелството, че половината от войниците в този корпус са въоръжени само с шлемове, а това означава, че той е разделен на две групи — леко въоръжени, само с шлемове (427 души), и тежко въоръжени — с шлемове и ризници — още 427 души.

Присъствието на трите инвентарни надписа в Преслав показва съвсем ясно, че по това време, когато са издълбани надписите, този град е представлявал един от найважните военни центрове в българската държава. Ние не знаем, дали тук няма да се намерят и други подобни надписи, но като изхождаме и само от тези, които са намерени досега, трябва да кажем, че броят на ризниците възлиза на 1175, а на шлемовете — на повече от 1700. Ако вземем под внимание твърде надутите сведения на византийските хронисти за състава на българската войска, която според тях по времето на Крум наброявала 30 000 'ὁλοσιδεροί — цели облечени в желязо войници[4], ние ще видим, че една двадесет и пета част от нея е била концентрирана в Преслав. Сравнен с други центрове, в които са намерени подобни инвентарни надписи, каквито са например Чаталар, Мадара или Шабла[5] в Добруджа, Преслав далеч ги надминава и е следван само от Чаталар, в който въоръжението, складирано на разположение на войската, е почти на половината от това в Преслав. Така ние имаме всичкото основание да смятаме, че в първата половина на IX век Преслав е бил вече най-мощният военен център в България. При това не може да не се изтъкне и още един факт — досега в Плиска не е намерен нито един инвентарен надпис. Това показва, че столицата на българските канове не се е нуждаела от складове за предпазно въоръжение и че то е било складирано в други крепости, за да бъде под ръка на войската, която се е набирала в случай на война от непосредствената им околност.

При това не е излишно да обърнем внимание и на още един интересен факт. Вероятно и българите и славяните, пък и всички други народи вън от Византия първоначално са свиквали населението си със свое въоръжение. Това е давало значителни предимства на богатите, тъй като те са могли да си набавят скъпото в тази епоха предпазно въоръжение. Дори в самата Византия славяните от областта на Солун в началото на X век по време на нападението на града от арабите били повикани да се явят с оръжие, за да бранят града и не оказали сериозна помощ, понеже на поканата се отзовали само най-бедните.[6]

Създаването на държавна войска, въоръжавана от владетеля с предпазно въоръжение, е един нов етап в развитието на военното дело в България. И тази голяма реформа, която е дело на кановете от последните десетилетия на VIII и първите десетилетия на IX век, е засилила значението на Преслав, превръщайки го в най-важния военен център в държавата.

Следователно ние имаме основание да смятаме, че постепенно Преслав е бил превърнат в голям военен център. Кога всъщност е могло да стане това? Знаем, че през царуването на Крум в началото на голямата война между България и Византия на византийския император Никифор се удало да влезе в българската столица Плиска, която опустошил и ограбил. Този успех Никифор е трябвало да плати с живота си и с пълното поражение на войската си.[7] Но това е било възможно, защото и след превземането на столицата на България Крум е имал главните си сили непокътнати, очевидно защото вече военните складове по долината на Тича са съществували и защото те са били в такива места, които са били много помъчно достъпни. Ако наистина поражението на Никифор е станало във Върбишкия проход, ние със сигурност можем да твърдим, че то е станало до най-големия във военно отношение български център — дело на мощния български гарнизон в Преслав, основната сила на който е безспорно голямата формация от тежко въоръжени войници, командувани от ичиргу боилата.

Но кой всъщност е ичиргу боилата? Какви са неговите функции във военното и административното устройство на държавата? Каква е неговата роля като помощник на владетеля? Решението на този въпрос всъщност определя и положението на Преслав, където ичиргу боилата е най-големият военачалник в българската държава в първата половина на IX век, когато този град още не е бил българска столица. Обикновено се приема, че първият помощник на владетеля на България е бил кавханът, докато ичиргу боилата се изоставя на заден план. И това на пръв поглед изглежда вярно, тъй като от един надпис от Филипи в Източна Македония от времето на Пресиан[8] научаваме, че този владетел изпратил кавхан Исбул към смоляните, като му дал войски, ичиргу боилата и кана боила колобра. Самото обстоятелство, че главнокомандуващ в тази експедиция е кавхан Исбул,[9] се взема обикновено като доказателство, че другите двама офицери са с по-низши чинове. Че това не е вярно и че в случая владетелят е дал едновременно предимство на кавхана пред другите двама офицери, се вижда преди всичко от обстоятелството, че владетелят отбелязва, че му ги е дал, т. е. че ги е подчинил, поставил ги е под заповедите на кавхана. Но че тук имаме работа с двама началници, които имат еднакво положение по отношение на владетеля като офицери, се вижда съвсем ясно от Хамбарлийския надпис на Крум,[10] в който между другото се казва, че Крум назначил за началник на дясната страна на своята войска ичиргу боилата Тук, а на лявата страна — кавхан Иратаис. Това не е попречило на изследвачите, винаги когато се заприказва за първия човек на българския владетел, да говорят не за ичиргу боилата, а за кавхана. Но ние имаме цяла редица причини да се съмняваме в това твърдение.

Ичиргу боилата Тук в един от надписите на Омуртаг е посочен като негов пратеник в някаква делегация. Това навежда на мисълта, че той играе роля на представител на владетеля в чужди страни.[11] В 869 г., при Борис, няколко години след покръстването, на събора в Цариград български представител е ичиргу боилата Стазис.[12] Всъщност благодарение на този събор и на сведенията на Анастасий Библиотекар за него ние знаем, че тази длъжност се е изпълнявала от Стазис. Но щом като това лице е заемало тази длъжност и в това си качество е представлявало България пред външния свят, ние имаме всичкото основание да смятаме, че той е бил пратеникът на Борис и в Рим през 866 г.

Това се потвърждава от приписката в Чивидалското евангелие, която гласи: „Тук са имената от България, най-напред техният владетел Михаил и неговият брат Докс, и другият му брат Гаврил, и жена му Мария, и неговият син Расате, и другият му син Гаврил, и третият син Симеон, и четвъртият Яков, и дъщеря му божията слугиня Праксис и другата му дъщеря Ана.[13]“ Веднага след списъка на членовете на царското семейство следва написано с друг почерк още едно име, което изследвачите четат Zergobula Fi . . is. Очевидно първата съставна част на това име Zergobula е всъщност славянската форма на първобългарската титла ичиргу боила — чъргубиля, предадено на латински като zergo bula. При разчитането на името, което следва титлата ичиргу боила, се явяват някои мъчнотии. То се състои от шест букви, от които третата и четвъртата са изтрити, поради което името е прочетено Fi . . is . Това четене е несигурно, но тъй като в ръкописното писмо на съставителя на приписката F и S се пишат толкова близо едно до друго, че се различават само по смисъл, това ни дава възможност да видим в първата буква едно S, следвано от ръконисно t, което по очертания напомня i, особено като имаме пред вид, че то е свързано с предхождащото го S. Поради това вместо Fi първите две букви могат да се четат като St и в такъв случай цялото име ще гласи St(as)is, което е без съмнение Стазис. Поради същото смесване на F и S в името на един друг български представител в Рим Сондоке първата буква дълго време се четеше според начина на изписването си F, поради което и името звучеше Funtiius, докато в действителност то е Sunticus.[14]

Така всъщност ние можем да обясним присъствието на името на Стазис Зергобула или по право на ичиргу боилата Стазис в приписката от Чивидалското евангелие с това, че както в Цариград, така и в Рим той е бил водачът на българската делегация и той всъщност е вписал имената на целия български царски род, като е добавил и своето, т. е. като се е подписал като съставител на приписката. Така или иначе ние виждаме, че тази важна длъжност ичиргу боила има между другите си функции и представянето на владетеля в международни срещи и съвещания, водене на преговори и сключване на договори.

Но това не е всичко. След Стазис длъжността ичиргу боила е била дадена на друго лице. Това се вижда ясно от едно писмо на папа Йоан VII от 879 г., адресирано по следния начин: Petro Cerbulae et Sondocae ceterisque optimatibus consiloriis. . .[15] Известно е, че второто лице, споменато в писмото, богатурът Сондоке е придружавал ичиргу боилата Стазис както в Рим в 866 г., така и в Цариград в 869 г. Следователно папата пише в случая на едно лице, което е познато в Рим. Той обаче не се обръща вече към ичиргу боилата Стазис, а към някой си Петър Цербула. При това още Златарски е обърнал внимание, че това Cerbula е погрешно писане на Zergobula, което той смята за лично име. Достатъчно е да си представим, че Стазис е умрял или напуснал длъжността си, за да разберем, че папата се обръща към неговия заместник, който носи същата титла — ичиргу боила, но вече името Петър. А това показва, че папата знае, че когато не се обръща лично към владетеля, трябва да се обърне към ичиргу боилата, който е нещо като министър на външните работи на България. Очевидно кореспонденцията между другите страни и България се е водела от ичиргу боилата. Ето защо ние сме склонни да видим в ичиргу боилата един от най-важните помощници на владетеля, който разделя влиянието си в държавата само с кавхана, и ако съдим по това, че Крум в Хамбарлийските надписи го споменава преди кавхана, е първият и най-близък помощник на владетеля.

Известно е вече, че самата титла „ичиргу боила“ е създадена на езика на първобългарите и че тя всъщност значи „вътрешен боила“. При това знае се, че титлата се носи само от едно лице, тъй като в Пресиановия надпис от Филипи тя се явява членувана, τὸν ἰτζηργου βοηλαν, макар да не е дадено името на ичиргу боилата.[1] Най-сетне ние знаем от надписа на чръгубиля Мостич, намерен в Преслав, че дори в българската държава има и институция или ресор, който се нарича чръгубилство, т. е. ичиргубоилство или ичиргу боилат. Но къде се е намирал ичиргу боилата в IX век, когато столицата е била в Плиска? Ние бихме очаквали да видим този пръв помощник на владетеля в двора му, където е мястото на един външен министър, а не в Преслав. От друга страна, всички инвентарни надписи говорят за офицери, които управляват складовете си в мястото, където се намират складовете. Ние не можем да допуснем например, че сетит-багаинът от Преслав се намира на друго място, че жупанът от инвентарния надпис от Преслав не е имал резиденцията си в този град и логически ни се налага мисълта, че и ичиргу боилата има резиденцията си не в столицата, а в Преслав. Очевидно, за да премахнем това противоречие, ние трябва да разберем най-напред какво се крие в понятието „вътре“ и „вътрешен“.

С този въпрос са се занимавали безбройно много изследвачи[17] поради това, че от много рано е станало нужда да се коментира текстът на Константин Порфирогенет в неговите De ceremoniis. Там той, давайки въпросите, които задава логотетът при официални приеми на българските пратеници, веднага след запитването за здравето на владетеля и на семейството му и за здравето на шестте велики боили поставя въпросът: „Какво правят и останалите боили, вътре и вън?“[18] Още на времето, когато за пръв път се поставя този въпрос, е дадено едно обяснение, което изглежда приемливо. Тъй като във византийския гръцки с „вътре“ се означава столицата Цариград, а с „вън“ провинциите, които са организирани в теми, то и в българското държавно устройство ще е имало една подобна разлика между лицата, които са изпълнявали длъжността си в столицата, и тези в провинцията. Следователно и в България столичните боили, т. е. тези, които имали постове в централното управление в Плиска, са „вътрешни“ и на тях се противопоставят останалите лица с военна и административна власт вън от столицата, които са „външни“.

Наглед това тълкуване на нещата изглежда съвсем естествено. Но в действителност тези, които го приемат пропускат един много важен факт. Животът в българските градове или укрепени селища е твърде различен от живота във византийската столица и в нейните стари и големи градове и Плиска, която е възникнала като един укрепен лагер на първобългарите, трудно би могла по значение да се сравнява с Цариград, за да се търсят същите понятия и названия, които дава византийското общество. Очевидно българското „вътре“ не може да е равно на византийското, макар като че ли има факти, които говорят в полза на едно подобно схващане. Така например в един надпис на Омуртаг се казва: „Вътрешният колобър беше мой хранен човек и умре вътре.“ И тъй като възпоменателният надпис на този колобър, който носи и собственото име Колобър, е намерен в Плиска, у нас не остава никакво съмнение, че Плиска се означава с „вътре“. Но титлата ичиргу не се среща само при ичиргу колобър: тя ни е позната и от друга една титла — ичиргу багаин, т. е. вътрешен багаин, както се среща в един инвентарен надпис от Мадара. Последният ни съобщава за военните складове на пет различни офицери, които имат предпазното си въоръжение в тази крепост. Той е достатъчно лаконичен и гласи: „Юк боилата има 26 ризници, ичиргу багаинът — 12 ризници, . . . мирът — 16 ризници, юк багаинът — 22, бири багаинът — 22.“ Несъмнено в надписа става дума за един военен склад под началството на един боила — юк боилата, който има и най-голямото число ризници — 26, следван от четирима по низши офицери — трима багаини и един. . . мир, които имат и съответно по-малко число ризници.[19] При това, макар ичиргу багаинът да е имал най-малко ризници, само 12, той е споменат на второ място. Това показва, че той е второто лице в гарнизона на крепостта Мадара. Ако погледнем на гарнизона в Мадара като на една военна единица в българската държава, ние бихме могли да обясним надписа така. Управител на тази малка област с център Мадара е юк боилата, докато неговите помощници имат различни първи компоненти на титлата си според това къде изпълняват длъжността си. Най-важният между тях е този, който е вътрешен — ичиргу багаинът. Той има приблизително същото положение в крепостта, което има ичиргу боилата в централното управление на държавата.

Разбира се, че ние бихме могли да дадем и друго обяснение на титлата ичиргу багаин, ако приемем, че в държавата има един ресор, който е „вътрешен“, и че всички лица, които работят в него, носят към титлата си епитет ичиргу. Но което и от тези обяснения да приемем, вижда се, че понятието „вътрешен“ не е свързано само със столицата и че то се среща и извън нея в една област, която се намира около Плиска. От друга страна, съвсем ясно е, че в текста на Константин Порфирогенет не може да става дума за тези титли. В него се противопоставят отношения, които не са отразени по този начин. Ето защо пред нас остава въпросът, какво означава „ичиргу“, т. е. „вътрешен“, в титлата на ичиргу боилата, чиято власт се разпростира в Преслав.

Титлата ичиргу боила е известна в няколко форми, които всички се извеждат, що се касае до първия им компонент от тюркското ἰτζ — вътре. Правилната и официално приетата е ἰτζηργου βοιλα, но покрай нея ние срещаме и cerbula, което може да бъде развалена форма, а може да бъде и друга форма от iceri boila. Най-сетне ние имаме и още една форма ἰτζ βοηλα[20], която значи направо „боилата вътре“. Но това, което обикновено се пропуща, е, че през XIII в. има селище в долината на Тича, което и до днес пази името си Ичера и че това име носи и река Тича в своето горно течение; пък според Иречек и цялата й долина.[21] Следователно ние имаме остатък от едно тюркско по произход име което означава „вътре“ и се среща в една цяла област, в която се е простирала властта на ичиргу боилата. Това ни навеждана мисълта, че ичиргу боилата, който е помощник на владетеля в столицата Плиска, а има военните си складове във Преслав, е един военачалник на значителна територия около столицата, в която е отговорен за сигурността и реда.

Всички затруднения, които създават инвентарните надписи и сведенията на Константин Порфирогенет, биха се избягнали, ако си представим, че съществува една област, която е „вътрешна“ и която без съмнение се намира около столицата. В такъв случай и лицето, което има ръководно положение в нея, би могло да се нарича „вътрешен боила“, а би могло да има и други лица, принадлежащи на управлението на същата област, които да са боили „вътре“, без да носят непременно титлата вътрешни. Така най-лесно би се помирил инвентарният надпис от Преслав със сведението на Константин Порфирогенет. Както видяхме, инвентарният надпис от Мадара и предложената от него титла „ичиргу багаин“ могат да получат и друго самостоятелно обяснение.

При това положение ние виждаме всъщност ичиргу боилата като главен военачалник в крепостите, които се намират в тази вътрешна област. Очевидно неговото значение е да организира главните сили на България, да държи в ред тяхното предпазно въоръжение и всъщност ичиргу боилата представлява в такъв случай и нещо като един военен комендант на тази област. За да можем да докажем тази теза, ние се нуждаем от едно ясно сведение, че в България е имало наистина една област около столицата, която е била свърхукрепена и е съдържала складове за оръжие и припаси, и че в нея е имало един такъв много мощен комендант, който е играел ролята не само на висш офицер, но и на пратеник на владетеля в международни сношения в качеството му на негов пръв помощник.

И наистина византийските извори по една случайност са запазили едно сведение за един подобен комендант, и то тъкмо там, където най-малко бихме могли да го очакваме и да се надяваме. На всички е известно, че когато българската държава преживява голямата катастрофа веднага след смъртта на цар Петър в 870 г., в продължение на почти половин век съдбата на остатъците от българското царство се намират в ръцете на четиримата братя Давид, Мойсей, Арон и Самуил. След смъртта на тримата братя и на последния представител на българския царски род, сина на Петър — Роман, в 997 г. Самуил се обявява за български цар. При това изглежда, че Самуил като владетел е назначил лице, което е изпълнявало длъжността кавхан. За това можем да съдим по факта, че при неговия син Гавраил-Радомир тази длъжност била заемана първоначално от един негов близък, който се наричал Дометиан, а след това от брата на Дометиан, който се наричал Теодор.[22] Естествено е в такъв случай да мислим, че Самуил е назначил и другия си помощник — ичиргу боилата, т. е. коменданта на вътрешната област. И наистина ние виждаме, че по времето на царуването на сина на Арон — Иван Владислав, последния български владетел, се споменава едно лице, ксето по всичко се вижда, че е играло много важна роля. Сведенията за него ни дава Скилица. И за да ги разберем, ние трябва да имаме пред вид някои особености в административните понятия на Скилица и въобще на писателите от X и XI век. Когато говорят за различни управители на области или градове, византийските хронисти от това време употребяват един термин, който е доста неопределен. Това е терминът топарх — τοπάρχος. Така например Скилица, когато говори за събитията от 987 г., последвали след Ихтиманската битка, казва: „Самуил и останалите топарси направиха не малко щети на императора“, от което се вижда, че и сам Самуил е включен в числото на българските топарси.

Самото сведение, което ни интересува, се отнася до някое си лице, участвуващо в най-трагичните събития след смъртта на Ив. Владислав в 1018 г., в момента на капитулацията, което се нарича Богдан. Ето как ни го е предал Скилица: „Когато (император Василий II) стигнал при Адрианупол, посрещнали го братята и синът на прочутия Кракра, които му съобщили добрата новина, че му предават известната крепост Перник и други 35 крепости. Императорът ги почел достойно, и като издигнал Кракра в звание патриций, отишъл в Мосинопол. Там дошли пратеници от Пелагония, Моровизд, Липений, които предали градовете на императора. Като се дигнал оттам, императорът отишъл в Серес, където пристигнал Кракра заедно с началниците на 35-те предали се крепости. Той бил добре приет. На страната на императора минал и Драгомъж, който предал Струмица и бил почетен с титла патриций. Той водел със себе си и патриций Йоан Халдия, който тогава бил освободен от дългогодишното затворничество, защото бил заловен от Самуил и прекарал 22 години в тъмница. Веднага след това императорът се приближил до Струмица и при него дошъл архиепископът на България, Давид, с писмо от Мария, жената на Иван (Владислав), която му обещавала да се откаже от България, ако се изпълнят желанията й. При него се явил и Богдан, топархът на крепостите по вътре, и бил почетен също със сан патриций, защото отдавна държал за императора и бил убил тъста си, Матейца. Оттам императорът се отправил за Скопие, като оставил в града за пълновластен стратег Давид Арианит, завърнал се през крепостите Щип и Просек, приветствуван и почитан с литии и химни. Но веднага пак извил пътя си надясно и отишъл в Охрид. . .“[23] От този пасаж у Скилица се вижда, че при заповедта за капитулацията на България, дадена от царица Мария, големите български военачалници отишли да предадат крепостите. Трима от тях били почетени с титла патриции, очевидно понеже играели важна роля. Единият от тях бил Кракра, който е държал под властта си въпросните 35 крепости и имал резиденцията си в Перник. Това ни показва ясно, че тук се касае до крепости в областта на Струма, Брегалница и Морава. Вторият бил Драгомъж, който държал най-важната крепост срещу Византия — Струмица. Третият бил Богдан, който бил топарх на крепостите по вътре (Βογδάνος ὁ τῶν ἐνδοτέρω κάστρων τοπάρχης). Кои са били тези крепости не е трудно да се разбере, тъй като през Скопие, Щип и Просек (ДемирКапия) императорът се отправил към Охрид.

Ние знаем, че Скопие и Щип са били превзети по-рано от Василий II, а между градовете, които капитулирали с Кракра и Драгомъж, се споменават Липений в областта на Ниш, сега Липлян, Перник, Моровиз в Кочанско, по долината на Брегалница, и Струмица и Пелагония, вероятно областта на Прилеп и Битоля. Крепостите „по вътре“ в такъв случай остават земите в Югозападна Македония и Южна Албания, групирани около столицата — тогава Охрид. Съвсем ясно е, че тази област се е намирала под военното управление на отделен началник или управител, като е образувала едно цяло. Лицето, което е отговаряло за нейното управление, за поддържането на реда в нея и за нейната отбрана е бил Богдан. Всичко това ни позволява да заключим, че фактически Богдан е бил управител на вътрешната област, т. е., че той е бил назначен от последния български владетел Иван Владислав за вътрешен боила или за ичиргу боила. А това означава, че в Самуилова България е съществувала не само длъжността кавхан, но и другата важна длъжност в българската държава — ичиргу боила. С неговата капитулация пред император Василий II капитулирало онова централно ядро на българската държава, от което зависела непосредствената мощ на самия владетел.

Ние виждаме вече, че едно от задълженията на ичиргу боилата било воденето на преговори и представянето на владетеля в чужбина. Когато царица Мария наредила капитулацията на своите военачалници, тя изпратила личното си писмо до Василий II Българоубиец по архиепископ Давид, главата на българската църква. Но дали Скилица случайно споменава тъкмо след това за топарха на крепостите „по вътре“ Богдан, или това е последната мисия на българския ичиргу боила, който е отишъл да поднесе на неприятеля си официалната капитулация на българската столица? Трудно е да отговорим на този въпрос.

Така или иначе благодарение на текста на Скилица ние научаваме какво точно означава ичиргу боила. Очевидно, че византийският хронист се е сблъскал с това странно название на длъжност, създадено на непонятния за него език на първобългарите, потърсил е обяснението му и ни го е предал описателно. От друга страна, ние виждаме до каква степен в България двете длъжности — кавхан и ичиргу боила — са били неразделна част от управлението на държавата. Самуил не е могъл да си представи българското царство без тези двама най-важни помощници на владетеля, без тези две длъжности, които първобългарите са донесли от своята източна родина, и които в края на VIII и началото на IX век, когато била създадена държавната войска в България, изпъкнали рязко и започнали да играят много голяма роля. Едната от тези две длъжности — тази на ичиргу боилата, най-голямата длъжност в българската държава, имала в езическа България като свой главен център не столицата Плиска, а Преслав. Тук без съмнение е била резиденцията на този виден помощник на владетеля, който имал задачата да пази столицата и командувал най-мощната формация от българските тежко въоръжени сили. Самото обстоятелство, че резиденцията на ичиргу боилата се намирала в Преслав, преди той да стане столица, открива една нова страница от историята на този град, един нов период на Преслав и ичиргубоилите, който без съмнение не почва от царуването на Симеон, а от времето на инвентарните надписи, от времето на създаването на българската военна мощ такава, каквато я познаваме при Крум.

Между многобройните сгради, които се намират в крепостта на Преслав, трябва да има една част, която е построена именно в този по-стар период на Преслав. И очевидно е, че градът и неговите крепостни стени, както и складовете, в които са стояли инвентарните надписи на българските военачалници, са по-стари от времето на Симеон. Те са от онзи тъмен период от историята на втората българска столица, когато градът постепенно е излизал на предно място. И може би още в това ранно време покрай столицата Плиска българският владетел е имал и още една резиденция, в която се е намирал най-преданият и най-важният негов помощник – ичиргу боилата — и около която са живеели онези българи, които е трябвало да се въоръжават с ризници и шлемове от военните складове в Преслав.

За формирането на средновековния град много са допринесли крепостите. Старобългарският термин „град“ всъщност означава укрепено място и отговаря на гръцкото *κάστρον*. За превръщането на селищата в градове е допринасяло издигането на крепостните стени и поставянето в укрепленията на силни гарнизони. Един голям военен център, какъвто безспорно е бил Преслав в края на VIII и в началото на IX век, не могъл да остане малък град и очевидно на своите големи военни складове и на своето важно положение като крепост дължи своето развитие. Често пъти се говори за по-доброто стратегическо положение на Преслав пред Плиска, която е разположена в равнината. Това може да е едно от съображенията на владетелите да предпочитат тази втора резиденция, като столица през царуването на Симеон. Но не бива да се отминава обстоятелството, че пренасяйки столицата в Преслав, българските владетели напуснали завинаги укрепения лагер на собственото си племе, от което произхождали, и се настанили в един център, създаден от самата династия и в който тяхната власт се облягала на мощта на двата етнически компонента, образуващи българския народ — първобългари и славяни.

БЕЛЕЖКИ КЪМ ТЕКСТА

1. V. Beševliev, Die protobulgarischen Inschriften, Berlin 1963, № 49.
2. Beševliev, ц. с. № 51.
3. Beševliev, ц. с. № 52.
4. Ср. Златарски, История на българската държава, I, 1, 278.
5. Beševliev, ц. с. № 48, 50, 51.
6. Златарски, ц. с. II, 2, 378.
7. Златарски, ц. с. I, 1.
8. Beševliev, Nr. 13 и 14, Paule Lemerle, Philippes et la Macedoine orientale, Paris, 1945, стр. 135 и сл.
9. П. Ников, Кавхан Исбул, Сборник в чест на Н. Н. Златарски, София 1925 г., стр. 195 и сл.
10. Beševliev, Nr 47.
11. Beševliev, Nr 47.
12. Gy. Moravcsik, Die Namenliste der Bulgarischen Gesandten an Conzil von J 869—870, ИИД XIII.
13. B. Herman, Die Evangelien Handschrift zu Cividale, Neues Archiv der Geselschaft für altere deutsche Geschichtskunde, II, Hanover, 1877 г. Йор. Иванов, Българските имена в Чивидалското евангелие, Сборник, Милетич, София 1930 г., стр. 626, Hic sunt nomina de Bolgaria, in primis rex illorum Michael et frater eius Dox, et alius frater eius Gabriel, et uxor eius Maria, et filius, eius Rasate, et alius filius Gabriel, et tertius filius Simeon, et quartus filius Jacob, et filia Dei ancella Praxi, et alia fillia Anna, Zergobula Fi. .is.
14. Ив. Дуйчев, За документите във Ватиканските архиви. ИИД XIII, 1943, стр. 113.
15. Minge, Patrologia latina, 126, col 813, 13.
16. Beševliev, Nr 13.
17. Ст. Станчев, Надписът на чръгубиля Мостич, София, 1950 г., стр. 13 сл. Цялата литература е дадена у Iv. Dujčev, Les boliars dits intérieurs et extérieurs de la Bulgarie Médievale, Acta orient. Hung. III, 167 и сл.
18. Const. Porph. De Cer. ed. Bon I, 681, (17—18).
19. Iv. Venedikov, Trois inscriptions protobulgares, Разкопки и проучвания IV, София, 1951 г. стр. 181 сл.
20. Const. Porph. De adm. imp. ed. Bekkari, 1911 г. 158 дава ιτζ βοχλία.
21. К. Иречек, Географичните имена в българското видение на пророк Исая. Псп. XI 1898, кн. 55—56, с. 253 сл.
22. Scyl. Cedr. 462,.
23. Skyl. Cerd. 477.

Ivan Vénédikov

PRESLAV AVANT DE DEVENIR CAPITALE DE LA BULGARIE

RÉSUME

L'analyse de trois monuments épigraphiques du Premier royaume de Bulgarie, découverts à Preslav, permet de conclure que cette ville était un des centres militaires bulgares les plus importants de l'époque. Après le sac de Pliska, capitale du royaume, en 811, par les troupes byzantines, les forces armées du khan Kroum demeuraient intactes, car les aula des environs restaient entre les mains des Bulgares.

A la tête des troupes de Preslav se tenait icirgu boila, premier chef militaire après le souverain. Selon les données provenant de plusieurs sources — documents épigraphiques renseignements historiques (Anastase le Bibliothécaire, lettres du pape Jean VII) et notes marginales (Evangéliaire Tchividal) le icirgu boila, outre ses fonctions militaires, devait s'acquitter de certaines tâches diplomatiques.

La nouvelle interprétation du texte du Const. Prph. De Cer. ed Bonne, I 681 (17—18) permet de conclure que le terme d' „intérieur" ne signifie pas „dans la capitale", mais la région intérieure du pays, située autour de la capitale Pliska. Le icirgu boila est le premier chef des garnisons des forteresse, situées à l'intérieur du pays, sa résidence étant l'aula Preslav. C'est ce qui est aussi indirectement confirmé par l'analyse des renseignements relatifs à la structure du Royaume occidental bulgare (Skyl. Cedr. 477) à l'époque de la capitulation de la reine Marie, en 1018. Alors la région intérieure de la Bulgarie était située autour d'Okhrid.

Ainsi Preslav apparaît comme le siège d'une grande aula à garnison du icirgu boila bien avant qu'il ne devint la capitale du pays, c'est-à dire avant le khan Omourtag, voire même avant le khan Kroum.

Ivan Venedikov

PRESLAV VON DER ENTWICKLUNG ZUR HAUPTSTADT BULGARIENS

ZUSAMMENFASSUNG

Aus der Untersuchung von drei protobugarischen epigraphischen in Preslav gefundenen Denkmälern folgert der Verfasser, daß die Stadt zu den wichtigsten Militärzentren im mittleren Landesteil des Ersten Bulgarischen Reiches gehörte und über große Militärlager verfügte. Die Streitkräfte des Khans Krum blieben im Jahre 811 unversehrt, obwohl es den byzantinischen Soldaten gelang, die Hauptstadt Pliska zu zerstören, da die umliegenden Aule, darunter auch Preslav, in den Händen der Bulgarien blieben.

An der Spitze der Truppen in Preslav stand der Ičirgu boila, der erste Feldherr nach dem Herrscher. Gegenüberstellungen mit Angaben verschiedener Art wie epigraphischen Dokumenten (Inschriften aus Philippi, historischen Mitteilungen (Anastasius Bibliothekar, Briefe des Papstes Johannes VII., und Glossen im Cividalso Evangeliar wird festegestellt, daß der Ičirgu boila außer mit militärischen auch mit diplomatischen Aufgabenbauftragt war.

Der Text des Const. Porph. Der Cer., ed. Bonn, I 681 (17—18) erhält eine neue Auslegung,wobei gefolgert wird, daß der Titel „vätrešen" (innerer) nicht „v stolicata" (in der Hauptstadt), sondern im inneren Landesgebiet bedeutet, das die Hauptstadt Pliska umgibt. Der Ičirgu boila ist, folglich, der Hauptbefehlshaber der Festungen im inneren Landesgebiet, seine Reisdenz war der Aul Preslav. Dies bestätigt mittelbar auch die Untersuchung des Aufbaus des Westbulgarischen Zarenreichs (Skyl. Cedr. 477) zur Zeit der Kapitulation der Zarin Maria im Jahre 1018. Das innere Gebiet Bulgariens befand sich damals um Ochrid.

Preslav war demnach der Sitz eines großen Garnisonauls des Ičirgu boilas lange bevor dieser Ort Landeshauptstadt geworden war, d.h. vor Khan Omurtag und sogar vor Khan Krum.

Станчо Станчев

ПРЕСЛАВСКИЯТ ДВОРЕЦ

СЪСТОЯНИЕ И ЗАДАЧИ НА ПРОУЧВАНЕТО МУ

Както е известно, местността на дворците в Преслав, която носела навремето турското название „Сарай ери" и представлявала широко разлато възвишение под склона на Забуите, била обект на първите археологически разкопки още в края на миналия век. През лятото на 1897 г. тук извършва разкопки видният по-късно български историк и един от създателите на археологията в България проф. Васил Н. Златарски. Разкопките на Преславския дворец са представлявали изобщо началото на археологическото разкриване на старобългарските центрове — столиците на Първата българска държава. Но след тази начална фаза работата там била изоставена за много години. Сондажи на мястото на първите разкопки извършват през 1905 г. покрай работата си по някои други обекти в стария град ръководителите на разкопките в Плиска от 1899—1900 г. Карел Шкорпил и Феодор Успенски.

Но под впечатлението от големите открития в първата българска столица видният византинист и директор на Руския археологически институт в Цариград Ф. Успенски не е могъл да оцени истинската стойност на преславските паметници и по-специално на останките от двореца. Сондажите в Сарай ери попаднали изглежда на незастроена площ или на такива части от дворцовия комплекс, които били унищожени по време на османското владичество. Поради това отчетният доклад на Ф. Успенски за разкопките на Руския археологически институт през 1905 г. в двореца е проникнат от песимизъм по отношение на очакваните в бъдеще резултати. Там четем следните констатации и изводи: „. . . И крайната малозначителност на досега откритите в Преслав предмети, и опитите за разкопки, направени както по-рано от българския учен г. Златарски, така и през настоящата година от Руския археологически институт, навеждат по необходимост до извода за съвършената оскъдност на остатъците от старини от преславския период. Църковните здания, са почти съвсем унищожени до основи, светските, с изключение на части от стените и военните укрепления, изпитали същата участ. . . До каква степен са безнадежно оскъдни остатъците от култура и паметниците на бита от преславския период се вижда от това, че собствено от Преслав не е намерен нито един надпис, с изключение на фрагменти от латински надписи, попаднали тук случайно, пренесени от други места. Опитите с достатъчна убедителност говорят за това, че разкопките в Преслав много малко обещават в научно отношение. Само от гледна точка на национална чест би могло да се препоръча на българското правителство да изразходва някои и други хиляда франкове за очистване на някои места в Преслав и за откриване на части от стените, които са запазени над повърхността на земята".

Проучванията в Преслав през следващите десетилетия и особено разкопките на двореца показаха колко е било прибързано впечатлението на Ф. Успенски. Те все повече потвърждават положителната роля в това отношение на местните археолози любители, обединени в Преславското археологическо дружество „Тича" и особено на неговия създател и председател в течение на повече от 40 години Йордан Господинов. На археологическото дружество „Тича" и на Йордан Господинов се дължи не само разкриването на много и важни паметници на Преслав, но и подновяването на разкопките в двореца. Разкопките били предприети през 1927 г., тридесет години след първите работи на В. Златарски, със съдействието на археологическото сдружение „Българска старина“ в Шумен и Варна. Освен Йордан Господинов в тях взел участие и К. Шкорпил, а от 1928 г. и К. Миятев, който през 1930—1931 г. ръководи работите там заедно с В. Иванова.

През тези години бива освободена от дебели насипи една голяма каменна сграда, която през следващите три десетилетия остава единствената известна постройка на Преславския дворец. Нови разкопки в двореца бяха предприети едва през лятото на 1948—1949 г. под ръководството на Никола Мавродинов. По това време освен изследването на разкритата вече дворцова сграда се разчисти и широка площ западно от нея, но очевидно терен незастроен и освен това пострадал сериозно от работата на цяла редица пещи за вар, където през XVIII—XIX век турците изгаряли строителния материал от монументалните развалини наоколо.

Най-после нова кампания на разкопки в дворците започва през 1962 г. Тя се ръководеше отначало от В. Иванова-Мавродинова, а от 1964 г. от автора на тази работа[1]. От 1962 до 1965 г. работата в дворцовия квартал бе насочена главно към разширяване на разкопаните и проучени терени предимно в западна посока. Наред с това направени бяха значителни проучвания и на известната вече постройка на двореца. В северна и особено в западна посока бяха извършени големи разчиствания. Там сондажите от 1897 и 1905 г. разкриваха частично стените на една сграда, чиято връзка с голямата дворцова постройка оставаше неясна. Старите изкопи бяха отново полузасипани и обрасли с гъсталак и големи дъбове. В резултат на четиригодишна работа там се разкри цялостно една голяма каменна сграда, обиколена откъм изток, север и юг с дебел каменен зид. Северно от нея започват да се очертават останки от нови сгради, а между този комплекс и съществуващата по-долу към изток дворцова сграда се очерта една голяма триделна постройка, опираща едновременно и на голямата дворцова сграда, и на оградната стена на новоразкритата постройка. Кварталът на дворците в Преслав започва да се оформя като голям и сложен архитектурен комплекс, чието разкопаване и проучване ще изисква още много усилия и поставя още от сега, в този си вид, редица проблеми както по практическата работа на терена, така и по интерпретацията на разкритото. В настоящата работа ще се спра на някои от тези проблеми, без да ги изчерпвам, по-скоро като ги поставя на обсъждане и очертая в общи линии състоянието, в което проучването на Преславския дворец се намира сега, и перспективите, които се набелязват в това отношение занапред. Етапът, на който се намират работите в Преславския дворец сега, налага да се огледа постигнатото, да се анализират резултатите, за да се набележат правилно проблемите, които има да се решават занапред.

В резултат на поменатите вече по-горе пет кампании на разкопки, от които три по-краткотрайни (1897, 1905, 1948—1949) и две по-дългозременни (1927—1931 и от 1962 г. досега— 1965 г.), дворцовият комплекс се състои сега от две по-големи сгради и една междинна по-малка. За удобство ние означаваме с названието Голям дворец сградата, разкрита през 1927—1931 г. и разположена най-ниско в източната част на проучената площ, и с названието Малък дворец — сградата, чието разкопаване ние довършихме окончателно от 1962 г. насам в западната по-висока част на дворцовия квартал. Тези названия са оправдани както от размерите на двете сгради, така и от съответствието с названието на две от най-важните сгради на дворцовия комплекс в Плиска[2]. Както ще видим по-нататък, аналогиите на нашия комплекс с този в Плиска са много по-обширни и по-дълбоки и условната плисковска терминология може да се употребява с успех и за преславските паметници. Да разгледаме сега поотделно двете сгради — тяхното устройство и състояние.

Големият дворец

Точното очертание на плана на Големия дворец бе установено едва през 1962 г. (обр. 1). Първият, публикуван от К. Шкорпил план[3], показва сградата в следния вид: откъм юг едно неразчленено отделение, простиращо се по цялата ширина на сградата, в средата — три надлъжни стени, симетрично разположени. Между двете странични от тях и външните надлъжни стени се образуват по три отделения откъм изток и запад. Една предполагаема стена с посока изток-запад затваря в северния край на тая част две вътрешни отделения. Най-после в северната част на сградата се образуват три помещения, от които средното е двойно по-широко от двете странични. К. Миятев нарича този план „не само съвършено погрешен, но дори и фантастичен“.[4] Планът, който той обнародва в своя отчет, дава по-точно очертание на външните надлъжни стени, но от зидовете във вътрешността на сградата, както и от външния южен зид липсват значителни части и целият среден надлъжен на сградата зид. В плана на Миятев е означен подземният ход, пресичащ западната стена на сградата и настилката източно от двореца. Н. Мавродинов смята, че и планът на К. Миятев е неточен, че в него липсват стени, има важни грешки.[5] Публикуваният от него план внася някои допълнения в очертанието на външните стени, но в него също липсва изцяло средната надлъжна стена на приземието, а очертанието на стените е много изправено. Най-после планът, който дава във „Водача“ за Преслав Вера Иванова-Мавродинова[6], се приближава най-много до действителното положение на място. Той се съобразява с новите факти, които бяха установени там, но излиза от плана на Мавродинов. Почти същият е планът, който обнародвах аз през 1964 г.[7] Предлаганият тук последен план посочва точното състояние на стените и основите в обобщен вид. Той показва, че пропуснатият от Миятев и Мавродинов среден зид на сградата по дължината ѝ съществува, както правилно е отбелязъл още К. Шкорпил, но достига до южната външна стена на постройката. Така плиткото и широко най-южно отделение в Шкорпиловия план се оказва несъществуващо. Освен това новият план тук показва точното очертание на подземния ход през западната стена, установено със сигурност, както и неправилното очертание на външните лица на стените, особено на техния цокъл. Независимо че нашият план страда от някои непоследователности в означаване на подробностите, той предава вярно разпределението и състоянието на сградата.

И така в основите си Големият дворец в Преслав представлява една сграда със сложно устройство. В средата ѝ, по нейната дължина минават три зида, които бяха сигурно установени по тяхната подложка от дребен речен чакъл (обр. 2). Тези три зида образуват два надлъжни коридора в средата на сградата. От външните надлъжни стени на сградата навлизат навътре и опират о двете странични надлъжни стени в средата ѝ къси зидове, които оформят по четири еднакви отделения към източното и западното крило на сградата. Б източната редица четирите отделения са по-тесни, а в западната редица — по-широки (по-близки до квадрат). Това придава известна несиметричност в плана на сградата, независимо че в устройството ѝ има подчертана съразмерност. Несиметричността става още по-очевидна от следните факти: 1) Един от напречните зидове в западното крило на сградата е надебелен и в него е изграден полуподземен ход, който пресича западната стена и излиза вън от сградата. 2) Дотук описаната част на сградата завършва на север с една напречна стена,

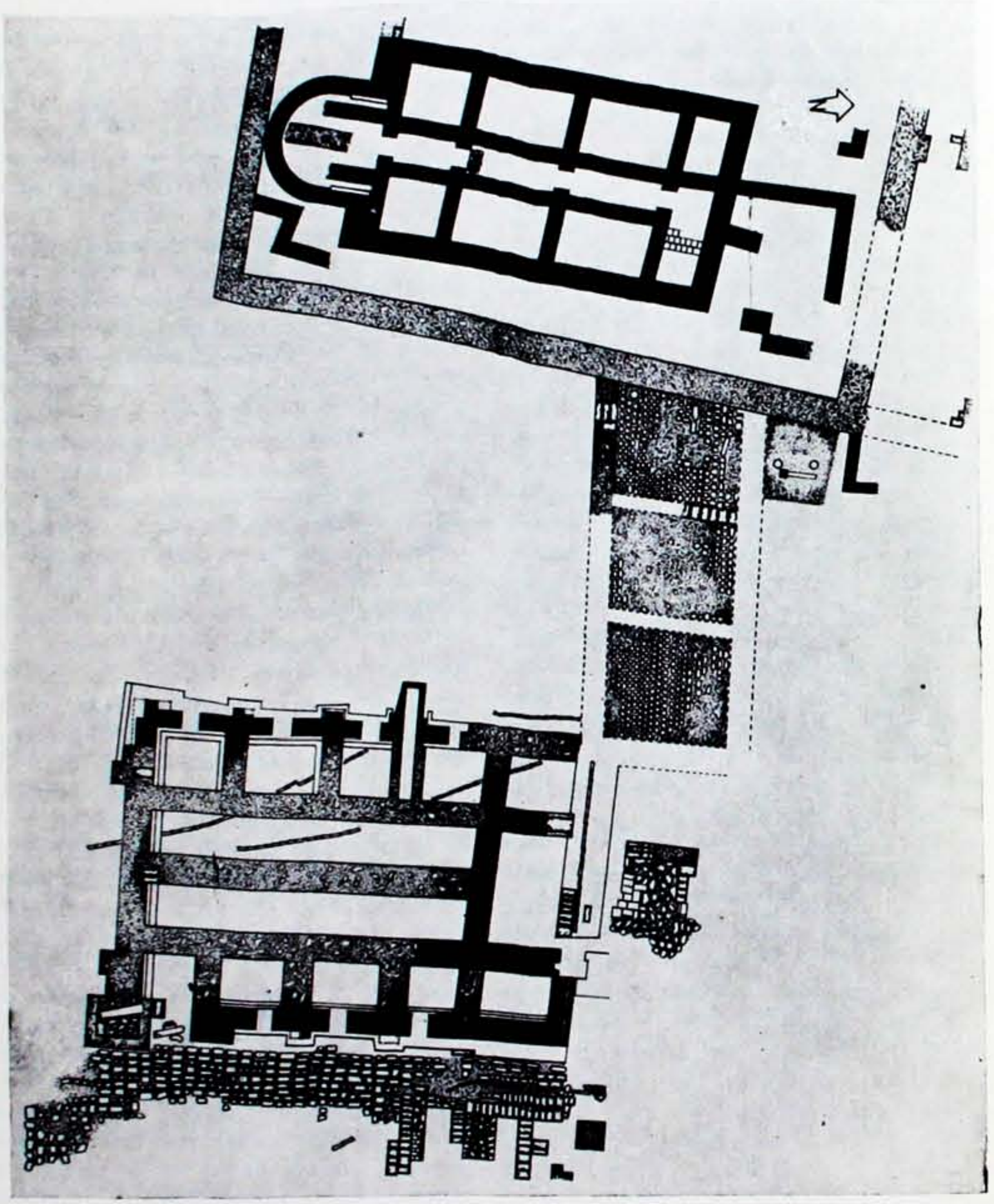

Обр. 1. Дворцовият ансамбъл на Преслав. План, отразяващ разкриването на обекта до 1965 г.

която пресича постройката от изток към запад, но не е перпендикулярна на надлъжните стени. Северно от тая напречна стена стените продължават без средната надлъжна, минаваща по оста на постройката. На север се оформят три помещения, от които средното е двойно по-широко от страничните, тъй като заема ширината на двата надлъжни средни коридора в южната част на сградата. По-нататък към север надлъжните стени на сградата се губят под дебели насипи.

Обр. 2. Големият дворец. Поглед от северозапад

Изложените дотук факти поставят по новому въпросите на реконструкцията и интерпретацията на сградата. Надлъжната стена, която върви по оста на постройката, има стъпка, по-широка от стъпките на двете странични вътрешни стени, и следователно е играла роля по-различна от ролята на двете други. От южната външна стена на постройката до триделната част в северния ѝ край се образуват два почти еднакви коридора, които заедно сякаш оформят вътрешното ядро на плана. Осем почти еднакви отделения образуват като че ли две крила на това ядро. Очертанието на стените им е сигурно дори там, където не е запазена оригинална зидария, тъй като почти навсякъде чакълената подложка е на мястото си. Ясно е и очертанието на външната южна къса стена пак по чакълената ѝ подложка. Не е напълно ясно положението само в южния край на източната стена, където изглежда няма такава подложка.

Както е известно, сградата е направена от едри каменни блокове, спoccasionally споявани с бял хоросан и железни скоби. На места обаче в напречните къси стени в западното крило са запазени части от зидария с ломени обикновени камъни, долепена до външната стена от варовикови блокове. Точното снемане на плана на сградата показа, че в общата съразмерност на плана не всички измерения и ъгли са еднакви. Така в цокъла на западната стена каменните блокове лежат накриво, в югозападния ъгъл блоковете на цокъла по южното лице образуват линия, насочена косо спрямо лицето на сградата и оставят впечатление, че целият ъгъл на постройката е повит по посока на часовниковата стрелка. Между югозападния и югоизточния ъгъл на сградата съществуват някои несъответствия в оформянето на цокълната част. Някои от тези несъразмерности се дължат може би на разместване на блоковете на цокъла вследствие на улягане и по-вероятно след разрушаването на градежа, както може да се предполага някъде по западната фасада. Другаде, както при южната фасада, несъразмерностите идват от самото планиране. На същите причини се дължат, изглежда, различните размери на отделенията в двете крила на постройката, а така също косото полагане на северната напречна стена между източното и западното лице на сградата. Последното особено придава на сградата вид на изкривена.

Отбелязвайки тези факти, не мисля да се спирам по-подробно на тях. Те се установиха едва през последните две години (1964—1965) и предават специфичен характер на плана на Големия дворец в Преслав. Тяхната правилна интерпретация обаче е дело на бъдещите проучвания и разкопки в тази част на дворцовия комплекс. Тук ще посоча само обстоятелството, че подобно изкривяване се забелязва и в Големия дворец в Плиска (Тронната палата), което показва, че разгледаните по-горе явления в Преслав не са изолирани. Отбелязаното различие в градежа на някои вътрешни стени е останало досега необяснено както от Шкорпил, така и от Миятев. Н. Мавродинов упреква за това изследвачите преди него, но сам той, отбелязвайки това явление, не го обяснява. За правилното тълкуване на появата на зидове от ломен камък в постройка от дялани блокове ще бъде необходимо да се съпоставят факти и заключения от различен характер, защото изводът, че „запазените стени са от два периода на градеж“, който прави Мавродинов, не обяснява още този факт. Тук освен наблюдения върху конструкцията на сградата трябва да се вземат под внимание, изглежда, и изводи от състоянието на развалината при нейното разкопаване, както и нови данни от неразкопания сектор, който се намира под насипи северно от постройката. На някои от тези въпроси ще се спра понататък.

За периодите на строеж и за историята на сградата изобщо много голямо значение имат наблюденията по фундирането на стените. Данните, с които разполагаме засега в това отношение, са почерпани главно в очертанието на вътрешното пространство на сградата и южния външен зид. Навсякъде тези стени лежат на чист здрав терен не по-дълбоко от 20 см под някогашното ниво, на което се е издигала сградата, т. е. нивото, на което лежи дворната каменна настилка, източно от постройката. Навсякъде подложката се състои от дребен речен чакъл. Непосредствено над нея са лежали варовикови дялани каменни блокове, които са се издигали вече над строителното ниво и каквито са блоковете в запазените части на сградата. Липсват данни за фундирането на страничните стени, но засега можем да предполагаме, че и там основите са плитки и стъпват на пласт речен чакъл. К. Миятев е направил дълбок сондаж покрай една каменна стена и е установил дълбоко и сложно фундиране. Но мястото на този сондаж не се знае. Можем само да предполагаме, че то е някъде в северния дял на разкритата сграда, северно от напречния зид, свързващ източната и западната стена. Това е още по-вероятно, като се има предвид, че там и при сегашното състояние на развалината личат по-дълбоко оголени основи. Но това обстоятелство вече кара да гледаме на разкритата и описана дотук постройка като на нещо по-различно в конструктивно отношение от северната част, още лежаща под насипи (обр. 3). Нещо повече: в този именно североизточен дял на комплекса, вън от очертанието на сградата и под нивото на дворната настилка са открити стени или засега по-точно основи, които имат посока изток-запад и може би се свързват със северния дял на постройката, дял, който още стои под насипи. Не разполагаме с данни за това, кога и кой е разкрил тези съоръжения. Те са налице само частично и техният характер, връзка с известната част на Големия дворец и точен план ще бъдат предмет на специално изследване в тая част на комплекса.

При разкопките на Големия дворец са били установени някои неща, които са имали много голямо значение за правилната интерпретация на историята на сградата. Това са наблюденията на насипите, с които е била запълнена сградата. За съжаление върху тези насипи не притежаваме по-точни сведения. Ето какво

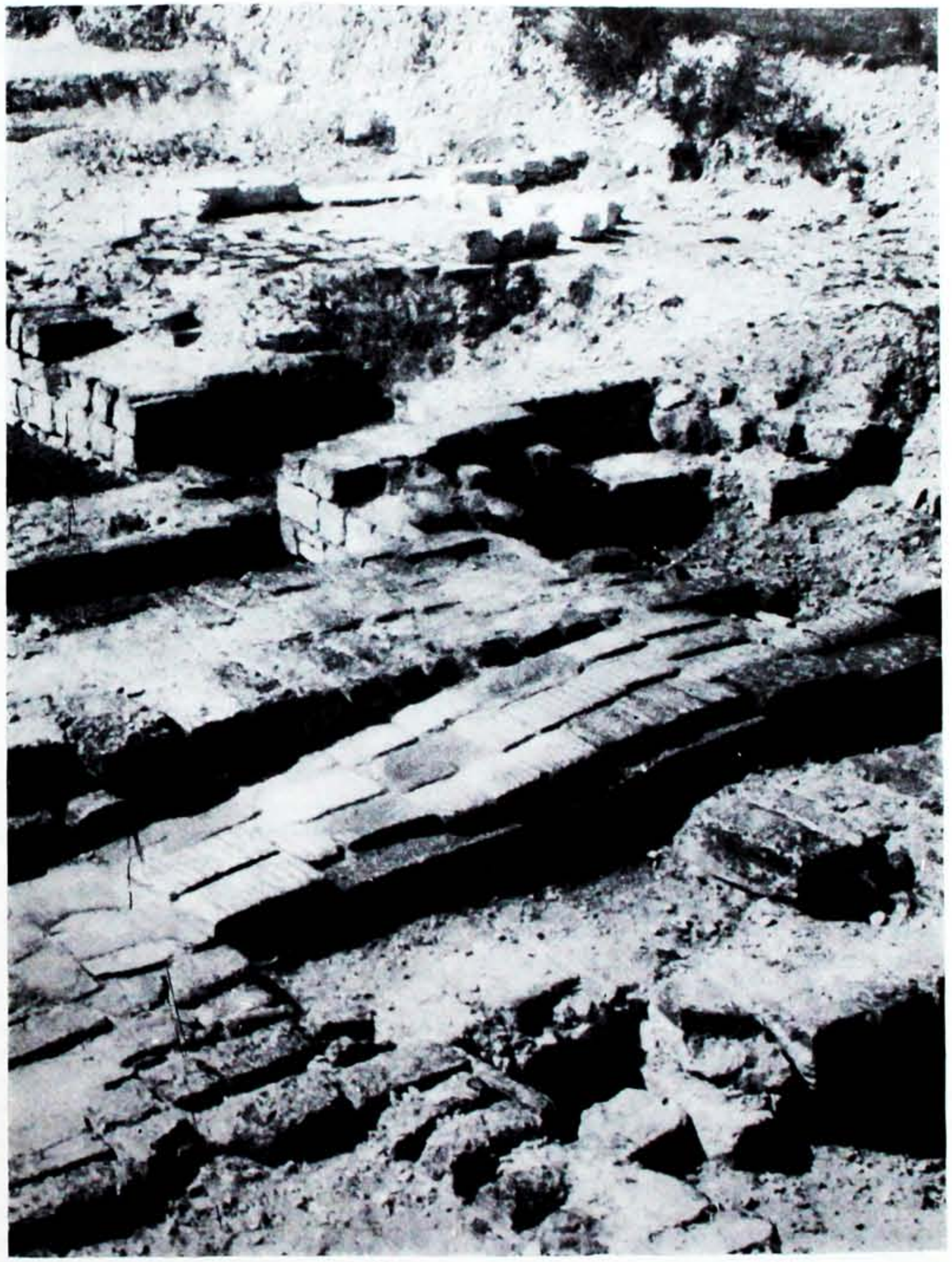

Обр. 3. Големият дворец, северен сектор. Поглед от югоизток

пише във връзка с това Ф. Успенски в цитирания по-горе свой отчет за 1905 г.: „слоят от вар и пепел със значителен примес от керемиди се простира на голяма дълбочина. Понякога в този слой се намираха негорели мраморни късове. След няколко дни уморителна работа и като не намерихме стени и основи на сгради, ние трябваше да напуснем това място с извода, че тук някога е била устроена грамадна фабрика за вар или пещ с огромни размери, в която струпвали камъка и мрамора от близките здания“. От отчетната статия на К. Миятев (с. 214 сл.) може да се заключи, че насипът запълвал всички надлъжни коридори и помещения на сградата, а от надлъжните стени, от които е бил изваден още в турско време строителният материал, са останали само дългите изкопи, запълнени с черна пръст. Тези изкопи К. Миятев е взел може би за сондажни изкопи останали от работата на Господинов и Шкорпил, а в действителност може да се предполага, че разчиствайки тези опразнени от зидария гнезда, К. Шкорпил е могъл да установи по-добре очертанията на основите във вътрешната част на сградата. Едно указание у К. Миятев дава косвени сведения за разположението на насипите. Той отбелязва, че в и около сградата били открити водопроводи от глинени тръби, „положени почти в здравата глинеста земя на около 50—60 см под горното ниво на основите“. Трябва да се заключи следователно, че разкопавайки вътрешността на сградата, работниците са изнесли и част от „здравата пръст“ около основите, тъй като водопроводите бяха оставени да стърчат на своето място, разположени върху части от тази пръст, до времето, когато през 1962 г. бяха предприети допълнителните разчиствания в Големия дворец. К. Миятев описва състава и разположението на насипите в двореца така[8]: „насипът се състоеше от следните пластове: най-горе обикновен нарив, 1,5—2 м дебел, състоящ се от чернозем, варовит прах и камъни от строеж, под него пласт от бял хоросан, дебел някъде до 1 м. Хоросаненият насип е сравнително чист от чужди примеси. В него се срещат само камъни и много фрагменти от тухли. Пластът е твърд, а на места почти вкаменен. В северната част на сградата от този хоросан беше натрупано едно голямо количество върху и между зидовете, та К. Шкорпил, цит. съч. с. 194, погрешно го е взел за нарочно насипан там още при постройката на двореца. Най-долният пласт земя не е вече насип. Той се състои от глинест чернозем, без да има в него някакви културни останки. Основите на двореца са сложени на около 1,5 м дълбоко в този пласт“. За състава на този насип може да се съди и днес по назначителните останки на две места във вътрешността на сградата. Но за насипа можем да съдим днес по-добре поради това, че, както ще видим по-нататък, аналогични насипи бяха установени и в Малкия дворец. Картината на насипите в двете известни досега големи сгради на дворците е съвсем сходна. Това, разбира се, поставя важни въпроси, засягащи историята на Преславския дворцов център.

Както отбелязва К. Миятев, в северната част на сградата, пластът чист хоросан е запълвал не само пространствата между основите, но минавал и върху тях. Ясно е следователно, че този насип има вторичен произход, че се е явил в сградата, след като някои от зидовете на първоначалната конструкция са били съборени и са съществували вече само в основи. От съпоставката на цифровите данни у Миятев може да се направи извода, че хоросаненият чист и на места много твърд пласт обхващал, казано най-общо, горната част от сега запазените източна и западна външни стени на постройката, опирал следователно о долната част на стърчащите по времето, когато изсипвали този пласт външни стени. Този пласт опирал о зидарията на основите във вътрешността на постройката, както видяхме вече, че може да се заключи от заварените през 1930 г. от К. Миятев надлъжни изкопи, запълнени с тъмна пръст и трошлек, открояващи се в чистия бял насип. Горното ниво на чистия бял хоросанов пласт следователно е представлявал едно по-късно ниво на приземието на двореца. Това ниво е ясно сега в северната част на сградата (обр. 3), където върху градежа на основите се появи при разширяването на изкопите в тази посока през 1963 г. по-късна настилка и каменни стени, нямащи нищо общо с основите на Големия дворец.

Ограничавайки се засега тук с тази констатация, ще отбележа само, че при допълнителните разчиствания във вътрешността на Големия дворец се установиха факти, които помагат за правилната, ако и все още относителна датировка на този втори период на живот в Големия дворец: из цялото пространство на сградата, дори до самите стъпки на дългите вътрешни стени в пръстта се намираха многобройни при ограничената дълбочина, на която се копаеше, находки от епохата на Второто българско царство XIII—XIV век и главно битова керамика. Като се има пред вид, че стъпките на вътрешните стени са на ниво почти равно с нивото на дворната настилка и че над това ниво е имало дебел пласт от „глинест чернозем“ (К. М.), който е бил вдигнат при първите разкопки, изникват два много важни въпроса.

Основателно е да се запитаме наистина ли този глинест чернозем не е бил вече насип, а не здрава пръст, за какъвто го е приел К. Миятев през 1930—1931 г., и както другите пластове над него е бил нàсипен пласт, в който все пак са се съдържали културни материали. Към този въпрос могат да се направят още две бележки: от малкото фрагменти, останали на място във вътрешността на Големия дворец, се вижда, че този чист здрав пласт не може да бъде наречен глинест чернозем. Той има охровокафяв цвят и плътна структура. По своя цвят и състав този пласт отговаря напълно на един от пластовете в насипите около и в Малкия дворец, за които ще стане дума по-долу. Голямо количество находки — главно керамика от XIII—XIV век — от тази част на Големия дворец обнародва К. Миятев, но друга голяма част ще да е била изхвърлена заедно с насипите. Както и находките при нашата работа през 1963 г. показват, може да се смята за сигурно, че по своя характер най-долният пласт кафява плътна пръст в Големия дворец е насип, съзнателно натрупан там през Второто българско царство.

При такъв отговор на горния въпрос получава друга светлина въпросът за глинените водопроводи в и около Големия дворец, открити при първите разкопки. К. Миятев ги смята за „по-стари от дворцовата сграда“, понеже „нейните стени пресичат водопровода навсякъде, където се среща с него“. Посоченото на обр. 99 у него като пример място, където се срещат стените с водопровода, показва, доколкото може да се разпознае на снимката, че се отнася до западния от двата почти успоредни водопровода, точно при един от късните напречни зидове в западното крило на сградата. Следователно там водопроводът може да бъде по-стар само от този по-късен в сградата зид, но не и спрямо цялата стара сграда. На местата, където трасето на водопроводите пресича трасето на останалите зидове в постройката, тези последните са унищожени, та връзката между едните и другите не е могла да се определи със сигурност, изглежда, дори при първите разкопки. Най-важният аргумент за по-късната поява на водопроводите обаче е късният археологически материал, който се съдържа в насипа под тях. Така става очевидно, че въпросът за отношението на водопроводите и сградата не може да се реши категорично в смисъла, в който го представя К. Миятев. Посочените тук факти противоречат на такова решение. И тъй като тези водопроводи са напълно разрушени и отстранени от Големия дворец, по-нататъшното проучване на този въпрос трябва да стане по околен път въз основа на данни от нови разкопки.

Във връзка с казаното дотук стои още един въпрос, който се отнася до конструкцията на Големия дворец и неговата хронология. Както показаха последните проучвания, сградата има много плитко сложени основи поне на вътрешните стени, а, както може да се очаква — и на външните. Този факт не е изтъкнат от Н. Мавродинов, тъй като той единствен се е занимавал по-подробно със сградата след откриването на част от подложките на вътрешните стени. Но този факт стоеше изолиран в монументалната архитектура на Преслав до 1964 г., когато установих, че и Малкият дворец има много плитко сложени основи. Плитките основи на такава голяма и сложна сграда стоят в рязко противоречие със солидната каменна конструкция и системата от скобите в зидовете. Но тези плитки основи отличават сградата на Големия дворец и по-точно известната досега част на тази сграда от неразчистената още северна част, където основите са, както отбелязах, видимо по-дълбоки. Това обстоятелство не може да не стои във връзка с наличието на основи под дворната настилка в североизточната част на комплекса. Покрай всичко това при проучването на тази част от двореца ще намери вероятно обяснение и т. нар. рампа на двора, където плочите се изкачват леко, за да се изравнят с покаченото вътрешно ниво на постройката. В северния край на сградата Н. Мавродинов и В. Иванова предполагат един по-висок двор, настлан с каменна настилка, но този въпрос, както изглежда, тепърва ще получи своя отговор. Характерът на тая част от настилката, за която говорих вече, открита в този сектор, е твърде различен от характера на каменната настилка, източно от двореца, и на каменните настилки другаде в дворцовия комплекс и поради това още отсега, може да се каже, покрай изложените по-горе основания, че това е една настилка на съоръжения от XIII—XIV век, разположени над по-старите основи.

Такива са в общи линии досегашните наши сведения за Големия дворец в Преслав, за неговия план, за насипите и нивата във вътрешността на сградата. Съзнателно се ограничих тук с въпроси, които се отнасят само до фактическата страна на обекта и избягнах проблемите на реконструкцията на сградата. Те могат да бъдат предмет на резултатно изследване, след като бъде напълно разчистена развалината и след като се направят някои проучвания специално за тази цел. Сега преминавам към въпросите, засягащи другите части на дворцовия комплекс. В профила на насипа в северния край на Големия дворец личи ясно очертанието на широк изкоп, останал от грабители, които са вадели варовиковите каменни блокове на стена, чието направление съвпада напълно с трасето на западната стена на двореца. Очевидно западната стена на Големия дворец е продължавала на север от открития участък като единно цяло и образувала дългата западна фасада на постройката. Там материалът от зидарията е изваден до основи. Към този още не напълно проучен сектор на стената се е долепвала проста сграда, образувана от три еднакви помещения. Тази сграда е имала второстепенна, може би комуникационна, функция между два големи корпуса на дворцовия квартал. Към запад тя опира о дебел каменен зид, който огражда голям обособен сектор на дворцовия комплекс.

При такова тълкуване на тая постройка трябва да предполагаме, че там, където тя опирала о дебелия каменен зид в него, е имало вход, водещ за сградите в двора на запад.

Малкият дворец

Пространството, разположено в очертанията на тази дебела каменна ограда, бе разкопавано в продължение на 4 години. Преди това там се издигаха огромни гъсто обрасли насипи от чист варовиков трошлек и хоросан, прорязани дълбоко от сондажи, направени още от Васил Златарски и оголени откъм изток от разкопките на Никола Мавродинов (обр. 4). Оказа се, че голяма част от това пространство е заета от една дълга сграда, разположена с посока почти север-юг, и от няколко зида около нея (обр. 5). Разчистването на старите полузасипани изкопи от 1897 и 1905 г., внимателното снемане на огромните насипи и документирането на прослойките в тях ни разкри постепенно сложната и интересна история на този сектор в Преславските дворци. Ние все още не сме навсякъде абсолютно сигурни в точното разчитане на този сложен ребус, съставен от каменни стени, насипи от вар и различна пръст, жилищни хоризонти и строителни нива, но имаме увереността, че сме уловили и документирали всички факти, които ще ни послужат при по-нататъшното проучване на сградата при съпоставянето им с нови данни, до които постепенно ще се доберем. Свалянето и проучването на насипите в този сектор става, разбира се, с изключително внимание, защото всеки пласт представлява нова и непозната страница, която разказва заплетената история не само на тази постройка и на този сектор на двореца, но и поради ред причини, изложени отчасти по-горе, възстановява в общи линии вярно загубените аналогични страници в Големия дворец.

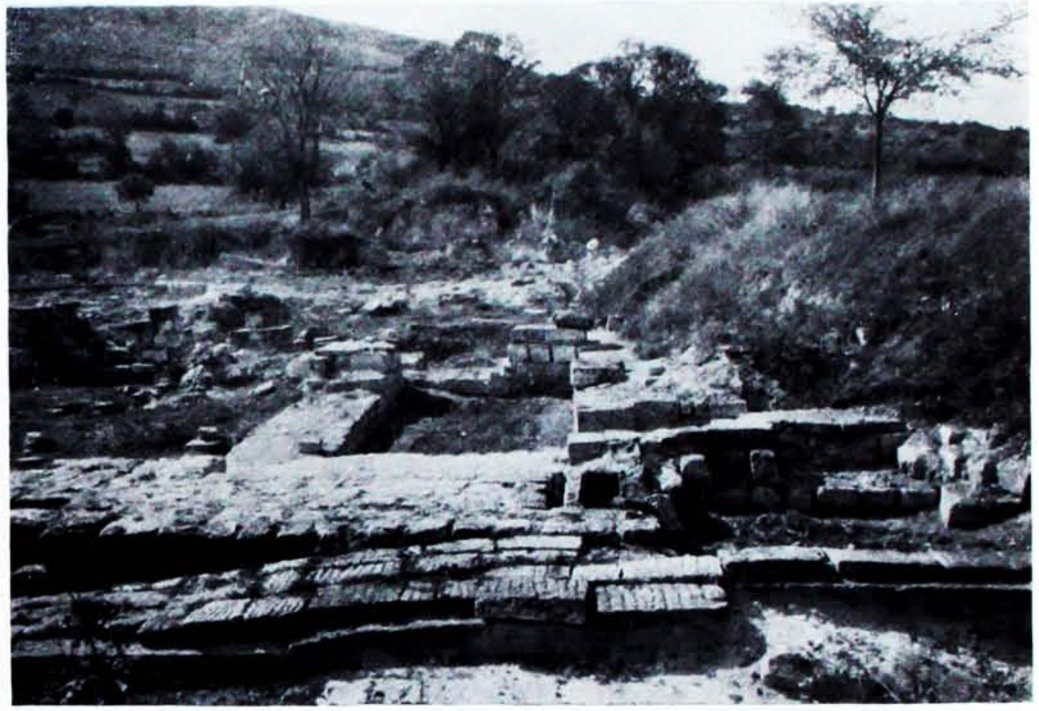
Обр. 4. Големият дворец, северен сектор. Положението преди разкопките 1962—1965 г. Поглед от изток

Без да излагам подробната аргументация на заключенията си, тъй като настоящата статия няма за цел да отчита резултатите

Обр. 5. Дворцовият квартал, северен сектор. Изглед след разкопките 1964 г. Поглед от изток

от разкопките, аз ще се спра тук само на най-общите изводи от четиригодишното проучване на тоя обект.

Още от самото начало трябва да се каже, че в градежа на тази постройка ясно се разграничават два строителни периода. Както ще видим по-нататък, названието строителен период е може би не съвсем уместно тук, но с известни резерви то може да се употребява. Отначало сградата е била планирана като издължена правоъгълна постройка, ориентирана с тесните си стени към север и юг. Откъм юг обаче тясната стена на сградата се издава навън като дълбока полукръгла апсида. Стените на тази постройка са неразчленени, с гладки лица отвън и отвътре и са строени от дялани варовикови блокове с правоъгълни лица. Правите стени на сградата, са малко по-дебели от извитата стена на апсидата.

Това, което е най-важно в случая, са плитките основи на тази постройка. Стъпките на стените са само на около 20 см дълбоко в стария терен. Нивото на терена, на което се е извършвал строежът, се познава по тънкия слой хоросан, пръснат по някогашната повърхност. Стъпката е плитка и е образувана от два-три реда неголеми ломени камъни, смесени с хоросан. Нагоре се редуват не съвсем правилни редове от варовикови блокове, спoявани със същия бял хоросан (обр. 6).

Най-важната особеност в градежа на тази постройка са изместените каменни редове в източната и западната дълги стени на сградата. Това изместване личи по цялото източно лице и особено в южния край на източната фасада почти отдолу догоре (обр. 7, 8). От вътрешната страна на същата стена изместването се забелязва от третия или четвъртия ред блокове отдолу нагоре. Откъм външното лице на западната стена изместването се явява 1 м над стъпката на основата или пък в четвъртия ред блокове отдолу нагоре. Това изместване не е повредило стената. Но то е станало внезапно и по време на строежа, когато хоросанът във фугите е бил още влажен. Свидетелство за това са отлепените лицеви замазки на някои фуги и допълнителните подмазвания на други места по фугите. Масивните каменни стени са останали на място поне в тази си част, която е запазена до днес. В подреждането на каменните блокове в стената няма особености. Връзката им е единствено хоросановата спойка.

Обр. 6. Малкият дворец. Поглед от изток

Причините за това изместване са не напълно изяснени. Няма видими белези, че се дължи на свличане на почвата, върху която е издигната постройката, тъй като едно свличане щеше да породи вертикални попуквания в дългите гладки стени. Такива пукнатини никъде не са открити досега. Това явление не се дължи и на натиск на земни маси, тъй като такъв натиск тук може да се очаква от запад към изток според общия наклон на терена, а вместо това каменните редове в стените са полегнали от изток към запад. Най-вероятна ни се струва хипотезата, според която тук ние сме изправени пред резултата от един хоризонтален земен трус с посока запад-изток. Този трус е ударил долната част на стените така, че от инерцията на каменната маса горната им част е останала на своето място и каменните редове са се плъзнали по хоризонталните фуги.

Докато за причините и за точното им въздействие съществува все още известна несигурност, то последствията от това явление изглеждат по-ясни. Повредата на стените и може би събарянето на горната им част е наложило промяна в първоначалното предназначение на сградата. От една единна неразчленена зала с апсида тя се превръща в многоразчленена сграда с издигането на стени както вътре, така и вън от първоначалната постройка.

Постъпили са по следния начин: запълват вътрешността на постройката и натрупват непосредствено около нея насипи, които вдигат нивото на около 2 м над първоначалното. Върху новото ниво полагат пак на плитко основите на вътрешни стени, които разделят първоначалното пространство на няколко помещения, разположени симетрично. Както изглежда при това препланиране, сградата вече не е имала апсида. Средната редица помещения са тесни и с ясно оформените четири отвори образуват коридор, който разделя сградата по дължина на две крила, във всяко от които има по три помещения. В северния край на първоначалната зала се образува нещо като преддверие, а на юг над апсидата средният коридор се разширява почти двойно. Когато натрупват пръст около сградата, в същото време издигат дебелата каменна стена от дялани

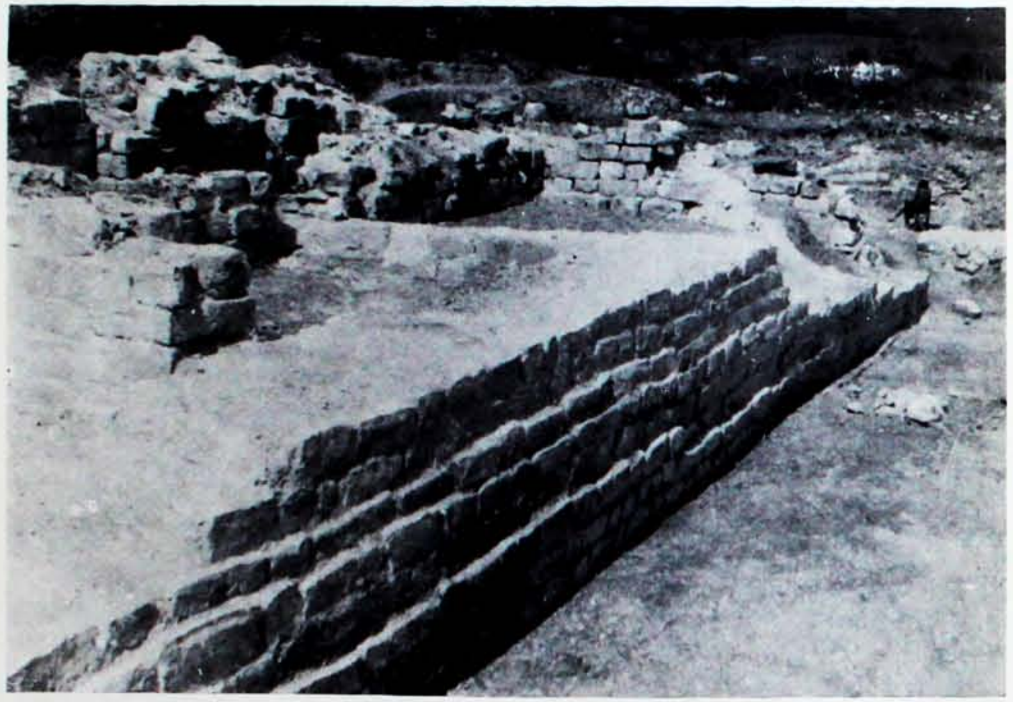

Обр. 7. **Малкият дворец**, източната стена. Поглед от югоизток

варовикови блокове, която служи като подпорна стена за насипите. Северно от първоначалната сграда върху тия насипи издигат нови каменни стени, чиято роля е била по всяка вероятност функционално свързана с предназначението на новата сграда. Вън от оградната и подпорна каменна стена откъм север се оформяла нова сграда, за южна стена на която служи същият подпорен зид. Тая сграда тепърва предстои да се разкрива и проучва. В резултат на преустройството на първоначалната сграда е била създадена вероятно една много по-обширна постройка, в която като ядро са влизали стените на първоначалната зала с апсида. При възстановяването на тази картина, за която имаме достатъчно сигурни данни, се явяват редица въпроси, чийто отговор ще дойде при понататъшното изследване на обекта. Защото още веднъж трябва да подчертая, че сградата не е напълно проучена. Въпросите засягат различни данни, с които разполагаме или които още ни липсват. Ще се спра последователно на някои от тия въпроси.

Ред въпроси повдига наличността и характера на насипите вътре и вън от сградата. Насипите са разнородни по цвят, състав и разположение. Едни от тях представляват чиста здрава пръст, явно накопана от някъде наблизо и струпана тук. Такава е пръстта, натрупана най-долу във вътрешността на Големия дворец. Други са пръст, примесена със строителни материали. Трети са само ситно начупени варовикови отломъци и варовиков прах. Тези насипи се редуват неравномерно един над друг. Източно и западно от сградата отвън между тези насипи, които очевидно са изкуствено натрупани, се улавят нивà на живот засега едно откъм запад и отчасти север и две едно над друго откъм изток. Тези нивà изглежда показват, че насипите не са натрупани изведнъж, а на два пъти, поне колкото се касае до пространството между сградата и източната оградна и подпорна стена. Същото ни говорят и насипите във вътрешността на сградата, под нивото на вътрешните стени. Характерът и редуването на насипите там е почти същото, както вън от сградата. Но в и между отделните насипи тук личат прослойки с горели материали и огнища, а в някои пластове се съдържа твърде изобилна битова керамика.

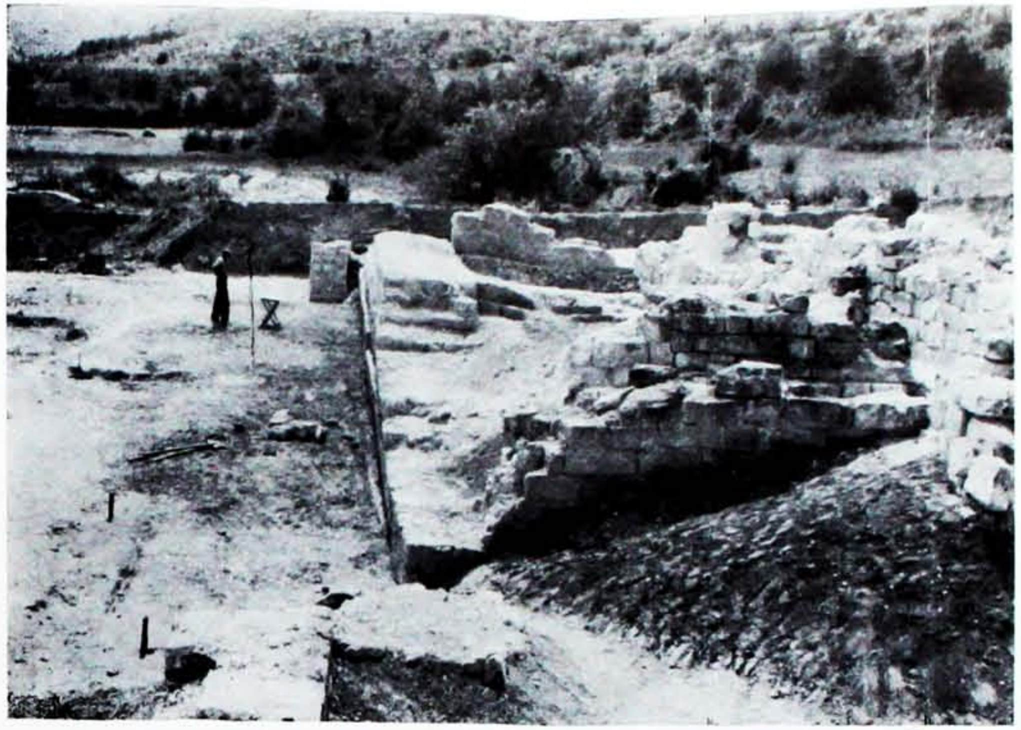

Обр. 8. **Малкият дворец**, източна половина. Поглед от север

Тук е мястото да подчертая, че навсякъде в насипите, горелите прослойки и жилищните нивà около сградата или по-точно нивàта на живот около нея се намират находки изключително старобългарски. Тези старобългарски материали, почти само битова и строителна керамика, говорят съвсем категорично, че епохата, когато е строена и преустроявана сградата, определена засега най-общо, е епохата на IX—X век. Ограничавайки се тук само с тази най-широка датировка, не изключвам възможността за по-точно хронологическо определение в рамките на този период. Съществуват безспорни доводи, че насипването на пръст и строителен материал около и в сградата е станало в тая епоха. Също така безспорни са данните и затова, че за някои насипи пръстта е взимана заедно с културни по-стари материали, които са се съдържали в нея.

Един от дълбоките сондажи за изследване на насипите във вътрешността на сградата установи, че някъде в средата на първоначалната сграда е бил положен каменен зид от валутъци с посока север-юг. Той има посоката на вторичния коридор. Но неговите точни размери и направление тепърва има да се дирят.

Много въпроси поставят положението и състоянието на зидовете от втория период на градеж. Преди всичко прави впечатление, че на нивото на праговете при четирите отвора на коридора липсват отвори както между коридора и страничните помещения, така и между отделните помещения. Този факт засега остава необясним с конкретни данни от самия обект. Не е ясно също как е бил оформен южният край на сградата през втория период. Наличността на една ивица варовиков трошлек в очертанието на апсидната дъга, но на нивото на втория период, нивото на коридора, усложнява още повече решаването на устройството на тая част от сградата.

Друга група въпроси изникват най-после във връзка с насипите, които бяха извадени от самите помещения, над нивото, определено от праговете на отворите в коридора. Това бяха насипи, съставени от чист варовиков трошлек и разбит хоросан, сипкави и чисти, лишени от всякакъв примес на пръст, но съдържащи тук-там начупени мраморни архитектурни детайли и пръснати фрагменти от битова керамика, между които преобладаваха късове от среднобългарски съдове, характерни за Второто българско царство и изобщо за горния културен пласт във Вътрешния град на Преслав, но също така и фрагменти от старобългарски керамични типове. Характерът на тия насипи отговаря, както изглежда, напълно на характера на насипите, запълващи пространствата между зидовете на основите в Големия дворец. Аналогията става още по-близка, като се прибави и това, че над този сипкав и чист пласт някога е имало една плоча от втвърден хоросан, която като че ли запечатвала и заравнявала белия варовиков насип. Остатъци от тази „плоча" бяха запазени високо покрай източната стена на сградата. Те отговарят напълно на незначителните остатъци, които са запазени и досега между основите на Големия дворец от този твърд хоросанов пласт.

Като се връщам на фактите, отбелязани в Големия дворец, ще посоча, че и тук, и в Големия дворец е установено едно и също редуване на еднакви по характер пластове: най-отгоре твърд пласт от изсъхнал същински хоросан, под него сипкав варовиков пласт и най-долу охровокафява чиста пръст. Но докато тази чиста кафява пръст в Големия дворец е единственият вид пръст, тук в Малкия дворец тя се редува с още няколко вида хумусен насип.

За разлика от страничните помещения коридорът в Малкия дворец бе запълнен с хумус и битови материали, изключително от епохата на Втората българска държава. Очевидно е от всичко това, че през тази епоха, докато помещенията са били запълнени с насип и неизползувани, коридорът е продължавал да функционира. Но къде и как е извеждал той още не е напълно ясно.

Планът показва, че оградният и в същото време подпорен зид около сградата затваря значително пространство и западно от нея. В профила на изкопа ясно личат разнородни по цвят и съдържание насипи, които се редуват последователно и тук, както в и около другите фасади на Малкия дворец (обр. 9). За да имаме точна представа за тия насипи и в този сектор, за да установим по възможност причините за тяхната поява и ролята, която са играли, ние ще ги вдигаме последователно при разкопките така, че в обратен ред ще се възстанови историята на тяхната поява и конфигурацията на терена по времето, когато всеки от тези пластове е бил насипван.

Да погледнем сега на пространството, разположено между Големия и Малкия дворец. Там почти на еднакво разстояние между двете сгради с посока север-юг се разполагала преди стотина-двеста години една редица пещи за вар, където са

Обр. 9. Профил на насипите, западно от Малкия дворец

били изгорени значителни количества варовиков и мраморен строителен материал от околните сгради. Но струпването на пещи тъкмо тук показва, че в това пространство не е имало големи архитектурни съоръжения. И наистина разкопките на Н. Мавродинов през 1948—1949 г. и нашите разкопки от 1962 г. насам потвърждават това заключение. Единствената по-значителна постройка се простира в средата на това пространство с посока изток-запад и разделя тази площ на северен и южен двор. Тази постройка е проста триделна сграда, която не е имала източна и западна стена, тъй като опирала о Големия и Малкия дворец. Стените ѝ са били неразчленени, ако се съди по леглата им. Те са запазени само на две места, а очертанията им личат добре по изкопа, който е останал празен след изваждането на строителния материал. Най-интересното в тази сграда са подовете на трите помещения. Те се състоят от нееднакви варовикови плочи, между които фугите са запълнени с хубав червен хоросан, чийто цвят се е получил от големия примес счукана тухла. Там, където е запазена, подовата настилка образува живописна мрежа от червени правоъгълници на бял фон.

В пространството северно от сградата е имало, изглежда, съоръжения, които са напълно разрушени. Тяхното издирване обаче дори при почти пълното им обезличаване ще трябва да продължи с разширяването на работата в този сектор. Южно от сградата ще да се е простирал най-вероятно двор, който може би е бил затворен откъм юг с каменен зид. От последния са по всяка вероятност остатъците от зид от дялани варовикови блокове, положени на основа от дребно ломени камъни и хоросан, запазени на средата на разстоянието между югоизточния ъгъл на Малкия дворец и югозападния ъгъл на Големия дворец. Пространството на този двор е разчистено от Н. Мавродинов, но резултатите още не са обнародвани.

Такива са засега резултатите от проучването на преславския дворцов център. Както се вижда, проблемите, които се поставят дори само във връзка с точната интерпретация на конкретните данни, са твърде много и твърде сложни. Те ще се изясняват постепенно с разширяването на работата, с внимателното анализиране и съпоставяне на получените факти. Едва след това трябва да се пристъпи към анализ на сградите и ансамбъла като планове, обеми и жилищен организъм и тяхната историческа ексегеза. Разбира се, това може да става и успоредно с тяхното разкриване и изследване като археологически обекти, но във всички подобни случаи то ще бъде в кръга на работните хипотези.

БЕЛЕЖКИ КЪМ ТЕКСТА

1. През този период са взимали участие в разкопките на Двореца още Т. Тотев, Й. Чангова, Др. Джидров, Цв. Дремсизова, Г. Табакова, Е. Генова, М. Деянова, Т. Никова, И. Георгиева, З. Гочева и студенти от ВПИ „Кирил и Методий" във В. Търново.

2. Названието Голям и Малък дворец датира още от времето на първите разкопки в Плиска, когато от т. нар. Малък дворец са били известни само две жилищни сгради. Впоследствие тези жилищни сгради се оказаха само ядрото на един голям комплекс около тях.

3. К. Шкорпил, Паметници от столица Преслав. Сб. България 1000 години. София, 1930, стр. 234, табл. X.

4. К. Миятев. Разкопките в Преслав през 1930 г. ГНМ V, София, 1933, стр. 215.

5. Н. Мавродинов, Старобългарското изкуство. София, 1959, стр. 142.

6. В. Иванова-Мавродинова, Преслав, водач за старините и музея. София, 1963, стр. 24.

7. С. Станчев, Двадесет години разкопки в Преслав. Археология VI, 1964, кн. 3, стр. 19.

8. К. Миятев. Цит. съч, стр. 216, заб. 1.

Stantcho Stantchev

LE PALAIS DE PRESLAV

RÉSUME

L'emplacement du Palais de Preslav a été l'objet de cinq fouilles archéologiques. Les travaux de déblaiement effectués jusqu'à présent ont permis de dégager deux grands édifices et un petit. L'édifice, situé plus bas, à l'est, est le Grand Palais, et l'édifice situé plus haut, à l'ouest, est le Petit Palais, entre lesquels on a mis au jour un autre édifice intermédiaire au pavement de pierres.

Notre étude porte sur les résultats des fouiles du Grand Palais effectuées en 1962, 1905, 1948—1949 et 1927—1931. Le plan que nous reproduisons reflète la disposition exacte des murs et des fondations. Celles-ci sont peu profondes. Toutefois, on croit savoir que les fondations de la partie nord de l'édifice sont plus profondes. C'est ce qui nous permettra de découvrir sans doute de nouvelles particularités dans l'édifice du Grand Palais. Dans le secteur nord-est on découvre aussi des constructions sous le pavement de la cour. L'édifice a été beaucoup plus grand, s'étendant au nord. Maints faits indiquent qu'au cours des XIII-e — XIV-e siècles, le sol à l'intérieur de l'édifice a été recouvert d'une couche de terre et de mortier fiable qui soulevait le niveau du rez-de-chaussée.

Le Petit Palais représente un édifice complexe. Deux période de construction y apparaissent nettement. D'abord, on avait construit, selon le plan, une salle avec abside au sud. A la suite d'un tremblement de terre, les constructeurs devaient remanier le plan. On a étalé des couches de terre artificielles relevant le niveau à l'interiuer et à l'extérieur de la salle. Sur ces couches on a élevé des murs sans la salle initiale et autour d'elle. En même temps, on construit un épais mur de soutènement en pierres. Ces reconstructions datent des IX-e et X-e siècles. De nouvelles couches de terre furent étalées artificiellement dans les locaux du nouvel édifice, aux XIII-e et XIV-e siècles, quand on n'utilisait que le corridor médian.

L'article relève les tâches qu'auront à rempli les archeologues au cours des années suivantes.

Stančo Stančev

DER PALAST VON PRESLAV ZUSTAND UND FORSCHUNGSAUFGABEN

ZUSAMMENFASSUNG

Bisher wurden am Ort des Palastes von Preslav fünf Mal Ausgrabungen durchgeführt, die zur Freilegung einer beachtlichen Fläche im Palastviertel, zweier großer und eines kleineren Gebäudes führten. Das östliche Bauwerk mit der niedrigsten Lage nennt der Verfasser Großer Palast, das westliche mit höherer Lage am Abhang der Landschaft — Kleiner Palast. Zwischen ihnen befindet sich ein einfaches dreiteiliges Zwischengebäude mit Steinbelag.

Die Arbeit stellt die neuen Ausgrabungsergebnisse im Großen Palast im Jahre 1962 denen aus den Jahren 1905, 1948—1949 und 1927—1931 gegenüber.Der abgebildete Grundriß gibt die Wände und Grundmauern genau an. Die Grundmauern sind flach, doch am westlichen Gebäudeteil, der noch nicht ausgegraben ist, wahrscheinlich tief. Daher sind neue Einzelheiten im Großen Palast zu erwarten. Im Nordostsektor sind unter dem Hofpflaster Einrichtungen entdeckt worden. Das Gebäude ist viel größer gewesen. Es hat sich noch weit nach Norden ausgedehnt. Eine Reihe von Tatsachen weisen darauf hin, daß im Inneren des Bauwerks im 13. bis 14. Jahr

hundert eine künstliche Erdschicht und lockerer Mörtel aufgeschüttet war, um die Lage des Erdgeschosses zu erhöhen.

Der Kleine Palast ist ein kompliziertes Bauwerk. Zwei Bauperioden sind deutlich zu unterscheiden. Zuerst ist ein, dem Grundriß nach rechteckiger Saal mit Apsis nach Süden entstanden. Ein Erdbeben während der Bauarbeiten erforderte die Umgestaltung des Grundsrisses. Es wurden künstliche Aufschüttungen zur Erhöhung des Niveaus im und außerhalb des Saals geschaffen. Auf diesen Aufschüttungen sind Wände im ursprünglichen Bauwerk und im Umkreis errichtet worden. Dabei ist auch eine dicke, das Bauwerk umgebende Mauer und eine Stützwand entstanden. Dieser Umbau erfolgte im Zeitraum des 9. bis 10. Jahrhunderts. Neue Aufschüttungen wurden künstlich in den Räumen des neuen gegliederten Gebäudes im 13. bis 14. Jahrhundert vorgenommen als nur noch der mittlere Gang Verwendung fand.

Die Arbeit geht auf die Aufgaben der Ausgrabungen in den kommenden Jahren ein.

Иванка Акрабова-Жандова

НОВО В ПАТЛЕЙНА СЛЕД ЙОРДАН ГОСПОДИНОВ

> *„Това място ще трябва да се изследва посредством допълнителни разкопки" (Йордан Господинов, Разкопки в Патлейна, ИАД, IV, 1914, стр. 122)*

През годините 1945—1953 към групата ръководители на разкопките в Преслав се присъедини Йордан Господинов. Това беше един щастлив случай. Представяше ни се нов източник за проучванията на Преслав — сведенията, които можеше да ни даде неговият стар разкопвач. Ние използувахме този случай най-добросъвестно. През този период се създаде сегашният музей при разкопките, в който влязоха сбирките при Градския съвет, в Патлейна и до Кръглата църква. Преработваше се инвентарът на музейните материали, които в една голяма част произхождаха от разкопки на Йордан Господинов. В този инвентар много допълнителни сведения за мястото на намиране получихме тогава от Йордан Господинов. При някои случаи за известни уточнения прибягвахме до сондажни разкопки, както при Пещите на входа на Патлейна. Не по-малко ценни сведения получавахме от Йордан Господинов и при обиколките с него из стария град. Патлейна беше обект на многократни такива обиколки. Мястото на първите разкопки на Йордан Господинов от 1909 до 1911 г., които бяха дали толкова неочаквани резултати и сложили всъщност началото на разкопаването на Преслав, поставяше още много въпроси за разрешаване. Там имаше нужда още от много уточнения. При една обиколка около църквата в Патлейна Йордан Господинов посочи на юг от кулата и каза: „Тук трябва да се копае". Той повтаряше своето желание от 1911 г., когато публикува резултатите от разкопките в Патлейна: „Това място ще трябва да се изследва по-добре посредством допълнителни разкопки."[1] Тук бяха спрели разкопките в 1911 г. явно не поради изчерпване на терена.

Разкопките на юг от помещение № 13[2] бяха проведени през 1955 и 1957 и траяха 45 дни. Още в самото начало се потвърди, че разкопките на Йордан Господинов в 1911 г. не бяха завършени. Зидовете продължаваха на юг. Бяха разкопани още помещения на юг. Особено внимание обръщахме на находките, тъй като сведенията за тях от 1911 г. бяха много оскъдни и тези, които имахме, се нуждаеха от известни уточнения. С напредването на разкопките се откриваше все по-ясно позната картина на разкопаване на работилница с пещи за рисувана керамика. Копаеше се пласт с голямо количество чиста пепел от дърва, примесена с късове керамика от типа преславска рисувана. Под по-късни зидове се очертаха две пещи, пълни с пепел и късове керамика, стигна се до под — трамбована земя с втъпкани постепенно напластявани в него керамични късове. Откриха се значително количество находки, свързани с различни моменти от производството в работилницата: къс добре пречистена измесена глина със следи от пръсти върху него, бели още неизписани късове керамика и мозаични кубчета, бели още неоцветени и неразрязани, изрезки, останали от глинения лист след изрязване на мозаични кубчета и други форми, керамика с нанесен, но още неизпечен контур, с изпечен контур, но още неоцветена с цветни глазури и едно сравнително малко количество напълно завършена рисувана керамика. С напредването на разкопките все

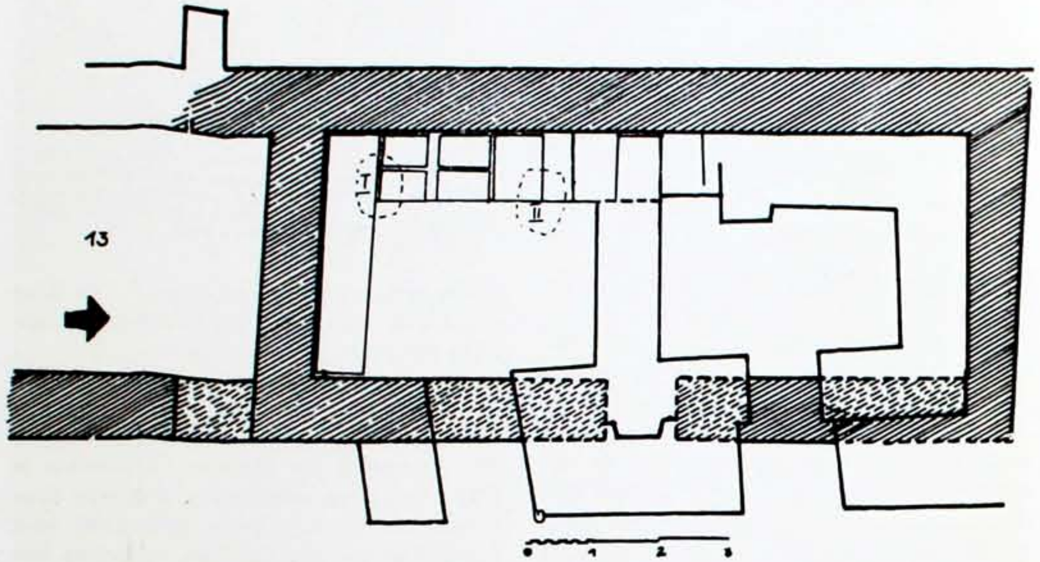

Обр. 1. Керамична работилница в Патлейна. План

повече се затвърдяваше впечатлението, че ние разкривахме работилница за рисувана керамика, която е била опожарена и затрупана от срутените надолу по склона стени във време на работа (обр. 1). Бяха налице различни моменти от прекъснатата работа, която се е извършвала там. Пред първата пещ беше останала паничка за боя с дебела утайка от кафява контурна боя в нея. **Химическият** анализ[3] показа състава на контурната боя върху рисуваните плочки, именно черен магнетитов прах Fe_2O_4 68%, силикатен примес 16,2% и следи от манганов двуокис. Това е подглазурната кафява боя без оловен окис, която и сега местните грънчари приготвят от желязна шлака. Около паничката бяха намерени много бели, приготвени за рисуване плочки, плочки с изписан, но още неопечен контур, който се размазваше при докосване, също и с вече опечен контур. Нещо повече, на същото място бе открита и тръба, по която имаше пръски от същата контурна боя. Всичко това ясно говореше, че тук около първата пещ преди разрушаването на работилницата са били изписвани контури с кафява боя. Пред втората пещ е бил счупен съд със зелена малахитова глазура. Много от неговите късове бяха намерени разпръснати наоколо. Анализът на съдържанието на съда показва състава на зелената глазура, с която е било рисувано върху плочките, намерени на същото място. Има оловен окис PbO 35%, меден окис CuO 63%, както в зелената глазура на местните грънчари, които употребяват медни и оловни отпадъци при приготвянето ѝ. Със зелена глеч беше напръскана една от намерените пред втората пещ тръби, някои от които силно обгорели. Върху скалата, на която опираше пещта, личеше червено до побеляване от високата температура петно и пръски от същата зелена глазура. Би могло да се представи тук някаква манипулация с напръсканата с глазура тръба, при която е бил засилен или ограничен огънят в пещта върху една точка. Подобни предположения трябва да се приемат с големи резерви поради силния пожар, който е унищожил постройката, следи от които се намират на много места и които могат лесно да се смесят

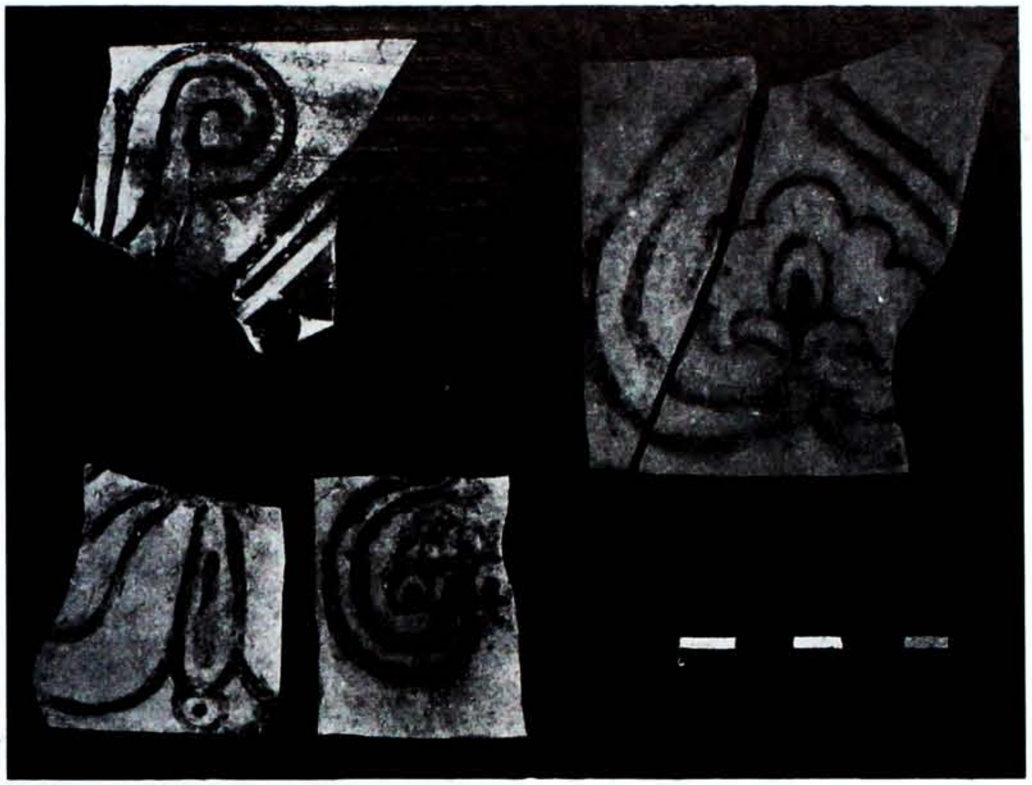

Обр. 2. Плочки с различни мотиви. Контурът неизпечен

с оставените следи от пещите.

Все в съседство с двете пещи бяха намерени известни керамични плочки, които образуват една от най-интересните групи в тези последни разкопки в Патлейна и допълват картината на прекъснатата внезапна работа в тази патлейнска работилница (обр. 2). Те всички са само с положен още неопечен контур. Рисувани са с подчертано нехайство, което особено се подчертава от несигурния контур. Някои от тези плочки възпроизвеждат познати мотиви, но има една плочка с рисунка, каквато срещаме за първи път. Независимо от орнаментиката на преславската рисувана керамика е изписан не стилизиран мотив, а със свободна четка е скицирано кокиче със цвят, листа и луковица (обр. 3). За първи път като че ли виждаме преславския майстор освободен от ограниченията на своего рода канона, на който той е бил подчинен, застанал пред една действителност, за която въпреки всички разкопки знаем толкова малко.[4] Все на същото място бяха намерени и други два къса от плочки. Върху лицето на едната и опакото на другата с четка за контурна кафява боя са надраскани къси прави (обр. 4). Това са късове за опити. Майсторът или някой калфа, който се опитвал да рисува с контурна боя, която е останала неопечена и лесно се размазва при всяко докосване, опитал четката си, нахвърлил някои от познатите мотиви, скицирал от заобикалящата го действителност, после изоставил тези късове близо до съдчето с контурната кафява, с която е рисувал, където ги и намерихме.

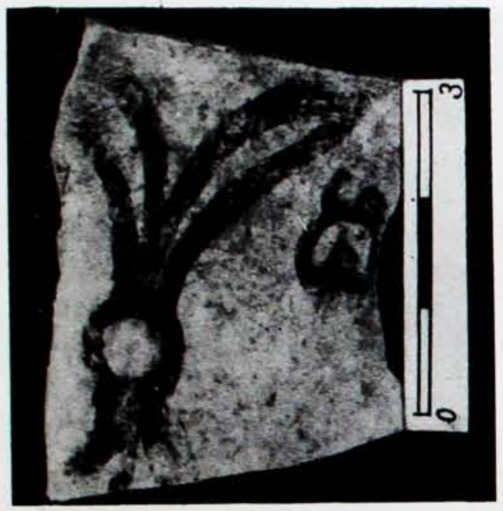

Обр. 3. Плочка с изписано кокиче

Това е последната разкопана работилница за рисувана керамика в Преслав. Тя повече от всички досега открити ни дава възможност да доловим от нейния живот преди разрушението.

Рисуваната керамика се явява почти в най-ранните разкопки на Преслав. Открита за първи път от Йордан Господинов в Патлейна в 1909 г., тя се намира в повечето разкопки, които следват, става една от характерните находки за Преслав. Проучването на керамиката започва с първите публикации, продължава и до днес. До откритието в Патлейна този вид керамика не била известна в литературата. Първите нейни изследователи се занимават главно с оригиналността на техниката и разнообразието на нейните декоративни мотиви. Проучването на керамиката тогава се намира все още в своя начален стадий. При един случай тя погрешно бива смесена с керамиката сграфито, наричана на времето търновска.[5] Материалите, които с напредване на разкопките в Преслав стават все по-многобройни, се описват подробно, сортират се по видове. Работилници за рисувана керамика са открити почти с първите находки керамика. Тяхното значение обаче се оценява по-късно. В момента, в който въпросът за произхода добива първостепенно значение в изследванията, проучванията на керамиката вземат нова насока. Все по-често интересът на разкопвачите на Преслав се насочва към работилниците за рисувана керамика. Обаче така, както при последните разкопки в Патлейна, където от пещите бяха останали само изкопите, работилниците в Преслав се откриват много разрушени. Съоръженията са много пострадали. Намира се инвентар някъде по-значителен, но все още недостатъчен да се направят наблюдения за начина на производството. Остават обаче едни находки, които се намират при всички разкопки на работилници за рисувана керамика в Преслав. Те са в голямо количество и са сравнително в добро състояние, като дават възможност за интересни наблюдения. Това е рисуваната керамика — производството на работилниците.

Обр. 4. Плочка, върху която майсторът си е опитал четката

В Преслав досега са открити 9 работилници за рисувана керамика с 9 пещи и 1 калник за пазене на глината. Прието е, че работилниците в Преслав са подвижни, в съседство с новостроящи се сгради, чиято украса с рисувана керамика те са приготовлявали. И наистина и мястото, и намереното производство на редица работилници потвърждават това твърдение.[6]

Работилници на Тузлалъка. Една работилница, която е приготвяла керамиката за гробницата и църквата в Тузлалъка[7] се е намирала на запад от последните, сега в терена на лозята, друга на североизток от църквата. Допълнителни сондажи след откриването на църквата и гробницата установиха това. Там бяха намерени голям брой още неизписани плочки. Тяхната форма и размери показват, че това са били плочки, приготвени за облицовка на цоклите и за инкрустацията в каменната подова настилка на църквата и гробницата. Намерената керамика, свързана изключително с украсата на църквата и гробницата, показва, че предназначението на тези работилници е било да приготвят керамиката за тази украса.

Работилници около Кръглата църква. Както е известно, около Кръглата църква са открити три работилници за рисувана керамика: на югоизток от църквата, под терасата,[8] на 10 м на юг от църквата[9], на около 125 м южно от църквата[10]. В тези работилници е било намерено значително количество от тяхното производство. Това е главно рисувана керамика, останала неупотребена поради дефекти на рисунката, на изпичането и пр. Бялата още неизписана керамика и тук, както в повечето случаи, където тя е намерена, също може да бъде определена към кой от познатите видове рисувана керамика принадлежи благодарение на нейните форми и размери.

Работилница на югоизток от църквата. В тази работилница са били намерени готови рисувани плочки и керамика за инкрустиране. Те са от познатите видове керамика, която е украсявала Кръглата църква. Плочките със славянски текстове би трябвало да се отделят. Тяхното предназначение все още не е категорично определено.

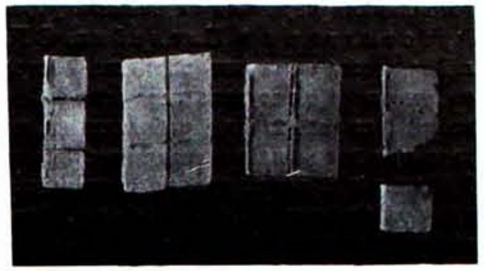

Обр. 5. Кубчета за мозайка

Работилница на 10 м на юг от църквата. В тази работилница е била намерена изписана керамика, керамика за инкрустация, бяла още неизписана керамика. Освен познатите видове от украсата на Кръглата църква[11] тук е била намерена керамика, която се среща за първи път. За нея разкопвачът допуска или че керамиката също е била приготвена за украсата на църквата, но е с мотиви, които не ни са известни, или че тя представя несполучливи опити с нови мотиви и композиции, които не са били удобрени и са останали неупотребени.[12]

Работилница на около 125 м южно от Кръглата църква. Всички видове рисувана керамика, намерена в тази работилница, ни са познати и принадлежат в голямата си част към украсата на Кръглата църква. Това са главно плоски квадратни плочки за облицовка на стените, извити плочки за облицовка, керамика за инкрустиране, части от малки икони. Те са всички от видовете, които ни са познати от украсата на Кръглата църква[13]. Бяха намерени и изписани късове от плочки от типа със страна 12 см от голям образ на светец и късове от същия вид плочки, бели, останали неизписани[14]. Материалите показват, че и трите работилници около Кръглата църква са приготовлявали керамика за нейната украса.

Работилници в Патлейна. В Патлейна досега е открита само една постройка, украсена с рисувана керамика — църквата, а са разкопани 4 работилници, като тази при входа на манастира е с 3 пещи, 1 калник и данни за голямо производство, а работилницата на юг от Кулата, неразкопана още докрай, се състои досега от 3 помещения и 2 пещи. Рисуваната керамика, с която е била украсена патлейнската църква, е от вид, който се отличава ярко от останалите керамики в Преслав. Това са корнизите № 1, 2, 3[15], релефните иконки. За плоските и извити плочки с мотив двойна палмета върху конвексната или конкавна страна[16] е отбелязано място на намиране вън, около църквата. От този вид плочки се срещат смесени с корнизите № 1, 2, 3 от украсата на църквата. Може да се предположи, че това е също керамика от украсата на църквата. За място на намиране на така наречените „водни листа“[17] е отбелязано вън от църквата при нейния югоизточен край. Този вид е намерен досега също само в Патлейна. По стил тази керамика се свързва с корнизите, които остават най-характерната патлейнска керамика.

В многобройните работилници в Патлейна е намерено голямо количество керамика, която те са приготовлявали.

Работилница на югоизток от църквата. Йордан Господинов отбелязва в I-то помещение само намирането на голямо количество от споменатата по-горе керамика тип „водни листа“.[18]

Работилница при входа на Патлейна. Прави впечатление преди всичко много голямото количество керамика, производство на тази работилница, и фактът, че цялото това производство е било предназначено за украсата на Кръглата църква, доколкото нашите знания в настоящия момент могат да потвърдят това. Намерените тук плочки за облицовка, както и рамките са от видовете, изкопани само в Кръглата църква[19], и други,[20] които са били изкопани в съседство с църквата в Патлейна, в Двореца и Кръглата църква. Ние приемаме, че изкопаните екземпляри в работилницата при входа на Патлейна заедно с останалата продукция са били предназначени за Кръглата църква. Има също плочки от тип, който сравнително е много разпространен в Преслав. Освен в Кръглата църква и Двореца единични находки от този вид са намерени на различни места в Преслав[21]. Тук е открита и керамика за инкрустиране върху каменните корнизи, капители, пиластри и рамки на Кръглата църква. Отделна група представят формуваните стволове на колонки, капители, бази за мобилировката на църквата. В работилницата са били изкопани и голям брой плочки, идентични с плочките от Патлейна, върху които е нарисуван св. Теодор. В Кръглата църква са намерени останки от подобни образи[22]. Обаче за предназначението на плочките, намерени в работилницата на входа за Патлейна, както и за големия брой плочки от този вид, в по-голямата част бели, нерисувани, открити досега в работилниците за рисувана керамика в Преслав, все още нямаме никакви данни. Налице е едно много голямо производство, а разкопките досега не са ни открили, закъде е било то предназначено.

Работилница по пътя за Патлейна. Голяма част от откритата тук керамика е от видовете, намерени в Кръглата църква[23], и е била предназначена за там. Тук трябва да включим и плочките № 10[24] и № 19[25], които, както вече споменахме, освен в Кръглата църква се срещат и другаде в Преслав. Ние смятаме, че тези плочки в пещите на входа за Патлейна по всяка вероятност са били предназначени за Кръглата църква. В тази работилница са открити и един вариант от извитите плочки, намерени на Хиподрома в Цариград.[26] При тях се наблюдава същото различие, което сме констатирали и друг път, когато сме имали случай да сравним нашите материали с цариградските. Мотивът върху цариградската извита плочка е едно по-късно развитие към усложненост и известно разпадане на формата.

Работилница на юг от кулата в Патлейна. И тук се повтарят наблюденията от последните две работилници в Патлейна. Откритата керамика в работилницата на юг от кулата е от видовете, употребени за украсата на Кръглата църква.[27] Тук не се намериха плоски квадратни плочки за облицовка, от която бяха намерени в толкова голямо количество в работилницата при входа на Патлейна. Освен познатите ромб и кръг (обр. 6) се намериха и нови, непознати досега форми за инкрустация, на които ще се спрем в специално проучване. Тук трябва да подчертаем само, че те допълват с нови форми и без това много разнообразната вече сбирка на Кръглата църква на керамика за инкрустация. Един къс наподобява колонка с капител, друг — пиластър (обр. 7). Има част от волута, която е изписана и дава представа за украсата на капитела. Леглата за тези плочки за инкрустация не са намерени досега в Преслав. Може да се допусне, че това са опити с нови форми. Късовете за инкрустация от тази работилница на юг от кулата в Патлейна се отличават със съвършенство на техниката. Това е от най-добрите примери от този вид керамика от Кръглата църква. Майсторите, които изработвали украсата на Кръглата църква, владеели до съвършенство изразните средства на своята техника. Те изпълнявали с виртуозност най-смелите проекти на своята богата фантазия. Ние отбелязахме, че Кръглата църква е един от онези големи, важни строежи, които са синтез на постиженията на една епоха. Съществено постижение освен другите там е била рисуваната керамика. Затова рисуваната керамика в Кръглата църква стига до такова съвършенство, смел творчески замах, изтънченост на вкуса и наклонност към сложни техники. Тези качества на керамиката от Кръглата църква обособяват последната в отделна група, която се отличава от останалата — от керамиката на Тузлалъка,[28] чиито композиции са по-елементарни от така наречените „водни листа“,[29] чиято техника е по-груба и т. н. Затова, когато преглеждахме материалите — продукция на работилниците в Преслав, — керамиката на Кръглата църква се различаваше не само по нейните мотиви, а и по онзи стил, чийто представител засега е главно Кръглата църква и към който би трябвало да се прибави и Дворецът въпреки доста ограниченото количество керамика изцяло от стила на керамиката на Кръглата църква, която досега е намерена там. Теренът в Преслав обаче не е още изчерпан. Намирането на други сгради, украсени с рисувана керамика от стила на керамиката от Кръглата църква, не е изключено.

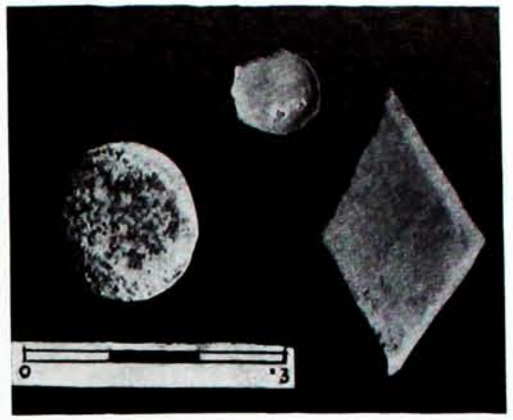

Обр. 6. Плочки за инкрустация—ромб, кръгчета

Във всички работилници, включително и така наречените временни специализирани за керамиката на Кръглата църква, на Палейнската църква и пр., във всички работилници за рисувана керамика в Преслав са били открити останки от голямо количество съдове, напълно готови или в процес на производство, винаги от вида на рисуваната преславска керамика. Явно това е било едно допълнително производство на работилниците паралелно с про-

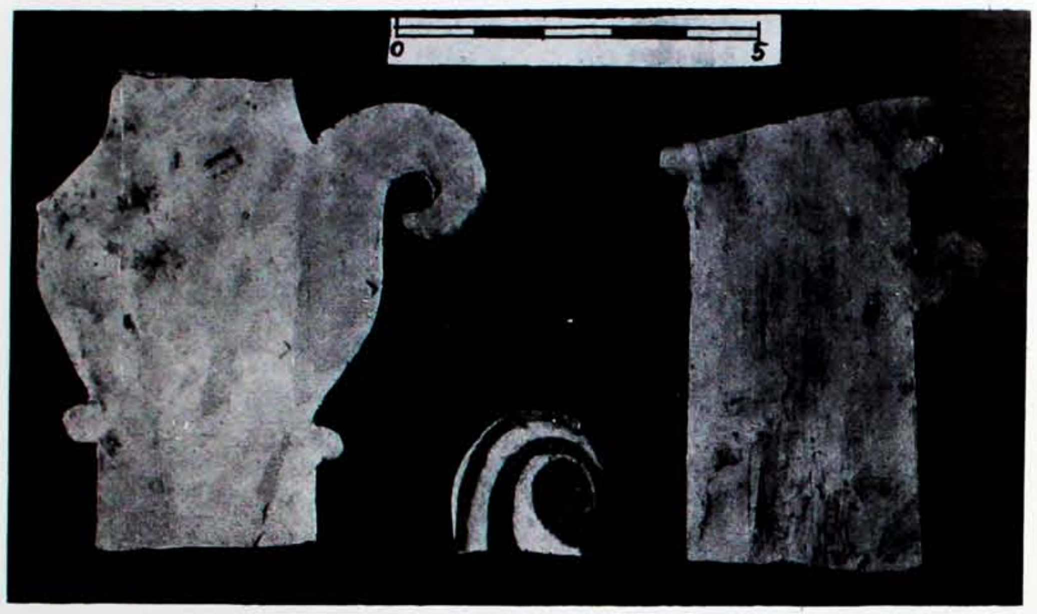

Обр. 7. Плочки за инкрустация — колонка, пиластър с капители

изводството на керамиката за украсата на сградите. Би могло да се допусне, че съдовете са едно по-късно производство на работилниците, които са били оставяни да работят и след завършването на сградите, за чиято керамична украса те са били създадени. Наблюденията досега обаче отхвърлят едно подобно предположение. Съдовете са работени едновременно с останалата керамика. Те имат същата археологическа възраст, намират се в същия пласт, работени са със същите технически средства, показват същия етап на разрушение.

Намерената керамика в работилниците дава представа за производството на всяка от разкопаните досега работилници за рисувана керамика в Преслав. Работилниците в съседство с новостроящите се сгради, които е трябвало да бъдат украсени с рисувана керамика, са приготовлявали керамиката за тези сгради. Така работилниците на Тузлалъка — за църквата и гробницата на Тузлалъка, около Кръглата църква — за Кръглата църква.

Но не само работилниците около Кръглата църква са проготовлявали керамиката за Кръглата църква. Докато не се разкопаят и други сгради, украсени със същата керамика като в Кръглата църква и Двореца, ние смятаме, че може да се поддържа с основание, че известен брой големи работилници в Патлейна са изработвали керамика за тези два първостепенни обекта в Преслав. Засега такива работилници са известни по пътя за Патлейна, на входа за Патлейна, на юг от кулата в Патлейна. Има един факт, който е много интересен. Откритата керамика, продукция на разкопаните досега работилници за рисувана керамика в Преслав, е в много по-голямо количество от керамиката (представа, за която имаме от разкопките досега в Преслав), нужна за украсата на преславските сгради. Много характерен пример е огромното количество плочки за монументални изображния, подобни на Св. Теодор от Патлейна, в процес на производство, също и съдовете, които се намериха недовършени или напълно готови в работилниците.

Логично е да се предположи, че има още много неразкопани сгради в Преслав, за които е била предназначена тази керамика. Те трябва да се търсят.

И най-после керамиката, производство на работилниците в Патлейна, която се увеличава с всяка новоразкопана работилница там, променя постепенно нашата досегашна представа за манастира. Той все повече се очертава като един център на този най-важен занаят — рисуваната керамика на нашата втора столица.

БЕЛЕЖКИ КЪМ ТЕКСТА

1. **Йор. Господинов**, Разкопки в Патлейна, АИД, IV, 1914, стр. 122.
2. По номерацията в плана на Господинов, вж. пак там, табл. XXIV.
3. Химическите анализи са направени от дългогодишния химик при Музея Драгомир Чавдаров.
4. Вж. надраскано с игла човешко лице върху бяла плочка в работилницата 10 м южно от К.Ц. **Кр. Миятев**, Кръглата църква, София, 1932, обр. 257. Тук има обаче съществена разлика с нашия случай, защото въпреки ескизния си характер човешкото лице като сюжет влиза с орнаментиката на рисуваната керамика за разлика от кокичето, което е един съвършено чужд елемент и като сюжет, и като изпълнение.
5. **Б. Филов**, в. Ден, бр. 1990 от 12 окт. 1909 г.
6. Данните сме черпили от публикациите на разкопаните работилници в Преслав, от материалите и складовете на музея в Преслав, от сведения на Йордан Господинов и от допълнителни разкопки, като на работилницата при входа на Патлейна прея 1948 г. и на юг от Кулата в Патлейна през 1955 и 1957 г.
7. **Ив. Акрабова**, Декоративната керамика то Тузлалъка в Преслав, РП, III, 1949, стр. 101—128.
8. **Йор. С. Господинов**, Нови находки Преслав, ИАИ, XV, 1946, стр. 83—85.
9. **Кр. Миятев**, Разкопките в Преслав през 1930 г., ГНМ, 1933, 191—193, 196—202. **Кр. Миятев**, Кръглата църква в Преслав, 1932, стр. 143—152. **Кр. Миятев**, Преславската керамика, 1936, стр. 51—58.
10. **Ив. Акрабова-Жандова**, Работилница за рисувана керамика на юг от Кръглата църква в Преслав, ИАИ, XX, 1955, стр. 487—510.
11. **Кр. Миятев**, Кръглата църква, стр. 144—151.
12. Чак там, стр. 148.
13 **Ив. Акрабова-Жандова**, Работилница, стр. 496—500.
14. Пак там, стр. 498—500.
15. Според класификацията на Миятев вж. **Миятев**, *Преславската керамика*.
16. **Кр. Миятев**, Преславската керамика, табл. XXVIII. Този вид керамика не е свързана само с Патлейна. От нея е намерена също в Кръглата църква и в Двореца.
17. Пак там, обр. 48, 49, 50, 51.
18. **Йор. Господинов**, Разкопки в Патлейна, стр. 121.
19. **Кр. Миятев**, Преславската керамика, № 5, стр. 25 №№ 12, 13, стр. 27 №№ 14, 18, 22, стр. 28, правоъгълни № 1, 2, 5, стр. 30, рамки № 2, стр. 32, № 5, стр. 33.
20. Пак там, табл. XXVIII.
21. Пак там, № 10, стр. 26, № 19, стр. 28.
22. Пак там, стр. 116—117.
23. Пак там, № 5, стр. 25, № 12, стр. 27, № 19 стр. 28, правоъгълни № 5, стр. 30.
24. Пак там, стр. 26.
25. Пак там, стр. 28.
26. **Кр. Миятев**, Преславската керамика, обр. 80 c d, стр. 118.
27. Пак там, табл. XXIII, рамки № 5, стр. 33 обр. 37, стр. 32, от която намерихме и в пещите при входа на Патлейна № 1431, един вариант от цъфнал кръст обр. 28, друг вариант, от който също е намерен в пещите при входа на Патлейна, къс от малка икона с букви от кириловски надпис.
28. **Акрабова**, Декоративната керамика, обр. 6, 11, табл. I, II, IV.
29. **Кр. Миятев**, Преславската керамика обр. 48, 49, 50, 51.

Ivanka Akrabova-Jandova

DU NOUVEAU A PATLEINA APRES YORDAN GOSPODINOV

RÉSUMÉ

Sur une indication de Yordan Gospodinov, à Patléina, notamment à l'endroit où, en 1911, avaient été interrompues les fouilles, on a mis au jour, durant les années 1955 et 1957, deux fours et deux nouveaux locaux d'un atelier de céramique peinte. Cet atelier est dans un certain sens unique de son genre. Il nous donne le tableau d'un travail interrompu à l'improviste. On a trouvé les traces de différentes manipulations du travail de l'atelier: préparation des formes avant la cuisson, dessin des contours, cuisson des contours, dessin complet de la décoration au moyen de élaçures en couleurs et dernière cuisson de la ceramique. Dans cet atelier, mis au jour, comme nous l'avons déjà dit, pendant les fouilles de 1955 et 1957, on a trouvé entre autres des objets qu'on n'avait pas découverts jusqu'alors. Il s'agit avant tout d'une plaque décorée d'une perce-neige avec corolle, feuilles et bulbe. La peinture est exécutée librement. On voit pour la première fois, le peintre de Preslav dédaignant les restrictions du canon auquel était soumis son art. Il peignait face à la réalité, dont, malgré les fouilles, nous savons très peu. Dans le même atelier, on a trouvé des plaques sur lesquelles le peintre avait exercé son pinceau. Le même atelier nous permet de juger d'une façon générale des ateliers de céramique peinte de Preslav. Les 9 ateliers et autant de fours, ainsi que le garde-boue, découverts jusqu'à présent sont très détériorée. Ces vestiges, tout comme les objets qu'on y a découverts, nous livrent des données très précaires. Cependant,on y a découvert du matériel qui n'a pas été utilisé jusqu'à présent. Il est en grande quantité et relativement bien conservé. Il s'agit de céramique peinte — production des ateliers. C'est ce matériel qui fait l'objet du présent article. Cette céramique fournit des données permettant d'établir que les trois ateliers autour de l'Eglise Ronde et les deux atelier près de l'église et le tombeau au lieu-dit Touzlalaka confectionnaient de la céramique pour la décoration de ces édifices, alors que les nombreux ateliers à Patléina, sur la route et à l'entrée du monastèreot au sud de la tour du monastère travaillaient de la céramique pour la décoration des grands édifices de la ville, tels que l'Eglise Ronde, le Palais. L'étude de la céramique provenant des ateliers de Preslav prouve que la quantité de céramique produite par ces ateliers est de beaucoup supérieure à la quantité, de céramique découverte à Preslav, déstinée à la décoration des édifices. Il en est de même des vases d'usage courant. Et l'auteur de conclure qu'il existe à Preslav des édifices, décorés de céramique peinte qui n'ont pas encore été mis au jour. Enfin, l'auteur relève que le nombre relativement élevé d'ateliers à Patléina fait du monastère un centre important de céramique peinte et jette une lumière nouvelle sur la topographie de la ville.

Iv. Akrabova-Żandova

ÜBER DIE WERKSTÄTTEN FÜR BEMALTE KERAMIK IN PRESLAV UND IHRE PRODUKTION

ZUSAMMENFASSUNG

In Patlejna, südlich des Turms, an dem Jordan Gospodinov im Jahre 1911 seine Untersuchungen unterbrach, wurden 1955 die Ausgrabungen wieder aufgenommen. Sie legten eine Werkstatt für bemalte Keramik mit zwei Öfen frei. Eindrucksvoll ist das Bild der plötzlich unterbrochenen Arbeit, das die Werkstatt bietet, sowie der Fund interessanter bemalter Keramik. Diese Werkstatt und vor allem die darin erzeugte gefundene Keramik veranlaßten die Verfasserin, die Produktion aller bisher freigelegter Werkstätten für bemalte Keramik in Preslav zu untersuchen. Sie stellt eine Stilanalyse der Keramik der Rundkirche und des Palastes an und unterscheidet mehrere Gruppen, darunter die Keramik der Rundkirche, aus Tuzlalăk und Patlejna. Die Verfasserin gelangt zur Feststellung, daß die Gefäße von der Art der bemalten Keramik von Preslav zusätzlich und gleichzeitig mit den übrigen Erzeugnissen in den Werkstätten von Preslav hergestellt wurden. Die Annahme, daß die sogenannten vorübergehenden Werkstätten für die Ausschmückung von Bauwerken mit bemalter Keramik in der Nachbarschaft der Baustelle gearbeitet haben, wird bestätigt. Dazu gehören Werkstätten in der Landschaft Tuslalăk, bei der Rundkirche und südöstlich von der Kirche in Patlejna. Auf Grund der Untersuchung der von den Wersktätten für bemalte Keramik gelieferten Erzeugnisse ist weiterhin festzustellen daß auch andere Werkstätten in Patlejna vorhanden waren, die Aufträge für die Ausschmückung der Rundkirche und des Palastes erfüllten. Die weitere Erforschung der in den Werkstätten von Preslav erzeugten bemalten Keramik führten zur Entdeckung einer sehr interessanten Tatsache:die Keramik wurde in einer viel größeren Menge hergestellt als die in Preslav entdeckte, für die Ausschmückung von Bauwerken bestimmte Keramik. Die Verfasserin folgert daraus, daß in Preslav noch weitere, nicht freigelegte, mit bemalter Keramik verzierte Gebäude vorhanden sind. In allen Werkstätten wurden auch Gefäße hergestellt. Schließlich wird darauf hingewiesen, daß die verhältnismäßig hohe Anzahl von Werkstätten in Patlejna die Bedeutung des Klosters als großes Produktionszentrum von bemalter Keramik erkennen lassen und ein neues Licht auf die Topographie der Stadt werfen.

Вера Иванова-Мавродинова

ЗА УКРАСАТА НА РЪКОПИСИТЕ ОТ ПРЕСЛАВСКАТА КНИЖОВНА ШКОЛА

Сведенията за интензивната книжовна дейност по време на Първата българска държава, които се съдържат в самите ръкописи, се отнасят повечето за столицата Преслав, но от изработените в нея многобройни книжовни творби нищо не е запазено не само в Преслав, но изобщо в българските земи. За щастие една част от писаните в Преслав книги, а между тях и някои много богато украсени, са били занесени в Русия още в X — XI век. От копията, които са били правени там, научаваме не само съдържанието на старобългарските оригинали, но можем да си съставим представа и за тяхната украса. Без тези руски преписи ние не бихме знаели нищо по-конкретно за един дял на нашата стара култура, която като всяка значителна култура е била многостранна.

При проучването на руските преписи вниманието на повечето изследвачи се съсредоточаваше върху съдържанието и езиковите им особености, а само няколцина като Ф. Буслаев, В. Ягич, В. Щепкин, А. И. Соболевски, Н. Кондаков, А. Л. Некрасов и напоследък главно Н. Н. Розов, А. Н. Свирин, В. Мошин се спираха и на оформянето или украсяването на книгите. Освен неоспоримата зависимост на текста на руските преписи от старобългарския оригинал посочва се кога повече, кога по-малко същата зависимост в областта на украсата. Наша задача сега е да отбележим, доколкото това е възможно, степента на тази зависимост. Само чрез това уточняване ще узнаем по-добре характера, който книжовното изкуство е имало в Преслав. А от това пък ще проличи и неговата собствена зависимост от изкуството на цариградските придворни и манастирски скриптории, както и връзките му с другите книжовни центрове на източнохристиянския свят, каквито са били големите манастири в Палестина, Мала Азия, Сирия, Египет.

Книжовното изкуство, т. е. цялостното оформяне на ръкописната книга обхваща самото написване, осъразмеряването на писаните и чисти части на страниците в книгата, която освен украсени заглавни букви е получавала и друга, по-скромна или по-богата украса. Тази украса е повечето пъти чисто орнаментална като заставка (винетка) в началото и края на главите или разделите. Фигурната илюстрация се свързва със съдържанието и заема често цяла страница или е сюжетна — поместена в текста, както и в полето край него. Към илюстрацията спадат и портретите на тези, на които е посветена или поднесена книгата или пък които са поръчали тя да се изработи.

При „опосредственото“ запознаване чрез копията от XI—XII век с украсата на старобългарските ръкописи естествено допускаме, че характерът на писмото и разпоредбата на текста са били приблизително такива, каквито ги намираме в тези копия. Влиянието на оригинала върху преписвача на текста или кописта на украсата често е голямо и някои изследвачи смятаха, че писмото на ранните руски преписи повтаря много отблизо това на старобългарския първообраз.

В X век материалът за писане е все още пергамент, т. е. специално обработена тънка кожа от агне, теле или в краен случай от заек. Голямата стойност на пергамента, бавната работа на писането, макар и от най-обиграната ръка на професионалните писци („книжните писатели“), е правела от всеки ръкопис скъпоценност. Още по-голяма цена са имали книгите с украса. По-голямата част от ръкописите са имали само киноварни (червени) заглавни букви, рисувани от самите краснописци.

Както знаем, най-ранните от стигналите до нас старобългарски ръкописи и преди всичко предназначените за църковна употреба са изпълнени с глаголическо писмо, с което са си служили предимно в западнобългарските краища дори до XIII век. На друго място[2] се опитахме да посочим главните черти на украсата в старобългарските глаголически ръкописи, която се състои всъщност от заглавни букви (инициали) и тесни заставки. Тези особености бяха: геометричност на основните форми и стилизация на орнаменталните елементи, включително и на растителните. Видяхме при това, че се набелязва все по-ясно и връзката между украсата на глаголическите и кирилските ръкописи. До преди петдесетина години се смяташе, че в Източна България, по-точно в Преслав, се е употребявало само кирилското писмо. Откритията и изследванията през последните десетилетия показаха, че и в Преслав глаголицата, макар да не е била широко употребявана, е била позната на тамошните книжовници. До днес обаче не е известен глаголически ръкопис, който да може да се припише на преславската школа. Не е потърсена също някаква по-близка прилика на украсата в глаголическите ръкописи с тази в кирилските от Североизточна България, каквато прилика набеляза още В. Щепкин за украсата на един от най-ранните кирилски ръкописи — Савината книга, или каквато се установява за по-късно издадени кирилски книги, като Евангелието на поп Йован или Енинския апостол.

Освен датираните руски преписи от XI век към същата епоха, но не и към Преслав, се отнасяше обикновено и един ръкопис, работен в Източна България, тъй нареченият Супрасълски сборник.[3] Той е обемист хубаво написан ръкопис с жития и беседи („омилии“), украсен само със заглавки и малки винетки — плетеници (обр. 1), изпълнени с мастилото на текста.[4] Изследването на съдържанието и на езика му показват, че в сборника са влезли преведени по-рано материали, че част от словата са били писани с глаголица и че сборникът е претърпял една редакция в Източна България, най-късно в Симеоново време. Сега, когато надписите от IX — X век, открити през последните години, дават възможност да се пристъпи към едно по-ранно датиране на отнасяните някак по инерция старобългарски ръкописи повече към XI—XII век, и Супрасълският сборник трябва да заеме мястото си между ръкописите от X век, когато единствено е съществувала възможност да бъде не само редактиран (в Преслав или Преславско), но просто преписан един толкова голям и така добре оформен сборник. Инициалите в сборника (обр. 1), които явно са дело на самия краснописец, имат геометрични очертания, близки до тези на глаголическите заглавки. Стволът им, снабден често с пръстен, е съставен от „въже“ с остри чупки, а отделните растителни мотиви в буквите — главно полупалмети — не нарушават архитектониката им. Тези инициали свидетелствуват за ранната епоха, когато типът им е бил създаден, но показват също, че не са засегнати от „модата“ на XI—XII век, когато в самото изграждане на буквата се вмъкват елементи от човешко или животинско тяло, както става още в глаголически инициали от ранната епоха. Характерът на писмото в Супрасълския сборник също напомня отблизо това на гръцки ръкописи от прехода на IX към X век.[5]

Руските паметници от XI — XII век, които ще ни послужат да уточним облика на украсата в изчезналите преславски ръкописи, не са много — всичко шест. Два от тях са евангелия — Остромировото и Мстиславовото, две произведения на Константин Преславски — Поученията за неделни дни и Словото против арианите, и два сборника — така нареченият Светославов от

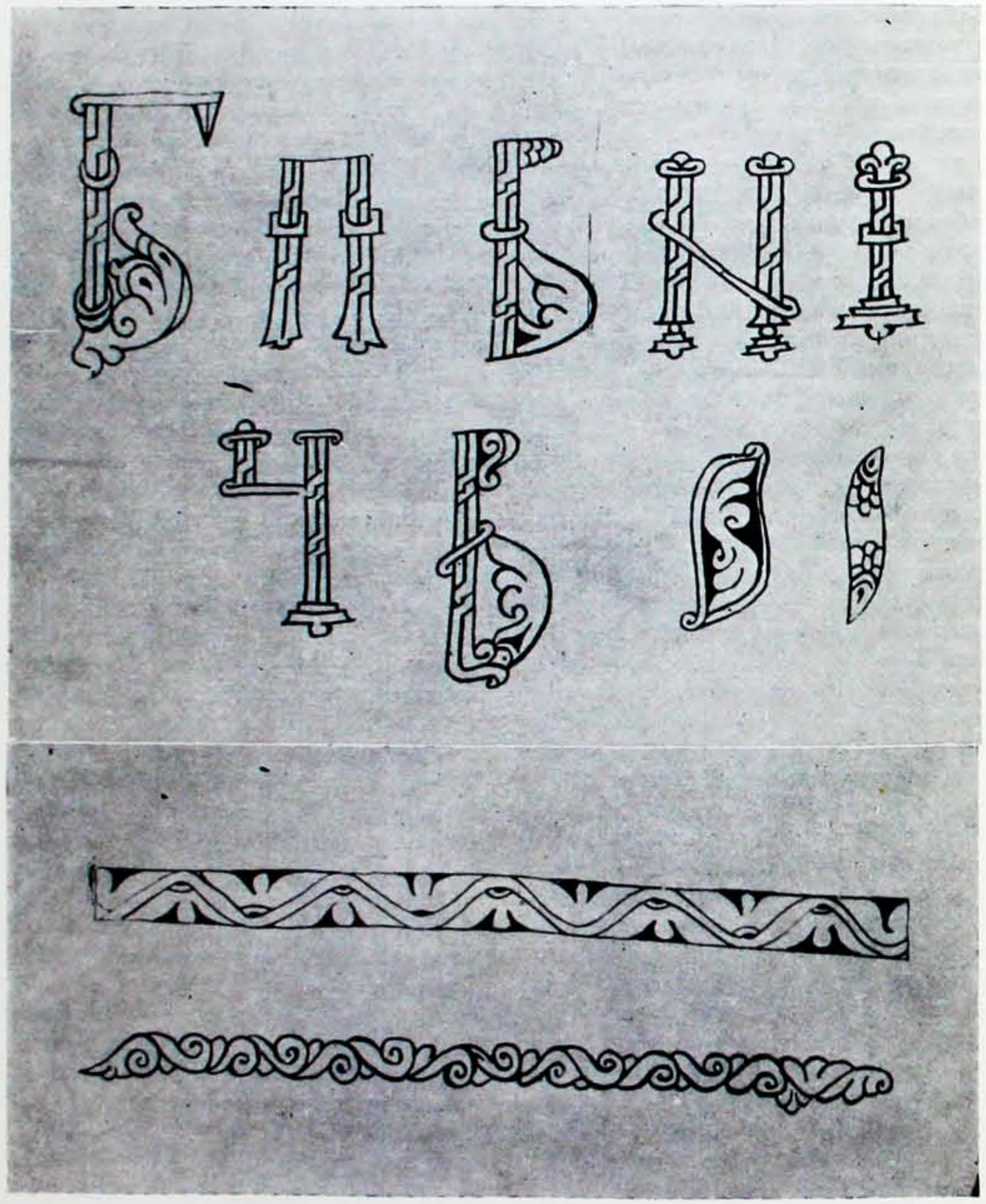

Обр. 1. Инициали и винетки на Супрасълския сборник (по В. Стасов)

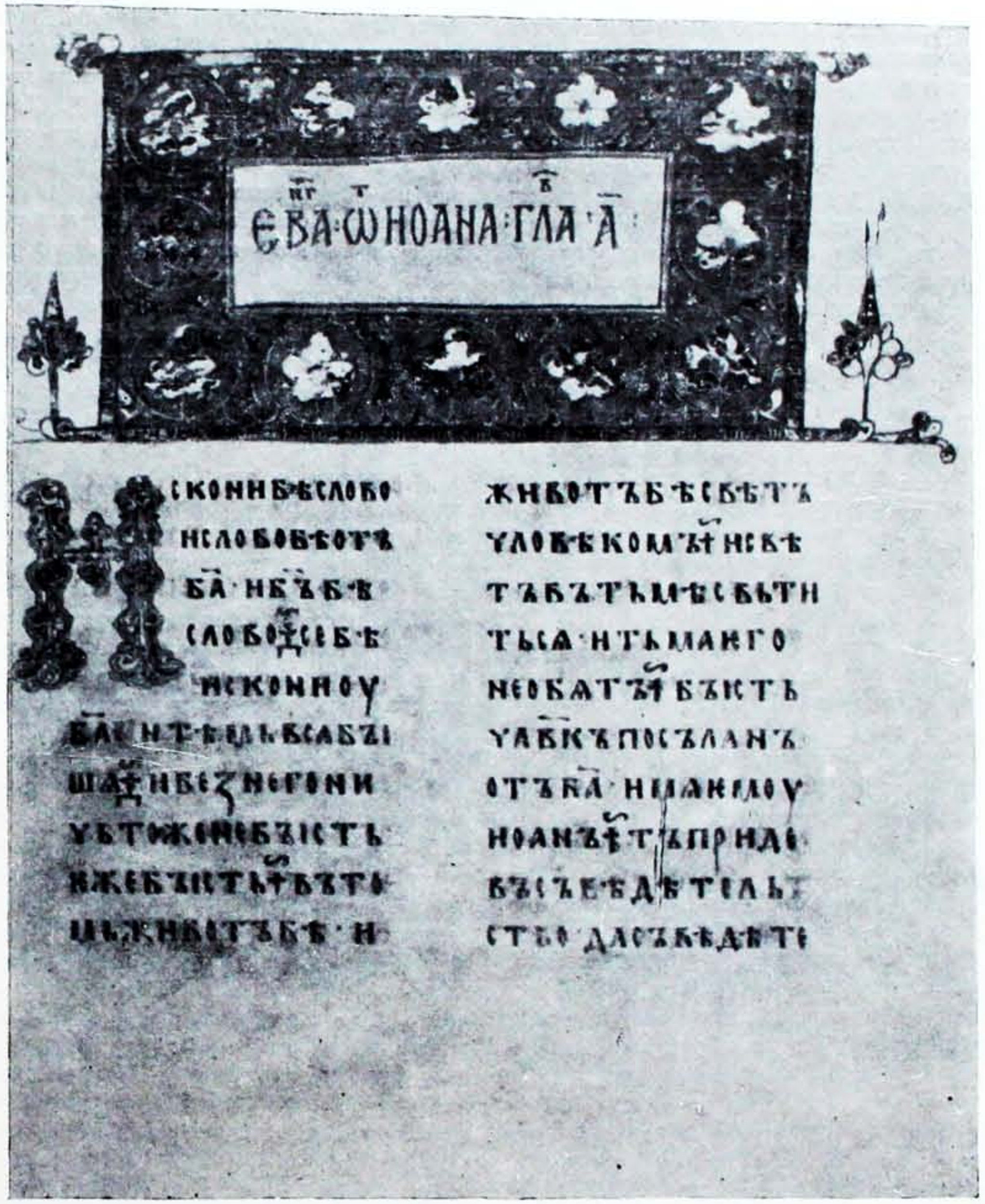

Обр. 2. Винетка и инициал пред евангелието на Йоан в Остромировото евангелие (по А. Свирин, Искусство книги древней Руси, стр. 173)

1073 г. и сборникът със слова на Иполита. Остромировото евангелие, което е било изработено в 1056/1057 г. и което е най-ранната точно датирана славянска книга изобщо,[6] показва най-добре зависимостта в украсата си от старобългарския оригинал. Специфично старобългарските езикови и правописни белези в него свидетелствуват, че текстът на този оригинал-превод от гръцки, направен вероятно в западнобългарска област, е бил редактиран допълнително в Североизточна България през X век.[7] Украсата на старобългарските глаголически евангелия има графичен характер. Разликата между тяхната сравнително скромна украса и богатото оформяне на Остромировото евангелие се хвърля веднага в очи. То е снабдено освен с три големи фигурни миниатюри — фронтисписи, с винетки (обр. 2) и прекрасни цветни инициали. С право един от добрите познавачи на старата славянска литература смяташе, че старобългарският оригинал „ще да е бил близък до своя великолепен препис и ще е представлявал дар от български цар или велможа на храм или манастир в някой голям български град“.[8] Че украсата на великолепния руски препис е наистина била не само близка, но почти еднаква с тази на българския оригинал, се разбира най-добре, като се сравнят двата руски преписа — Остромировото евангелие от 1056/1057 г. и Мстиславовото, писано през 1113—1117 г. До неотдавна се смяташе, че Мстиславовото е копие на Остромировото.[9] Една подробност показва обаче, че двата ръкописа копират поотделно миниатюрите на един общ оригинал. В Остромировото вместо четирите изображения на евангелистите — по едно пред всяко евангелие — има само три: липсва това на Матей, за което е оставена празна страница на съответното място. Но изображението на Матей съществува в Мстиславовото евангелие и от това разбираме, както изтъкна и А. Свирин,[10] че художникът е имал пред себе си оригинал с четирите образа на евангелистите, а не е копирал Остромировото. Затова, като се съпоставят миниатюрите в двата руски ръкописа, може да се „възстанови“ не само композиционната схема на сцената в четирите миниатюри на оригинала, но и техният стил. Трябва да приемем следователно, че и в старобългарското евангелие евангелистите са били дадени, както са в двата преписа: все с вдигната нагоре към небето глава така, както се рисуват пророците, без оглед на това, дали евангелистът е седнал, като Марко (обр. 3, 4) и Матей (обр. 5) (последният само в Мстиславовото евангелие), изправен като Йоан (обр. 6, 7), или само подстанал като Лука (обр. 8, 9). Така разбираме, че в източнобългарския оригинал не е бил повторен иконографският тип на евангелистите, характерен за цариградските миниатюри с техните антични пози на спокойно представените автори, било на вглъбения в себе си мислител, на писателя, зает със самото писане или изправен да чете отворената книга. Заслужават внимание и други подробности, които също не се намират в цариградските изображения на евангелистите от X век. Това са издигнатите към небето ръце, както е при пророците, и подаващите се из небесния сегмент символи — животните от Апокалипса — ангелът, лъвът, орелът и телецът. Наличието им при четиримата автори на евангелските книги се свързва със староеврейската традиция на подаващата се от небето „божия ръка.“[11] Това е източен мотив, дошел вероятно от апокрифите чрез манастирските среди и чрез тях минал още рано и в западноевропейските миниатюри.[12]

Очебийната разлика в маниера, с който са работени отделните миниатюри и в двата руски преписа, е изтъквана не веднъж[13] и логично е да смятаме, че тя е съществувала и в общия им първообраз. В едните миниатюри — тези с Йоан и тази с Матей (последната само в Мстиславовото евангелие)—човешките фигури, архитектурните части и аксесоарите са работени живописно, при което контурите, чертите на лицето са дадени с черна линия, изпъкналите части са изсветлени, гънките по дрехите означени с по-плътни тъмни линии, а ситните златни линии минават само отгоре като мрежа. При другите две миниатюри с Марк и Лука, и то само в Остромировото евангелие, златни линии чертаят изцяло контура и подробностите както на обеклото, така и на откритите части на тялото във фигурите. Тези части тук са покрити с един убито розов цвят, който прави лицата на Лука и на Марк да приличат напълно на лицата в емайловите икони. Подражанието при книжовната украса на емайловата техника е отличителен белег на богато илюстрованите ръкописи, излезли през IX—X век от византийските и преди всичко от придворните цариградски скриптории, и в миниатюрите на Остромировото евангелие ще е преминало от българския ръкопис.

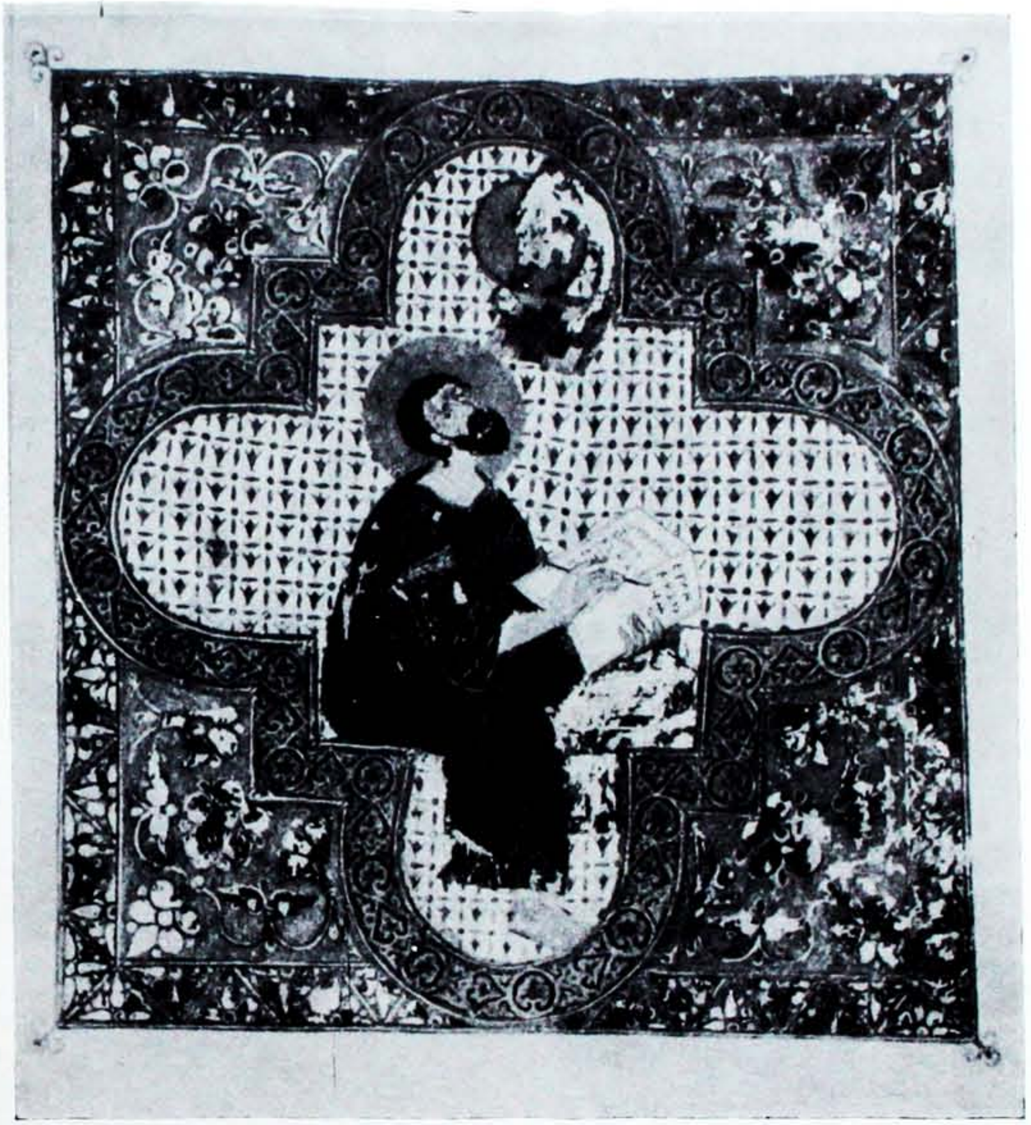

Обр. 3. Евангелист Марко в Остромировото евангелие (по А.Свирин, стр. 171)

Като съдим по растителната украса в рамките не само на миниатюрите, но и във винетките на руския паметник от 1056/1057 г., можем да смятаме, че и нейният характер не се отличава значително от този

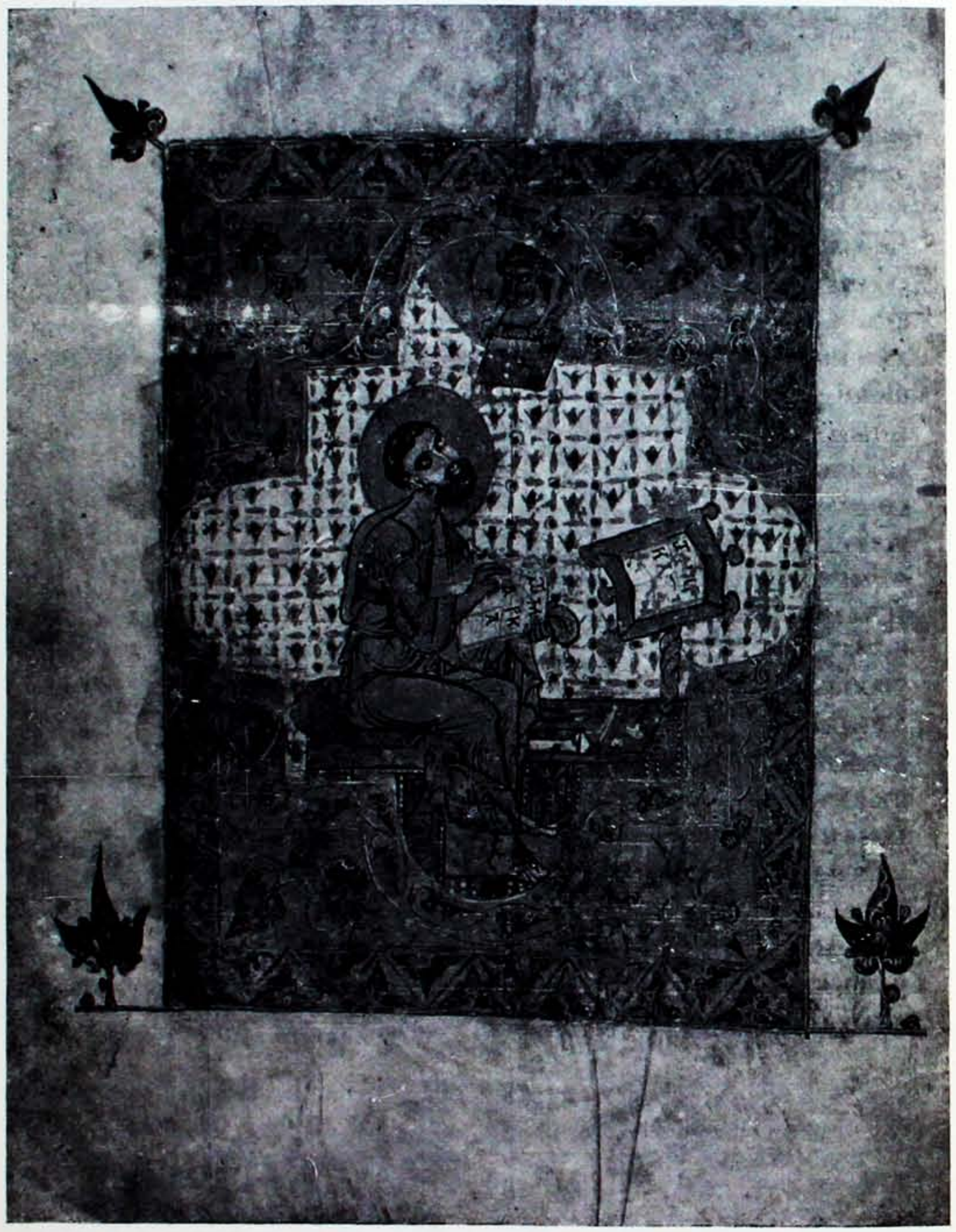

Обр. 4. Евангелист Марко в Мстиславовото евангелие (ф. Историч. музей Москва)

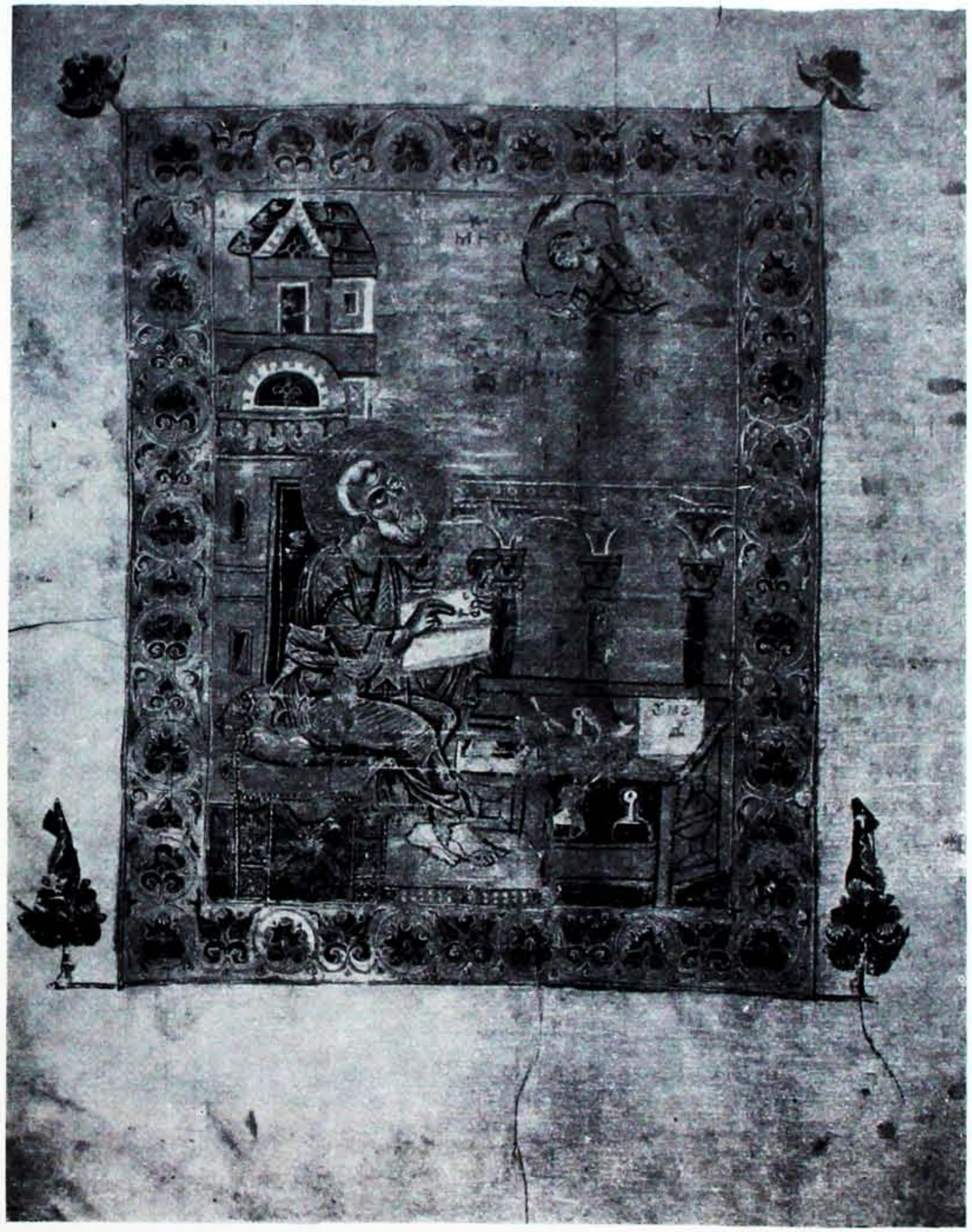

Обр. 5. Евангелист Матей в Мстиславовото евангелие (ф. Историч. музей Москва)

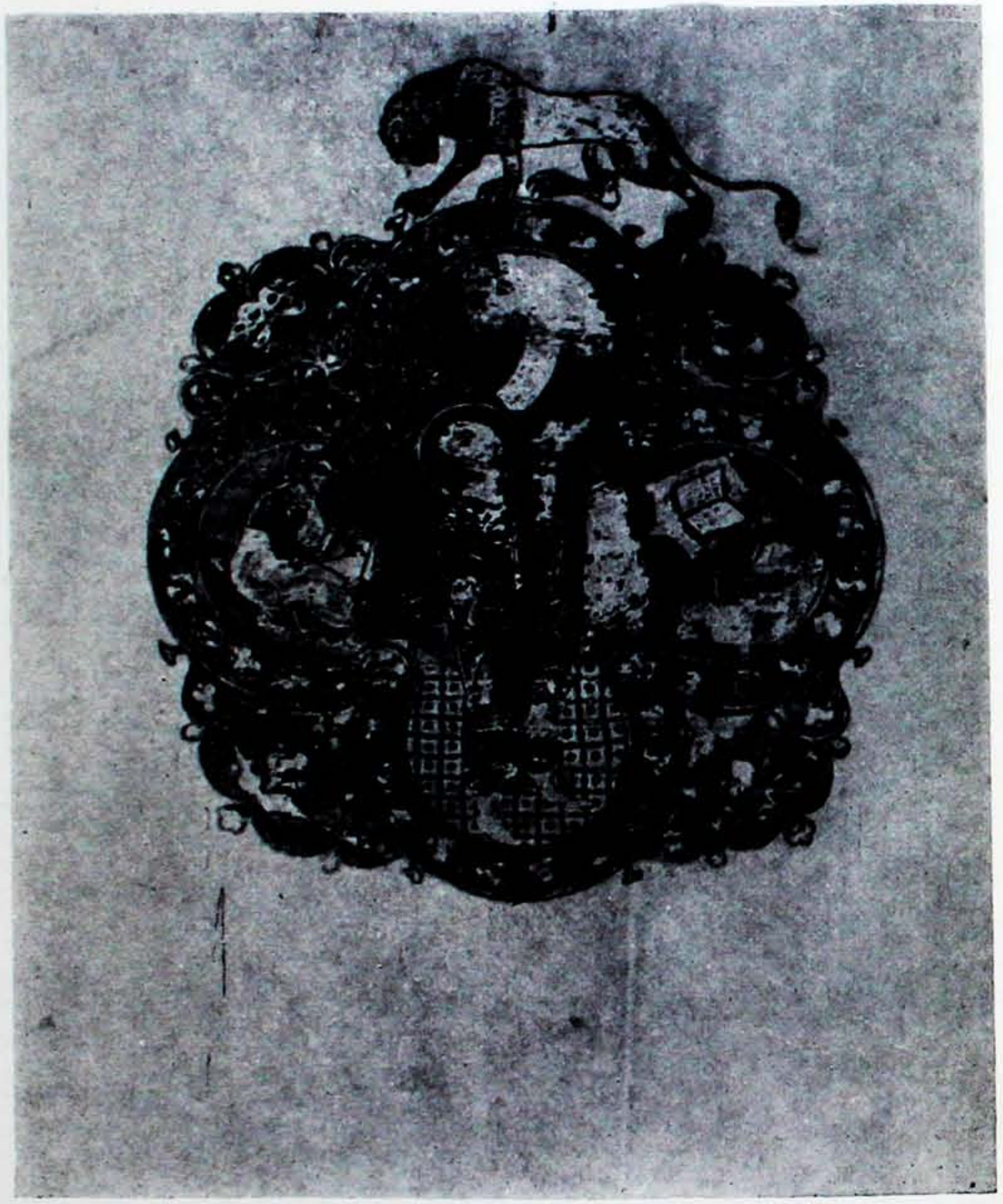

Обр. 6. Евангелист Йоан с Прохор в Остромировото евангелие (по Свирин)

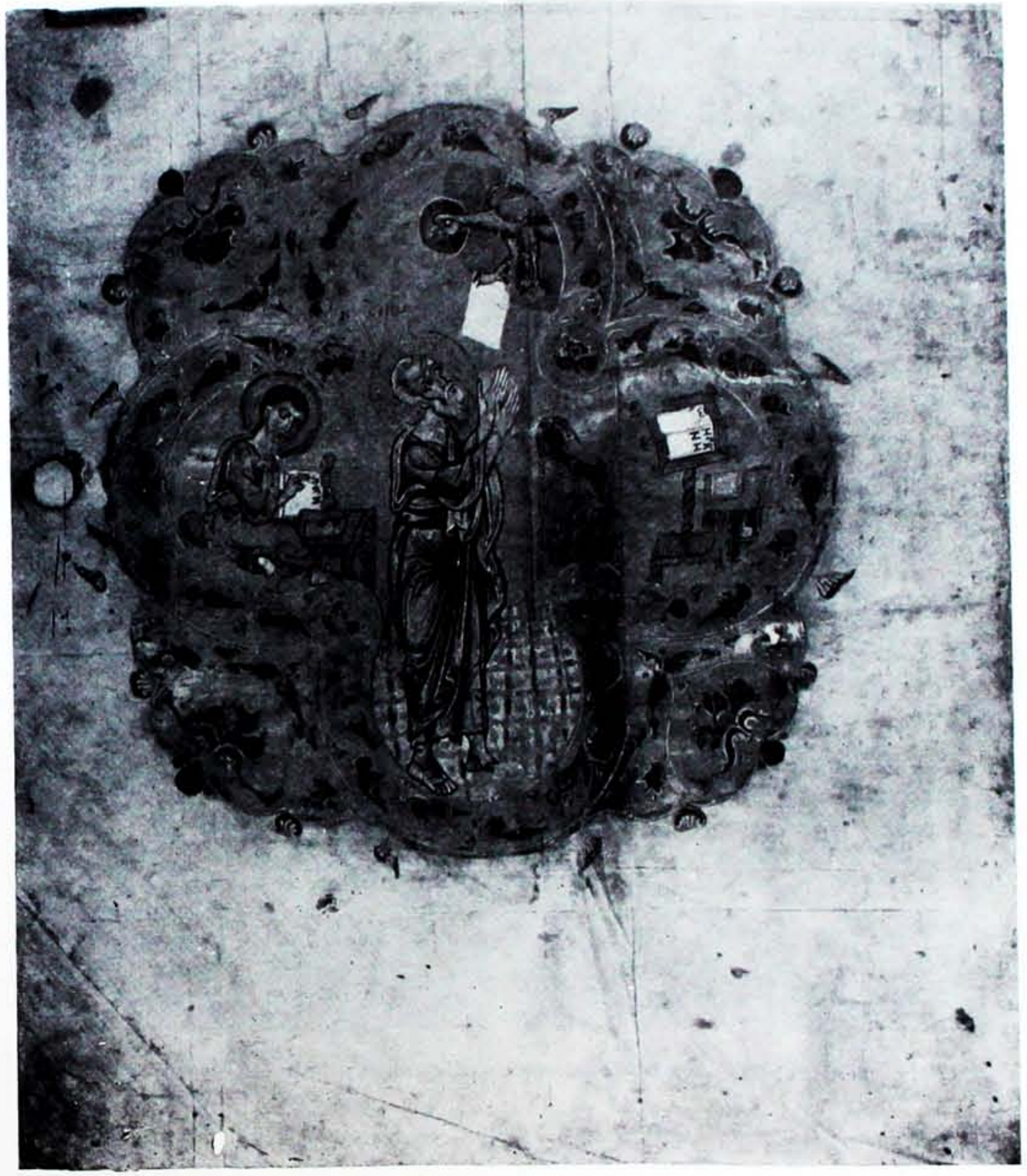

Обр. 7. Евангелист Йоан с Похор в Мстиславовото евангелие (ф. Историч. музей Москва)

в българския оригинал. Чрез старобългарските оригинали предимно ще е стигнал в руските книги от XI век и особеният „цветен“ орнаментален стил, създаден във Византия през X век. Този особен стил живее цели столетия, а разцветът му се отбелязва главно във втората половина на X век.[14] Основният елемент в него е разцъф-

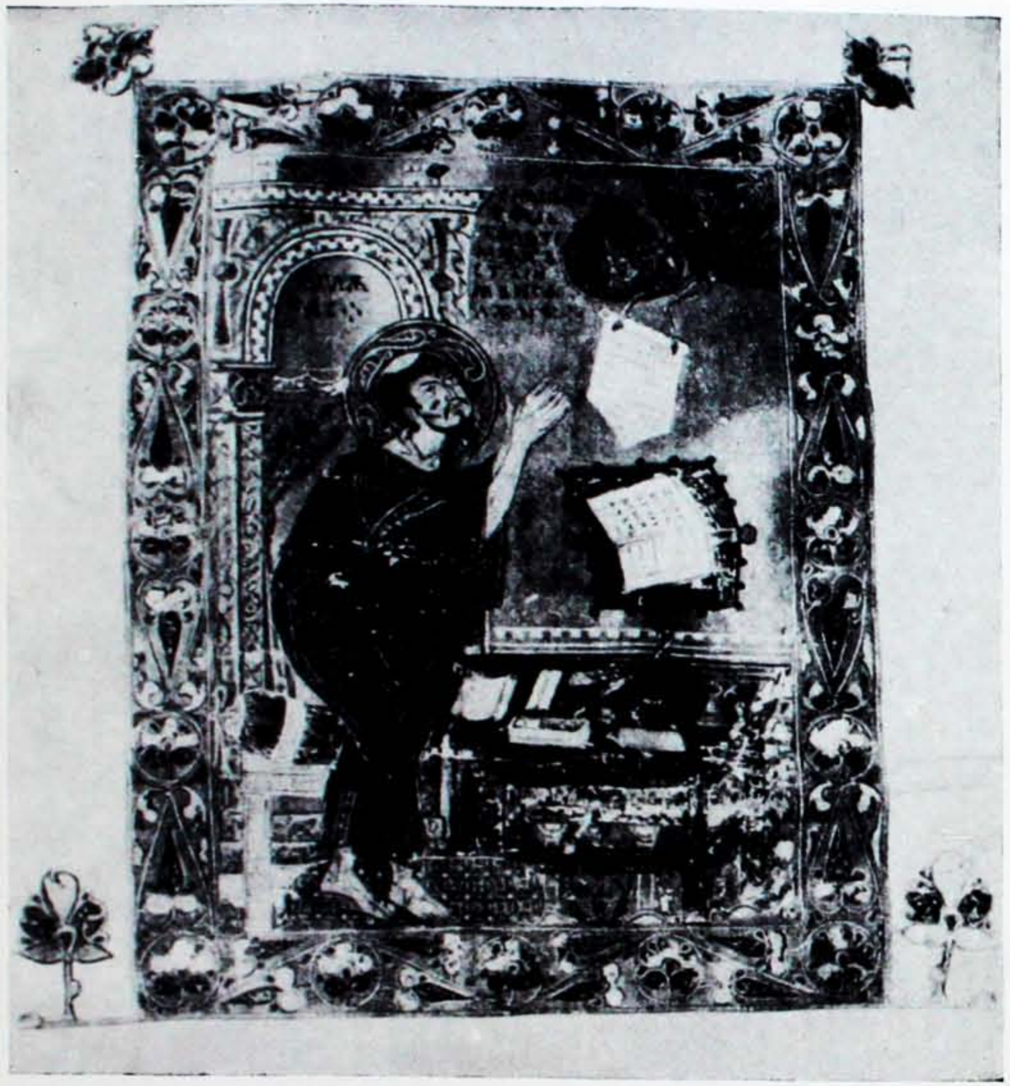

Обр. 8. Евангелист Лука в Остромировото евангелие, л. 57 (по Свирин

налото венче, което според нас напомня донякъде цвета на градинската теменуга, и е съставено обикновено от пет листенца, краищата на които се възвиват навътре и с това му придават известен реалистичен оттенък. Възвитите краища се очертават със светъл контур — бял или жълт. Всеки отделен цвят е най-често затворен в рамка — кръгла, триъгълна или сърцевидна и рамките заедно с дръжките на цветовете всъщност чертаят самия орнамент. Корените на „цветния“ византийски стил са далечни. Едни учени ги търсят в египетския лотос,[15] други — в персийската палмета.[16] Засега едно изглежда сигурно: „цветният“ стил е произведение на цариградските художници — декоратори, които са го създали в X в. съобразно с

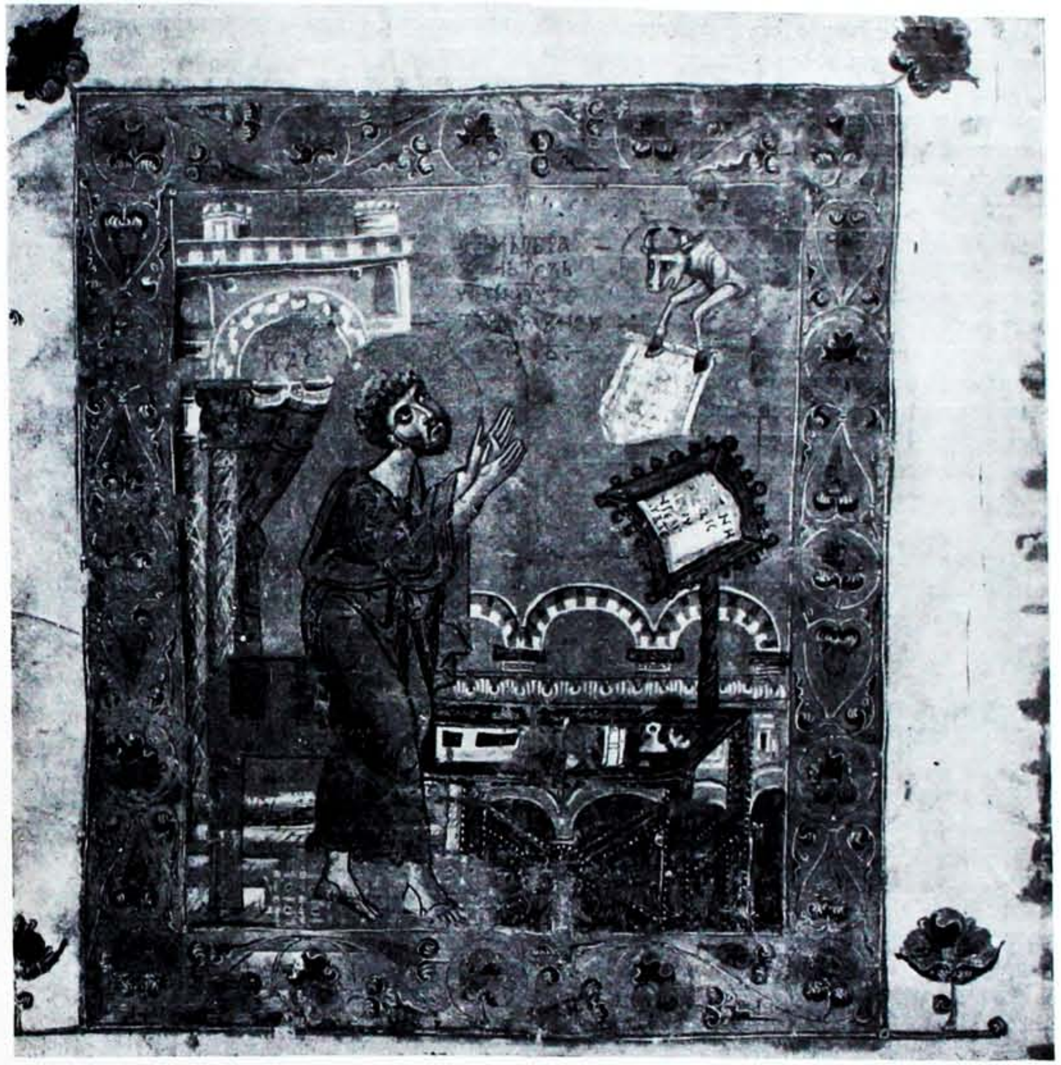

Обр. 9. Евангелист Лука в Мстиславовото евангелие (ф. Историч. музей Москва)

тенденцията към съчетаване и претворяване на откъснати растителни елементи, като са му придали освен известни реалистични черти и столичния отпечатък на свобода и изящество. В този цветен стил ролята на дръжките и рамките на цветовете става все по-голяма с времето и това се дължи несъмнено на засилващата се стилизация във византийската украса под влиянието на Изтока, гдето геометризацията стига своя връх в арабската орнаментика.

Независимо от техниката, с която са били изпълнени миниатюрите с образите на евангелистите, иконографският тип на последните и в двата руски ръкописа говори за източния произход на образците, с които са си послужили художниците на техния изгубен оригинал. Източният характер на иконографията личи преди всичко във фигурата на евангелиста с вдигнатото нагоре лице и издигнатите молитвено ръце към символа, който се подава из сегмента от небето. Източен произход има също и пъстрият фон при образа на Марко, както и настилката под краката на Йоан и Лука.

Между украсата на Остромировото и тази на Мстиславовото евангелие има различия, които още Ф. Буслаев беше отбелязал и на които напоследък се спря повече изкуствоведът А. Свирин. Той посочи разликата в стила между миниатюрите в двата ръкописа при иконографското им сходство, както и по-грубото изпълнение на миниатюрите и на украсата в Мстиславовото. В миниатюрите на Мстиславовото евангелие, казва той, „фигурите са нарисувани по-обемни. В тях има по-голям контраст между осветените и засенчените части и това придава на изображенията живописност и монументалност. Фигурите не са така съразмерни, те са загубили от стройността и изразителността на силуета“.[17] Тези различия се дължат отчасти на разликата в дарбата на художниците и тя личи най-добре в умението на единия и неумението на другия да свърже правилно с раменете вдигнатата нагоре глава на евангелистите или в позата на седналия с подгънати крака Прохор. Обяснението за други различия е в промеждутъка от 60 години, които отделят двата руски паметника.

Рядко се случва едно копие да има по-голяма художествена стойност от оригинала. Но без да можем да уточним кое се дължи на художника или художниците на Остромировото евангелие и кое на този на оригинала, веднага се хвърлят в очи изяществото и на фигурите, и на тяхното лице, стегнатата линия, усетът за съразмерност не само в човешките изображения, но и между отделните части на миниатюрата, както и във взаимното разположение на двете рамки — вътрешния четирилистник и външния правоъгълник. Тези качества именно липсват в украсата на Мстиславовото евангелие. Неговият художник не е могъл да почувства и да предаде високото качество на украсата на общия оригинал. Разликата във времето, когато са изработени двата руски ръкописа, личи също в предаването на чисто орнаменталната част в миниатюрите и след това в характера на винетките и инициалите, които са вече други в Мстиславовото евангелие (обр. 10). Рамката на четирилистника при образа на Марко в Остромировото евангелие е изработена в т. нар. „стил на ажурената дърворезба“ (Laubsägestil у Вайцман), който е характерен за ранния период на декорацията на цариградските ръкописи, преди да отстъпи мястото си на „цветния“ цариградски стил.[18] Този отживял за XII век вид орнамент явно е бил чужд на художника на Мстиславовото евангелие и той го заменя с мотивите на „цветния“ стил. Обратно, наличието в Остромировото евангелие на демодирания в XII век стил показва, че в XI век все още е могъл да бъде копиран орнамент, присъщ на епохата, когато е бил създаден старобългарският оригинал — X в. Впечатлението от подражаване на златарството, което се добива от украсата на двата руски ръкописа се засилва от характера на инициалите в тях. Заглавните букви на Остромировото евангелие заслужават специално изследване. В. В. Стасов, който в продължение на 25 години беше събирал материал за своя толкова ценен атлас (Славянский и восточный орнамент по рукописям древняго и нового времени. Спб. I 1881, II—III 1887), намираше, че те „съдържат особености, които няма нито в руските, нито във византийските заглавни букви в IX, X и XI веке“.[19] Инициалите на Остромировото евангелие са явно работени от двама худож-

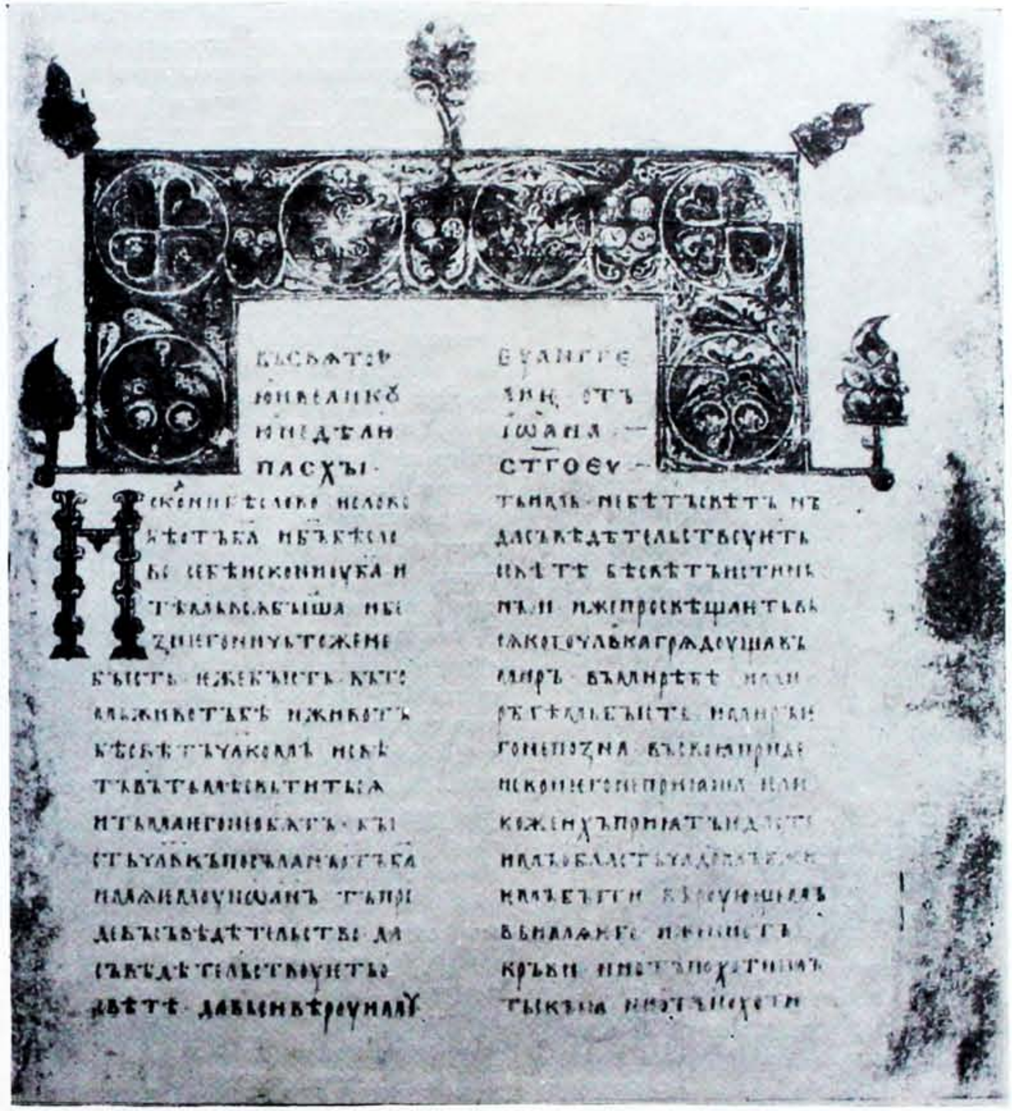

Обр. 10. Винетка и инициал пред евангелието от Йоан в Мстиславовото евангелие (ф. Историч. музей Москва)

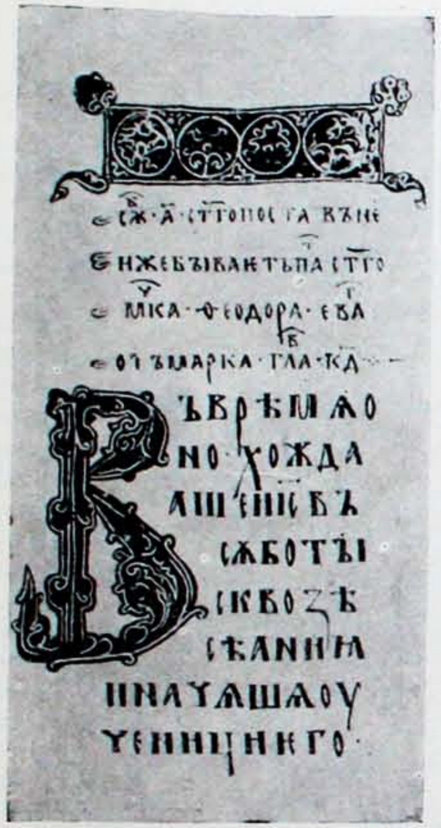

Обр. 11. Инициал и винетка с растителни мотиви в Остромировото евангелие (по Свирин)

ници. И двамата „показват голям вкус при избора на цветовете в инициалите, гдето златото е употребено с мярка и не унищожава с блясъка си багрите."[20] Всъщност в инициалите на Остромировото евангелие са използвани освен стилизирани растителни елементи (обр. 11) и други мотиви като завитъци, скоби, пръстени, подобни на които се виждат и в инициалите на малко по-късни ръкописи, повлияни от Цариград, но свързани предимно с Атон. Инициалите в Остромировото са забележителни с неизчерпаемо разнообразие в комбинирането — по-точно в претворяването в тях на елементите от собствено византийската, от гръко-източната, а може би и от ранната западноевропейска ръкописна орнаментика. За последната напомня търсенето на пластичен ефект в предаването на човешкото лице (обр. 12) и на частите от животинско тяло, например при грифона, при кучешките глави (обр. 13). В тези инициали стилизираните растителни мотиви са дадени с прийомите на една златарска техника, която напомня не толкова емайла, а филиграна. Освен това и другите елементи като глава, лице на човек (обр. 14) или част от тяло на животно — главно кучешка глава — не идват вече да „гарнират" отвън тялото на буквата, а участвуват в нейното изграждане. Защото в глаголическото Асеманово евангелие човешкото лице, графично третирано, е просто вмъкнато в кръга на петлиците на някои инициали, гдето замества други мотиви като кръсг, свастика и пр., или пък животинска глава само захапва отдолу ствола на буквата.

В инициалите на двата руски ръкописа, обратно, главата на човек, дадена насреща или дори в профил, както и главите на куче, на крокодил, а в един случай и протома (предна част) на грифон (обр. 15) са съставна част на буквата, като образуват сами нейната петлица. Няма да се спираме на спора за приоритета на Изтока или Запада в създаването на ранния зооморфен (зверинен) стил на средновековната ръкописна украса. Все пак трябва да отбележим, че начинът, по който в руските евангелия се свързват животинските елементи с геометричните и растителните, говори за една епоха, когато още не е настъпило непосредното преминаване на едните форми в другите.

Така съществуването на един общ оригинал за украсата на двата руски ръкописа се доказва от голямата прилика в композиционната схема на миниатюрите, особено във формата на трилистник, която имат рамките на два от фронтисписите, в позите на лицата, в архитектурните елементи, в аксесоарите, в „почти пълната тъждественост на орнаменталните мотиви".

В трето подобно евангелие — по-старо от Мстиславовото — Архангелското от 1092 г.[21], украсата е от съвсем друг характер, а и заглавките, рисувани само с киновар, са много по-груби, „нехудожествено изработени", както ги окачествява Ф. Буслаев, макар и да личи желанието на рисувача им — особено във втората част на ръкописа — да подражава на инициали от типа на Остромировото.

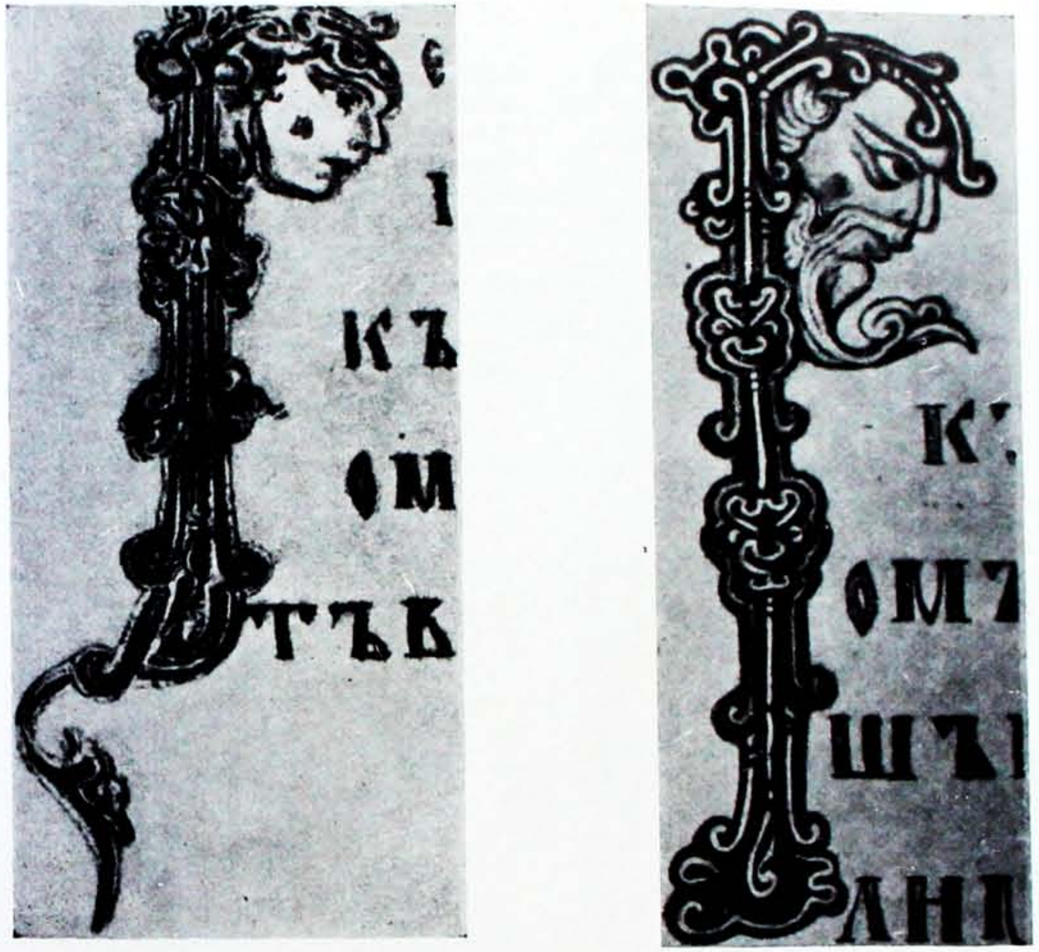

Обр. 12. Инициали с човешко лице в Остромировото евангелие

Въпросът за текста на междинните ръкописи между източнобългарския оригинал от X век и руските редакции на изборното евангелие продължава да занимава съветските лингвисти.[22] За нас е важен фактът, че украсата на старобългарския оригинал е послужила за модел на художниците, които са изработили двата най-хубави руски ръкописа от началния период на руското изкуство на книгата. Известно е старанието, а често и трудностите на преписвачите, както и на художниците да си набавят искания оригинал за тяхната работа. Характерът на Архангелското евангелие идва да потвърди, че по-голямата част от ръкописите на руската редакция на изборното евангелие са били с по-незначителна украса, щом като илюстраторът на Мстиславовото евангелие в нача-

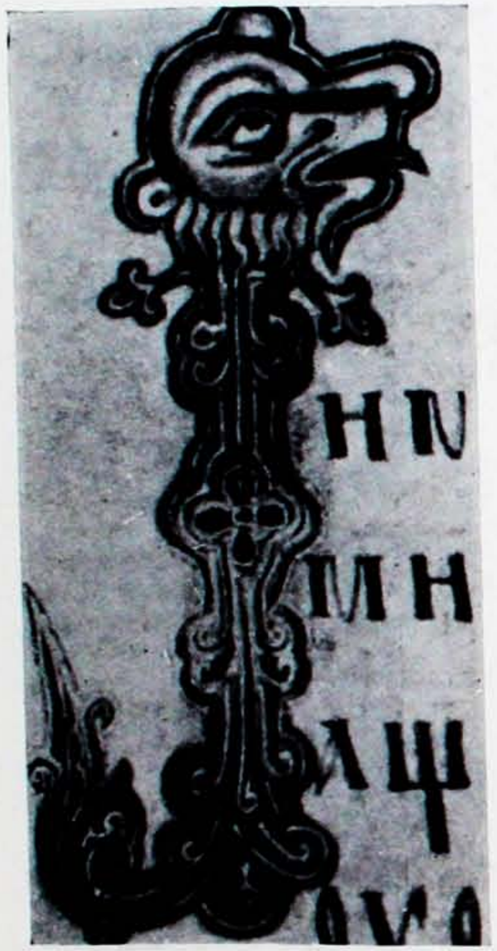

Обр. 13. Инициал с кучешка глава в Остромировото евангелие

лото на XII век е трябвало да възпроизвежда тази на българския ръкопис от X век.

Характерните черти на „неизвестния протооригинал на двете евангелия, който е обусловил появата в продължение на 60 години на две забележителни произведения на книжовното изкуство в древна Русия“, биха могли да се набележат така: Поне две от миниатюрите с (образите на) евангелистите, а възможно и четирите миниатюри, както и украсата с растителни мотиви в тях са били работени с техника която напомня клетъчния емайл. Тази част от украсата се свързва с Цариград, отгдето са известни най-богатите ръкописи от този вид и гдето емайлът е имал голямо приложение

Художниците на старобългарския ръкопис ще са владели до съвършенство изкуството на византийските придворни илюстратори, които са пренасяли върху пергамента орнаментиката на емайловите произведения, с техните златни линии-прегради за разграничаване дълбоките тонове на стъклената смалта в гнездата на клетъчния емайл. Иконографският тип на евангелистите се отличава от този в ръкописите, свързани с цариградските придворни скриптории. Човешката фигура с вдигната към небето глава, а в два случая и с молитвено издигнати ръце, има далечен, източен, поточно староеврейски произход, преди всичко при образите на Мойсей и пророците. Източният характер на сцената се засилва от изображението на „посредника“ между небето и земния човек — апокрифния мотив на символите, заети от Апокалипса. Всичко това говори за връзките на преславските работници в областта на

Обр. 14. Инициал с човешка глава в Остромировото евангелие

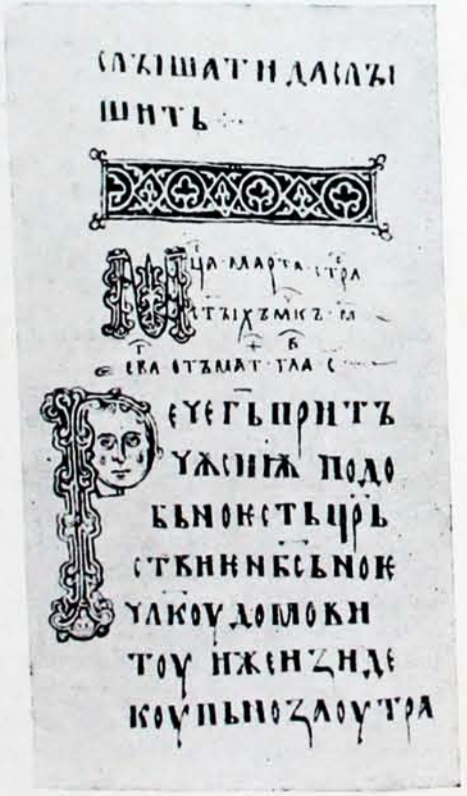

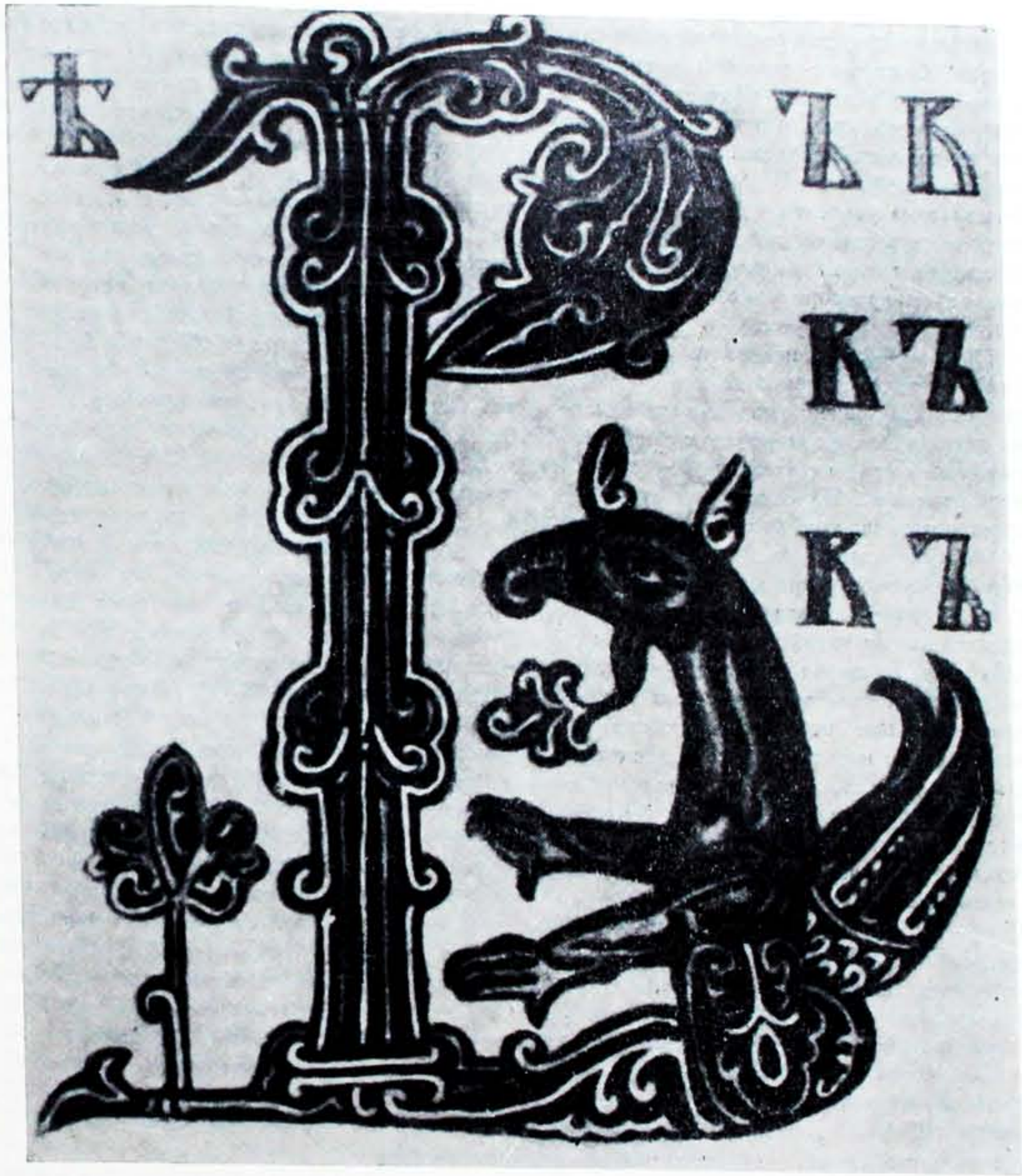

Обр. 15. Инициал с протоме на грифон в Остромировото евангелие

книжовното изкуство с манастирските скриптории, били те в самия Цариград, както е бил например прочутият Студийски манастир, или в другите по-близки или по-далечни манастирски центрове на книжовна дейност.

Анализът на украсата в двете руски евангелия потвърждава изказаното не веднаж мнение, че тя повтаря украсата на старобългарския протооригинал, която художниците на всяко от тях — в XI, както и в XII век — са използвали независимо един от други. Косвено доказателство за това е и съвършено еднаквият обяснителен текст към образа на телеца при изображението на евангелист Лука и в двата ръкописа. Надписите и в старобългарския оригинал са били писани несъмнено от славянин.

Старобългарският оригинал произхожда от една епоха, когато ранният стил на украсата във византийските ръкописи, създаден под влиянието на гръко-източната орнаментация като подражание на ажурна дърворезба, още не е отстъпил напълно мястото си на цариградския „цветен стил“. Затова в Мстиславовото евангелие няма вече следи от този ранен стадий в развитието на ръкописната украса, а намираме само „цветния стил“, и то с известни белези за времето, когато е било писано това евангелие — XII в.

Инициалите, пълни аналогии за които досега не са известни, не изглежда да са заети готови от византийски ръкописи, а са били изработени в този си вид още в Преслав, вероятно в някои от тамошните големи манастири. Отделни мотиви, които влизат в състава на тези инициали, се виждат в ръкописи, които може и да не произхождат от Цариград, но са повлияни от цариградската ръкописна украса и са били работени, ако и малко по-късно, в Атонските манастири.

Между ранните старобългарски ръкописи не предназначени за църковна употреба, които са били пренесени и преписвани в Русия, едни от най-интересните са сборниците с разнообразно съдържание, някои от които са били съставени по поръка или дори с участието на самия цар Симеон. Най-известният от тях, така нареченият Светославов сборник от 1073 г.,[23] който е правилно да се нарича Симеонов, е една от тези средновековни енциклопедии, в статиите на която се разглеждат въпроси от християнската етика, от логиката, римската и византийската история, граматиката, изреждат се дори стилистичните фигури. От този вид сборници са запазени и по-късни руски преписи и преработки, както и румънски преписи.

Освен илюстрования екземпляр на сборника, открит за науката в 1877 г., който се пази сега в Московския исторически музей,[24] в Русия са правени и други неукрасени преписи. В един от тях, този от библиотеката на Кирило-Белозерския манастир, стои на мястото си името на цар Симеон в обръщението към владетеля от съставителя на старобългарския сборник.[25]

Киевският препис от 1073 г. е бил направен, както изглежда, за княз Изяслав Ярославич. Изяслав обаче е бил прогонен от брат си Светослав, който си е присвоил разкошно украсената книга и поръчал да изтрият в обръщението името на Изяслав и напишат неговото.[26] Възможно е на третото място да е стояло името на Симеона.[27] Книгата съдържа пет цветни миниатюри на цяла страница, три заглавни винетки, украсени инициали и освен това и рисунки с перо по полето на двете страници, гдето се изреждат знаците на зодиака.

Подобен сборник на гръцки език се намира в Парижката национална библиотека. Но той не е съвсем еднакъв със славянския, който не изглежда да е превеждан от него и освен това парижкият ръкопис не е орнаментиран.

Статиите за сборника са били подбрани от самия Симеон и преводачът им в обръщението към него казва, че е работил по негова поръка[28]. Затова можем да смятаме, че сборникът е получил украсата си тепърва в България, както допускаше А. Некрасов.[29] Според А. Соболевски „за оригинала на Светославовия сборник от 1073 г. можем да се досещаме, че той е бил или точно във всяко отношение копие от екземпляра, поднесен на българския цар Симеон, или именно този екземпляр.“[30]

Изображенията на княз Светослав и семейството му в Сборника от 1073 г. са на отделен лист, прибавен в началото на книгата, и свидетелствуват , че художникът, който ги е правил, е бил може би добър копист, но явно слаб рисувач. Но той едва ли е бил единият от няколкото художници — най-малко двама, които са копирали четирите миниатюри — фронтисписи с груповите „портрети“ на църковни писатели и иноци, тъй като точно тези изображения се различават по техника и цветове. Четирите миниатюри представят декоративно дадена фасада, по-точно разрез на куполна църква, с арка в долната част, гдето именно са поместени групите от църковни писатели и монаси — евентуалните автори на статиите в Сборника.[31]

Когато е била създадена архитектурната винетка с форма на куполна църква, тя ще е преставлявала отначало разрез на сграда, рисувана с обемно дадени отделни части. Скоро обаче, както е и в Симеоновия сборник, тя се превръща в плоскостно изображение, в „стилизирана схема на византийска църква, дадена само с контури“[32]. Полетата вътре в контура на сградата, с изключение на това под арката, са запълнени с чисто орнаментални мотиви. Тези мотиви са заети от украсата на подовите мозайки, от тази на емайлите или са фризове от повтарящи се растителни мотиви, стилизирани и често доведени до крайна геометризация.[33]

Н. Кондаков смяташе, че „опростяването“, т. е. стилизацията на формите на многокуполната църква във фронтисписите на Сборника е руска преработка на византийската орнаментация.[34] За А. Некрасов схематизирането е дело на славянини и е станало на славянска почва, може би още в България, защото за Светославовия сборник, е известно, казва той, че в текста, ако не в украсата е копие от Сборника на българския цар Симеон.“[35]

Кондаков и Некрасов се занимаваха с изображенията на многокуполна църква в двата фронтисписа от първата част на Сборника.[36] Във втората му част, в която украсата е работена от друг художник, както ще видим, схематизацията е още по-напреднала и от куполното покритие на сградата е останал само полукръглият завършек на горната ѝ част. Всъщност стилизацията в украсата на Сборника е засегнала не само архитектурните части на четирите миниатюри — фронтисписи. Тя се е простряла и върху растителните мотиви по рамките на паната във вътрешните части, а също така и върху растителния орнамент и изображенията на птици и животни по полетата край текста.

В стилизацията при мотивите от цветния стил в украсата на Остромировото евангелие, респективно в неговия старобългарски оригинал, личат следи от онова донякъде реалистично третиране на цветните листенца, което е съществувало при създаването на самия стил.[37] В Сборника цветните чашки, затворени в кръговете или поставени в редове, напомнят в отделни случаи очертание на действителна цветна чашка, а там, гдето служат само за запълване на отделни полета, са превърнати в несъществуващи цветни форми, създадени свободно от художника.[38] Освен това кръговете, които обрамчват цветовете, съществуват сами за себе си като отделни орнаментални мотиви, наредени подобно на геометричните един до друг или свързани не с леките извивки на дръжките, а с твърди прави двойни линии. Този характер има рамката на л. 2 (обр. 16), вътре в която е поместено за втори път обръщението към владетеля (но в която е твърде вероятно в българския оригинал ще е стоял образът на последния), двата фронтисписа с разрез на църква на л. 3 (обр. 17) и 3 об. (обр. 18), както и в началната

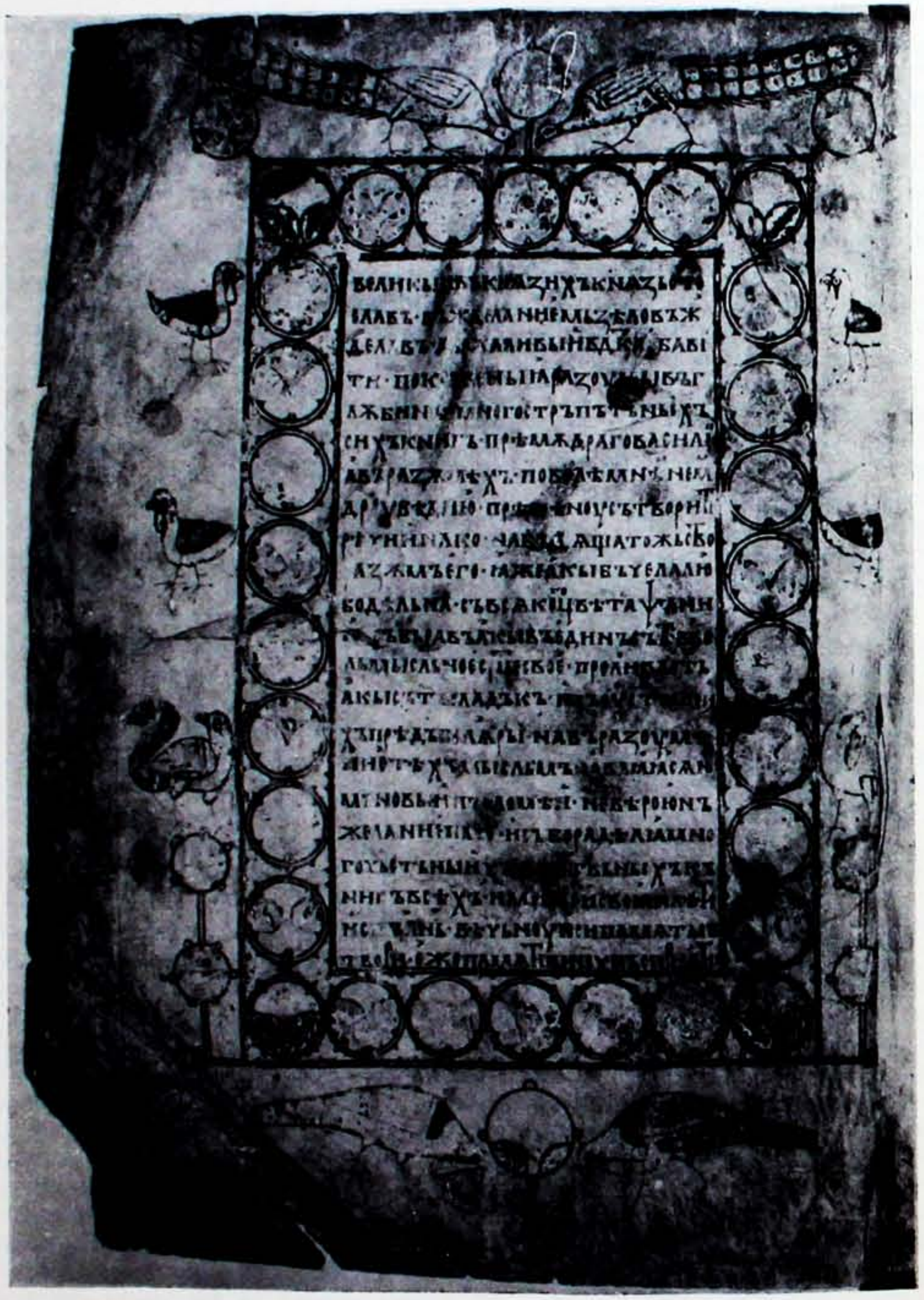

Обр. 16. Повтореното послесловие — обръщение към владетеля в началото на Светославовия сборник от 1073 г. (ф. Историч. музей Москва)

винетка на Сборника на л. 4 (обр. 19). С напълно геометричен характер, еднакъв с този в подовите мозайки и в облицовъчната керамика, са мотивите, които образуват рамките на фронтисписите (л. 128, обр. 20) и 128 об. (обр. 21) и на заглавната винетка (л. 129, обр. 22) във втората част на Сборника. Тук, в тази част, редом с геометризацията върви и ориентализацията на цялата украса, в която малкото елементи от цветния стил са съчетани с характерните за предшествуващия го във византийските ръкописи т.нар. стил на ажурената плоска дърворезба (Laubsägestil)[39] или с палмети вътре в сърцевидните рамки. Ориентализацията личи преди всичко в запълването с плътна украса цялото поле вътре в контура на сградата и в преобладаването на мотиви от стенна облицовка в папата, нещо, което напомня арабската орнаментика. Впечатлението от тази малко тежка украса се облекчава от многобройните изображения на птици и животни, пръснати по полетата така, както ги виждаме в сирийските и арменските ръкописи. В арменските ръкописи художниците рисуват почти винаги птици от местните видове.[40] В Преславския сборник обаче освен пауните, които не се смятат за екзотични птици, са нарисувани все птици от вида на фазаните и токачките. Тези птици се отличават с пъстрия си гръб и увисналия под клюна придатък. Те живеят в източните области на Африка,[41] били са пренесени от римляните в Европа, където са изчезнали през ранното средновековие. Намираме ги изобразени в паметници от преди това време и в по-късни паметници, които произхождат от северноафриканските области.

Наличието им в Симеоновия сборник подкрепя тезата за източния, не цариградски произход на образците, по които художникът е работил. Това пък говори за връзките на преславските писатели и художници, както и на самия Преслав с различните области на тогавашния културен свят.

Споменахме, че украсата на двете части из Сборника е дело най-малко на двама художници. Видяхме различния начин, по който те представят във фронтисписите разреза на църковна сграда или стилизират елементите на византийския цветен стил. По полетата на украсените страници във втората част освен изображения на птици и „токачки" има и такива на животни и дори една малка женска фигурка, която издига над главата си елипсовиден предмет (медалион), вътре в който е имало изтрит сега син предмет или цвят с жълто кръгче в средата. От страните ѝ две зайчета са се изправили с вдигнати предни лапи, а лъвове (или леопарди?) се приближават с изплезени езици, докато горе над заставката те стоят спокойно в хералдична поза. Същите зайчета весело подскачат едно срещу друго по полето на миниатюрата на л. 128, точно под групата от благославящи църковни писатели. Тези малки жанрови картини не само се свързват с животинските изображения по полетата на сирийските и арменските ръкописи, същевременно те ни напомнят за зайчетата и другите животни по преславските капители, за многобройните скулптурни изображения на животни от епохата на Първата държава.

В самата първа част на Сборника има разлики, по-малки в изпълнението на украсата на двата фронтисписа, особено във фактурата на групите на лица под арката. Така, докато тези лица на л. 3 са моделирани с отделни цветни петна върху охровата основа, на л. 3 об. преходът между по-светлите, т. е. по-издадените части и по-тъмните на лицето става постепенно. На тази разлика във фактурата, която си остава живописна, отговарят и отличаващите се цветни гами. Общи са за всички образи в груповите „портрети" скъсените пропорции на телата при несъразмерно големи глави. Това е характерен белег на миниатюрите от ранния период и преди всичко в стенописите на църквите на египетските и малоазийските манастири. Опи-

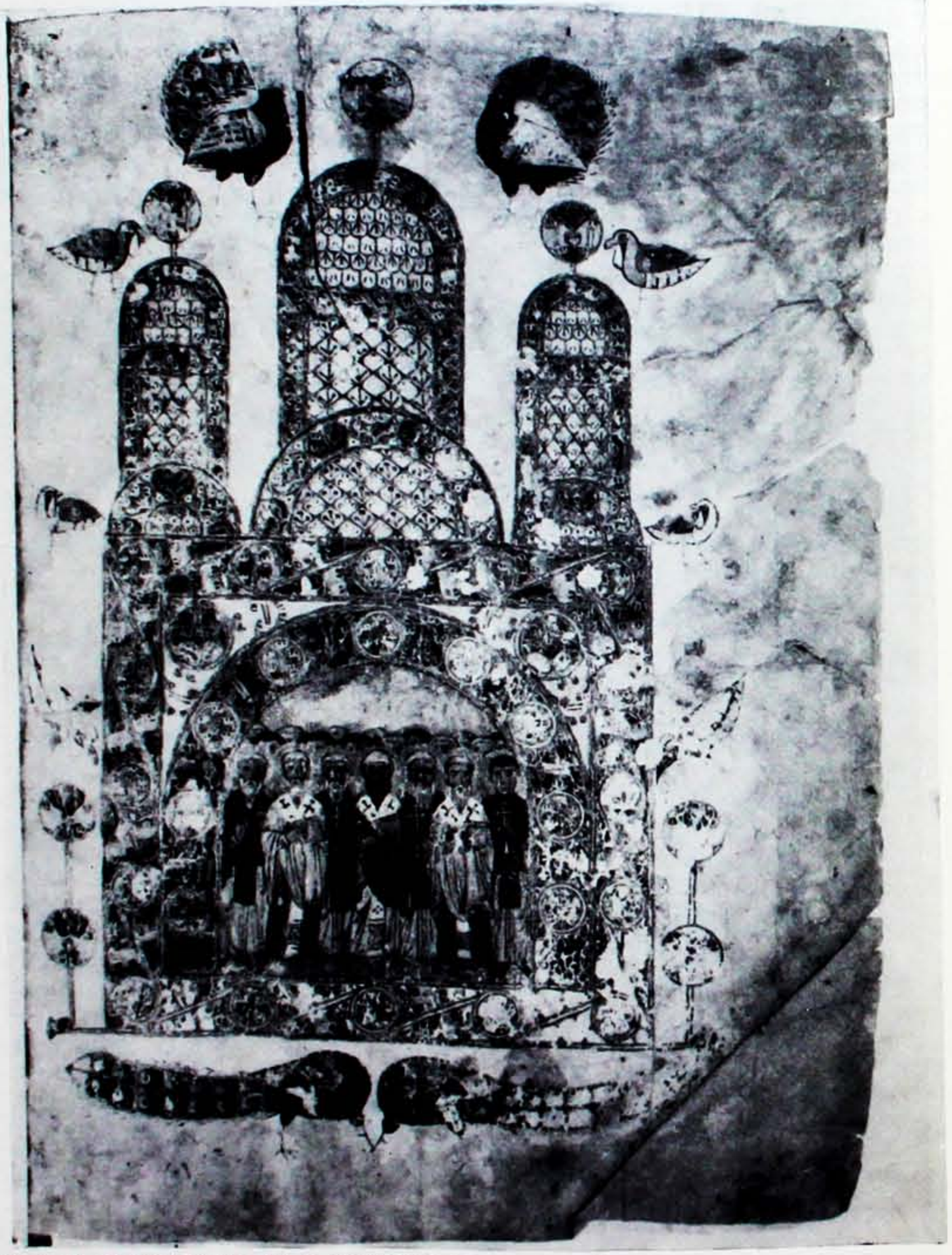

Обр. 17. Фронтиспис на л. 3 в Светославовия сборник

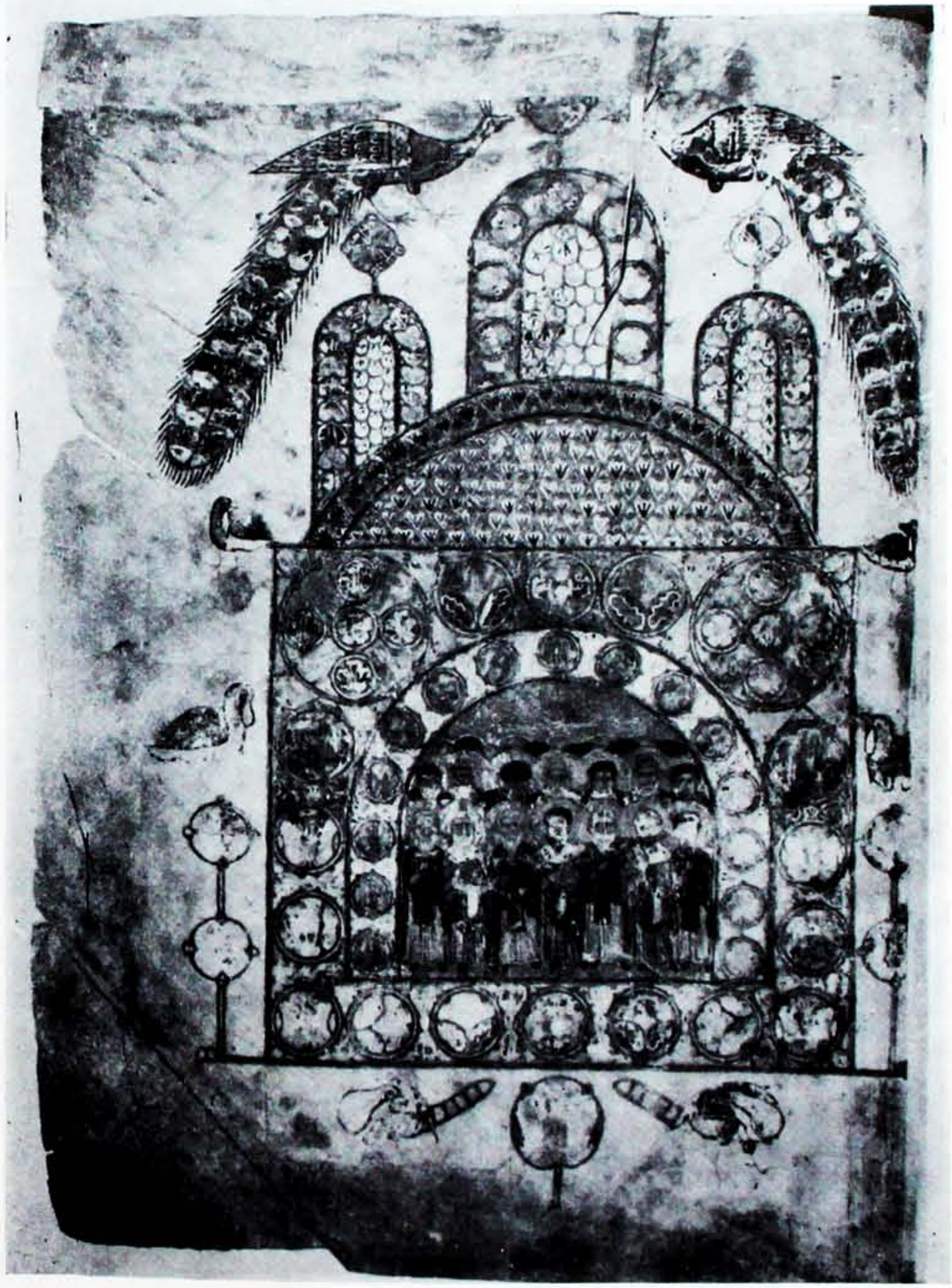

Обр. 18. Фронтиспис на л. 3об. в Светославовия сборник

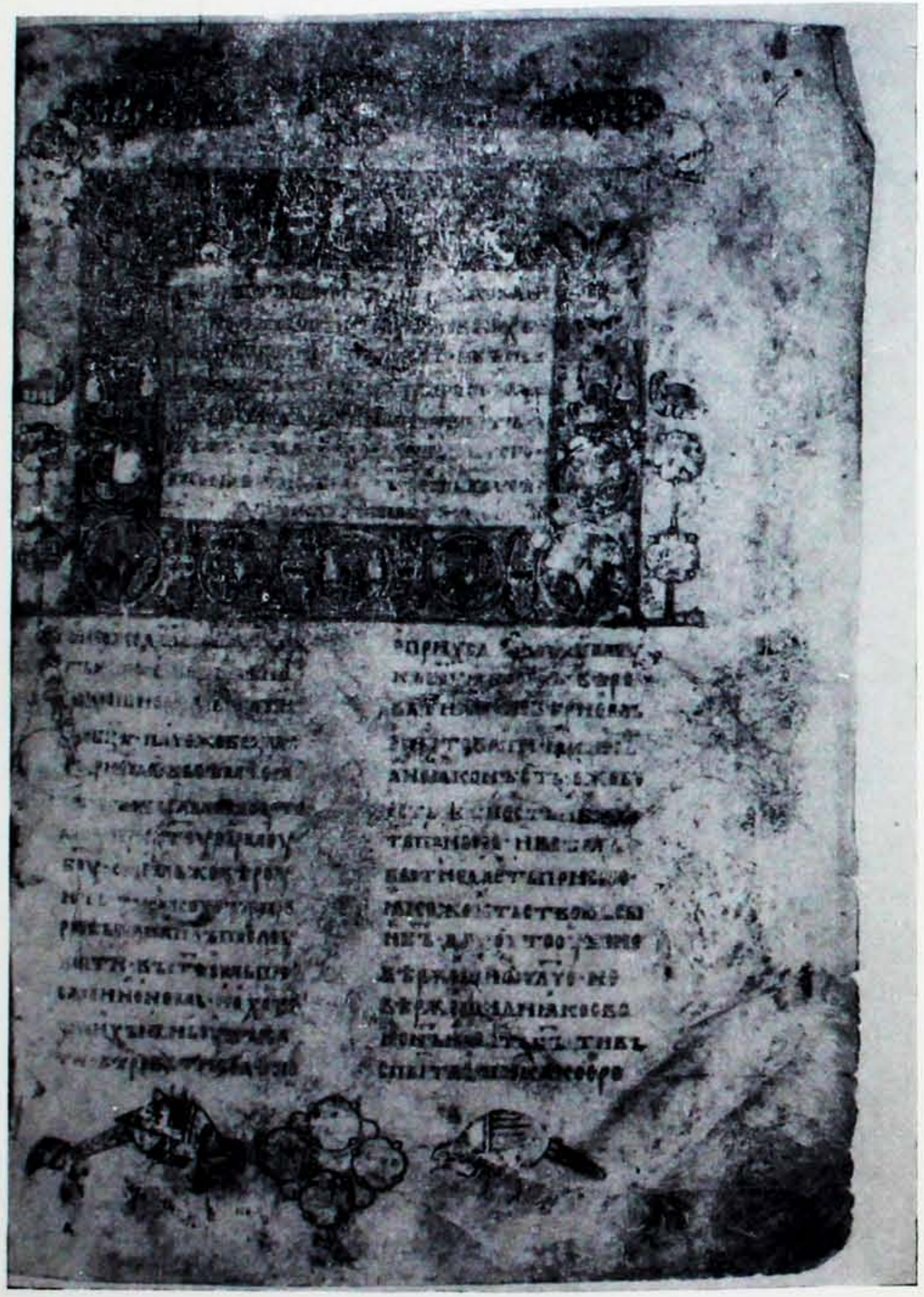

Обр. 19. Начална винетка на л. 4 в Светославовия сборник

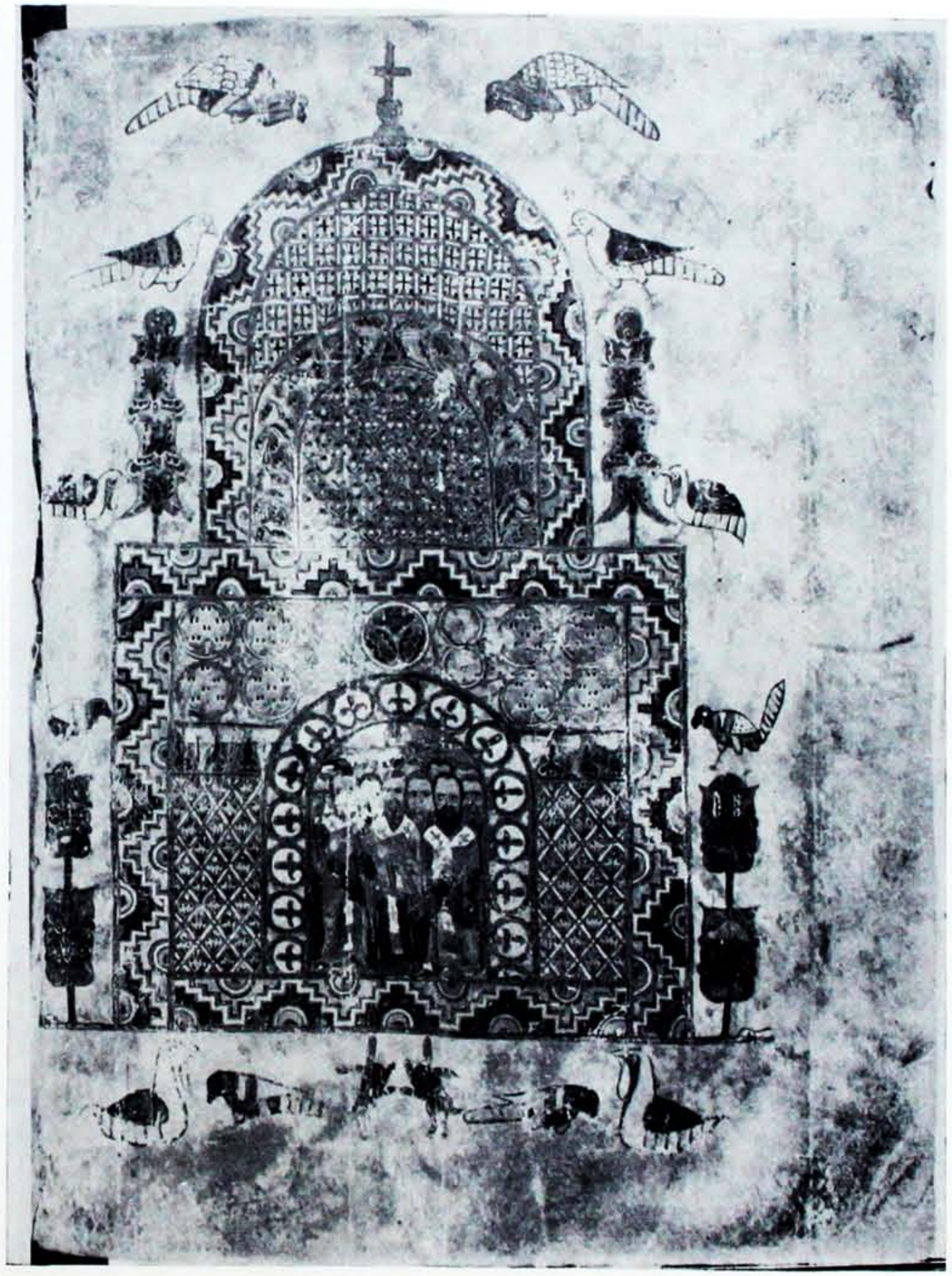

Обр. 20. Фронтиспис на л. 128 в Светославовия сборник

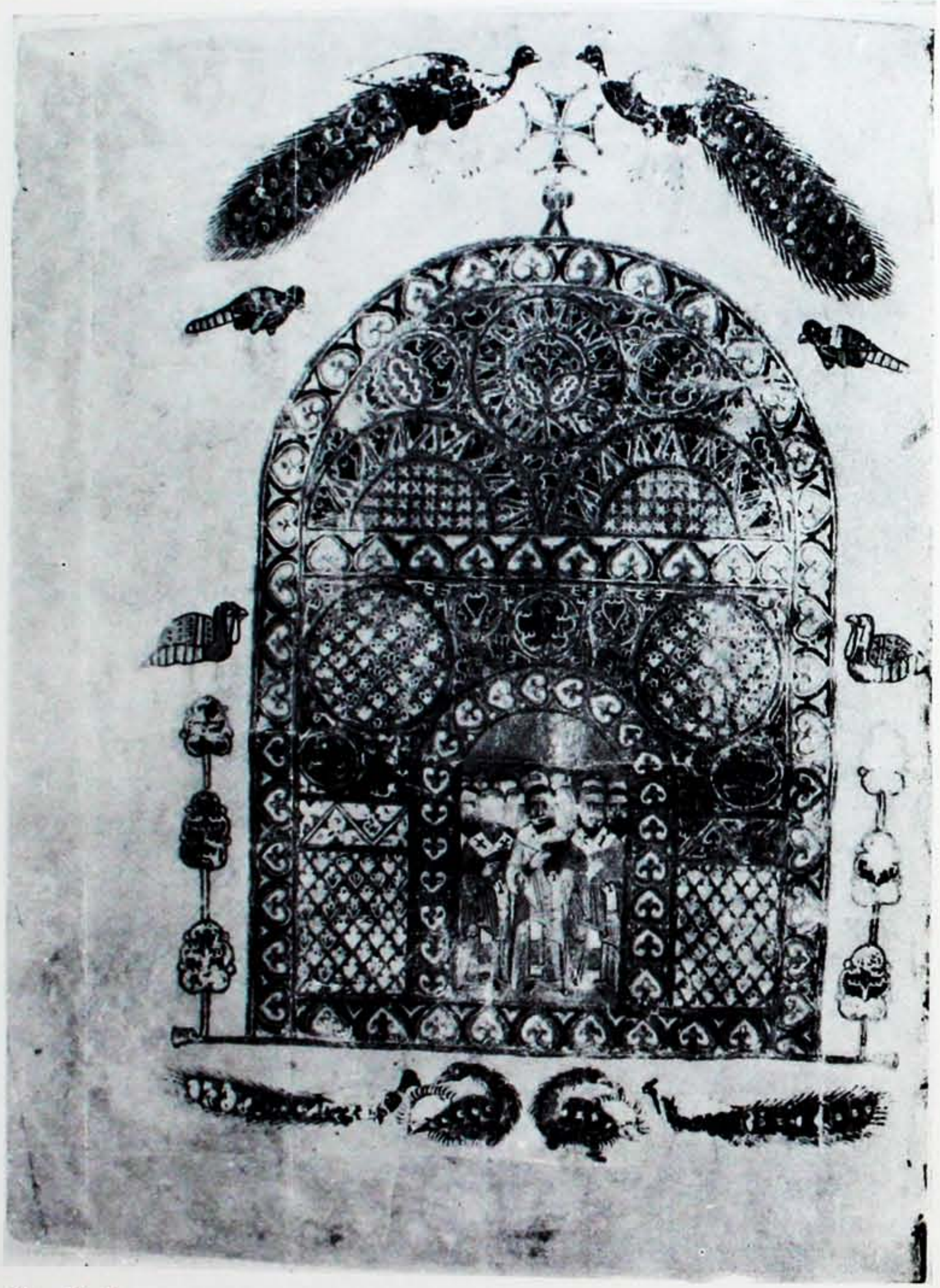

Обр. 21 Фронтиспис на л. 128 об. в Светославовия сборник

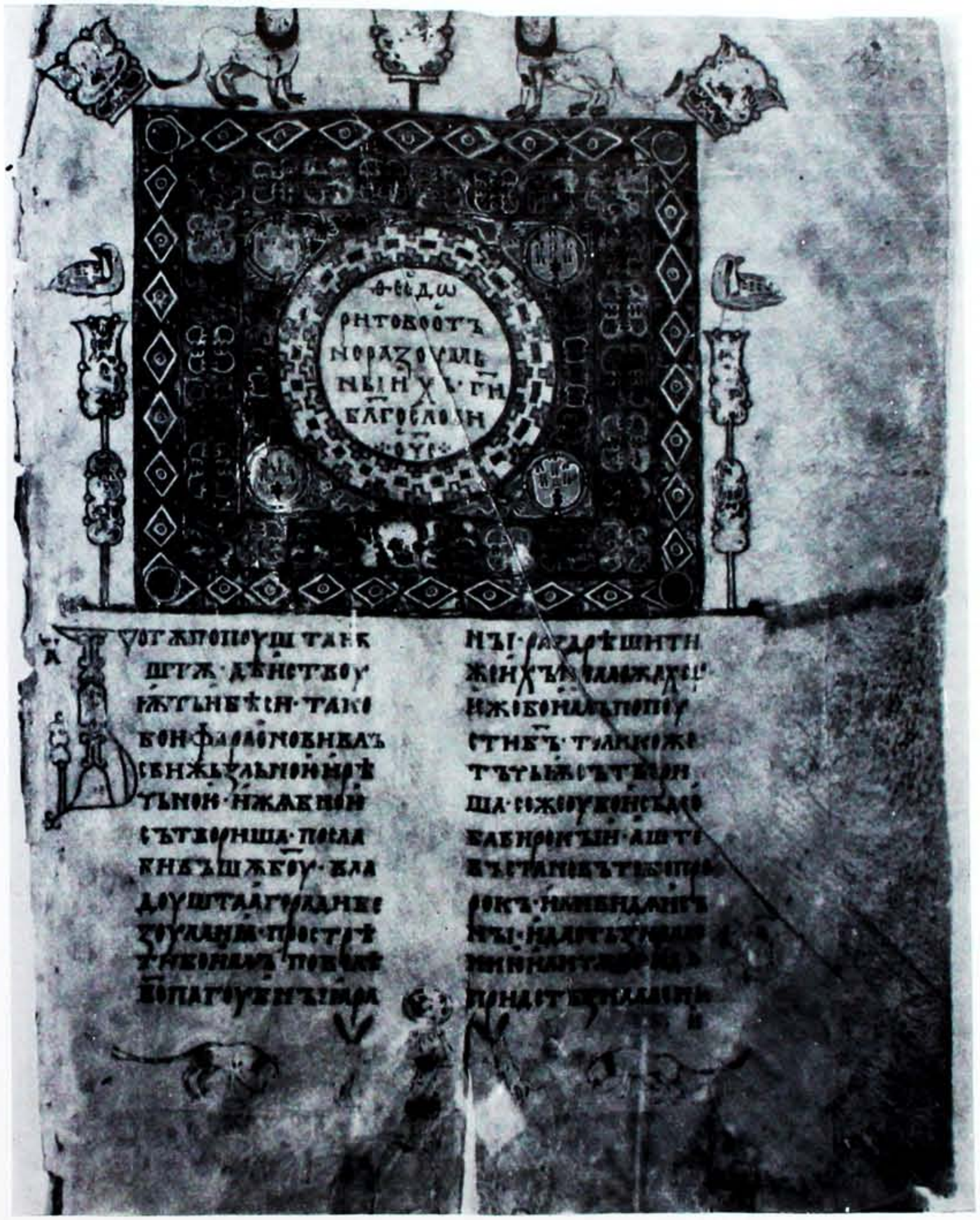

Обр. 22. Начална винетка навтората част (л. 129) в Светослоновия сборник (ф. Историч. музей Москва)

тите да стигнем до изворите и евентуално до моделите на художниците, които са създали украсата на оригиналния сборник на цар Симеон, ни водят все към гръко-източните области на тогавашния културен свят, с които България е поддържала връзки още през IX в. Дори преславските художници да са имали за непосредствени образци цариградски ръкописи, тези ръкописи ще са произхождали от онзи ранен период в художествената дейност на византийската столица, когато тя е възприемала, за да ги съчетае по своему, античната традиция от старите елинистически центрове с далечното предноазиатско наследство, предавано ѝ от многобройните манастири на Мала Азия и Египет.[42]

Така че, ако обобщим, трябва да приемем, че сборникът е получил украсата си още през X век в България, най-вероятно в Преслав. По-мъчно допустимо е освен това през XI век да са съществували в Киевска Русия така многобройни и така школувани илюстратори на книги, които да създават наново сами в стила на IX—X в. украса, различна от украсата през втората половина на XI век в Цариград, когато там се изработва графичният миниатюрен стил с все по-издължените и по-леки, почти нереални, човешки фигури, а в орнамента елементите на развития „цветен стил“ изместват по-старите мотиви.

Запазени са до днес в руски копия от XII век два ръкописа, на първия лист на които се вижда образ на български владетел. Единият е първият известен досега препис от сборника с „Поучения за неделни дни“, наричан още „Учително евангелие“, който е бил съставен към края на IX век — до 894 г. — от Константин Преславски, „ученик на Методий, архиепископа Моравски“. В руския пергаментен ръкопис, който се пази сега в Московския исторически музей (Син. 262)[43], е копирана от преславския оригинал и началната миниатюра — „портретен“ образ на княз Борис. В богато орнаментирана аркирана рамка Борис е представен върху златен фон, прав, насреща, с кръст в ръка (сега почти изцяло изтрит), с корона на глава и нимб около нея. И туниката, препасана с тесен колан, и мантията, отметната назад върху нея, са от златотъкан брокат и са обточени с перли. Короната е от вида, носен по това време от византийските владетели — с меко дъно, над което се кръстосват две дъги и с едър скъпоценен камък над челото. Туниката изцяло, а мантията на лицевата страна са покрити с арабескни мотиви, каквито се виждат главно по тавлия на византийските царски облекла. Подплатата на мантията е украсена с косо поставени квадрати, очертани с двойни линии. Тази мантия е закопчана на гърдите с голяма овална фибула (брошка) и се различава от руския, повече военен, плащ — тъй нареченото „корзно“, който се закрепвал на дясното рамо, така че двете му поли не могли да се затварят отпред, както византийската мантия.

Пурпурната мантия заедно с диадемата е един от основните инсигнии на византийския василевс. Тя е всъщност дълга хламида, различна от късия военен плащ, и в X век все още запазва цвета на византийския пурпур — тъмнокафяв или тъмнолилав, но вече има и богата декоративна украса. Слабите остатъци от цвета на мантията, които са личали по-рано в образа в Учителното евангелие, са позволили на Н. Кондаков да установи, че в изображението на българския владетел е повторено и онова съответствие между цветовете на туниката и мантията, което е било спазвано при предаването на багрите в облеклото на византийските императори. С изобилието на злато и перли по костюма, с инкрустационната техника на рамката, наподобяваща емайлите, миниатюрата прилича много на произведение на златарството. Този неин характер, както и надписът отстрани на главата на изображения — с҃ты Борис — биха могли да се изтълкуват и като белези за по-късна дата на изработването на оригиналната миниатюра, когато Борис след смъртта си

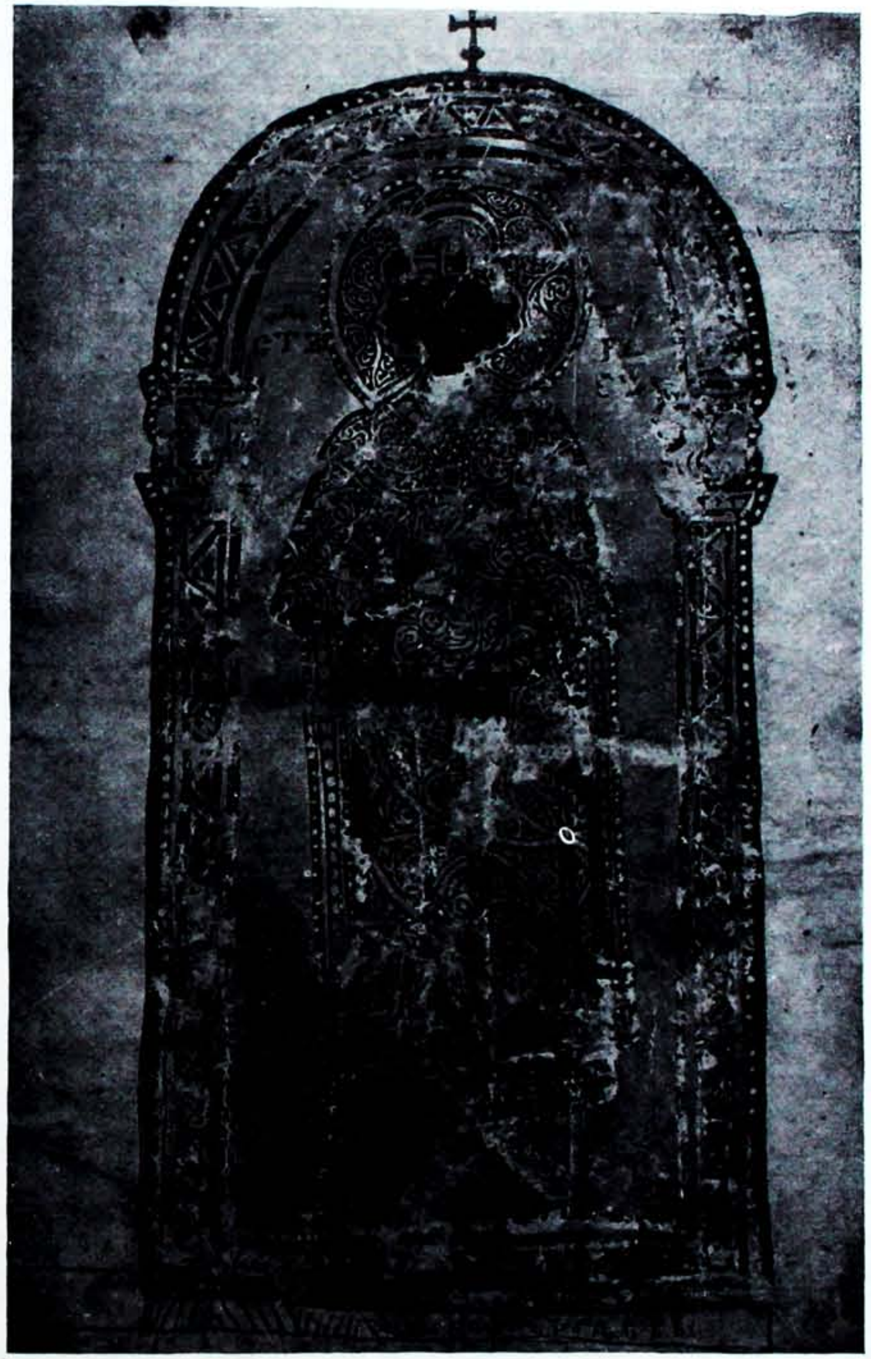

Обр. 23. Образ на Борис в Учителното евангелие на Константин Преславски, л. 1 об. (ф. Историч. музей Москва)

е бил признат за светец. Не бива да се забравя обаче, че кръстът в ръката тук не е само атрибут на светец или мъченик, както смятаха първите изследвачи, а е такъв на византийските императори и оттам е минал и в изображенията изобщо на българските владетели. Би могло да се сметне също, че епитетът свети е бил прибавен от кописта русин. Последното обаче е малко вероятно, особено като вземем пред вид, че много по-късно — през XV в. — с прибавката БОРИСЪ И ГЛѢБЪ на полето долу под рамката изображението е неправилно изтълкувано, като портрет на единия от двамата руски князе Борис и Глеб Владимировичи, които са били убити от брат си Святополк и са били почитани като мъченици и светци.

За изображение на българския княз Борис смятат миниатюрата редица учени[44], като А. Горский и К. Невоструев, Г. Филимонов, В. Лазарев, А. Грабар, Н. Свирин, Н. Мавродинов, М. Шчепкина и Т. Протасьева, В. Голышенко, докато някои от по-старите руски изследвачи виждаха неправилно в нея образ на руски княз. Доводите срещу техните съображения — че младежкото голобрадо лице на княза не отговаря за изображение на княза, станал монах на старини,— са дадени подробно и ние няма да се спираме тук на тях. С посочването на други изображения на княз Борис — вече в чисто византийски паметник, както и наличието на кръст и нимб в изображенията на други български владетели идентифицирането може да се смята за окончателно.[45] Хубавото изпълнение на руското копие ни позволява да си представим какво е било качеството на самия оригинал, а оттам и на българската портретна миниатюра през X в.

И руският препис, а по всяка вероятност и старобългарският протооригинал явно са били предназначени за лична употреба. Ръкописът от XII в. не притежава друга живописна украса освен миниатюрата, дори мястото след нея на л. 2, оставена за началната заставка, е останало празно. Инициалите са графично изведени само с киноварен контур, явно от калиграфа. Те са все още с „византийски" характер, без примес от по-късния руски стил и напомнят тези на Супрасълския сборник, който също произхожда от Източна България, както и инициали в Изборника от 1076 г.

Втори руски ръкопис с начална миниатюра — портрет на български владетел е бил открит в Московския Чудов манастир преди повече от столетие.[46] Книгата съдържа две произведения на епископ Иполит: „Сказание за Христа и за антихриста" и „Тълкуване на две слова из книгата на пророк Даниил". Ръкописът е от XII век, изработен грижливо на пергамент, с уставно писмо и освен началната миниатюра и инициали има и една заставка от цветния византийски стил. Самото изображение е много повредено, особено в лицето. Представен е кръглолик, голобрад ктитор, застанал насреща, с леко отдръпнат ляв крак, под заострена арка поддържана от две тънки колони. В дясната ръка държи пред гърдите си кръст (скиптър?), с лявата крепи модел на куполна църква, нарисувана със златна боя (обр. 24). За високия ранг на изобразения говорят червеният цвят на трите главни владетелски инсигнии — мантията, обувките и короната, както и златният нимб около главата. Точно заради тях един от големите слависти на миналия век, И. Срезневски,[47] търсеше да идентифицира изображението с това на руски княз, който да е бил признат за светец и да е строил църкви и се спираше на Всеволод — Гавриил Мстиславич, умрял в 1134 г. Тази случайна идентификация бе отхвърлена още в 1875 г. от Г. Филимонов, който поддържаше, че изображението е било копирано заедно с текста от старобългарския оригинал и представя някой княз на южните славяни, както изглежда, българския цар Симеон.[48] Ще приведем описанието на облеклото на образа, дадено от Филимонов

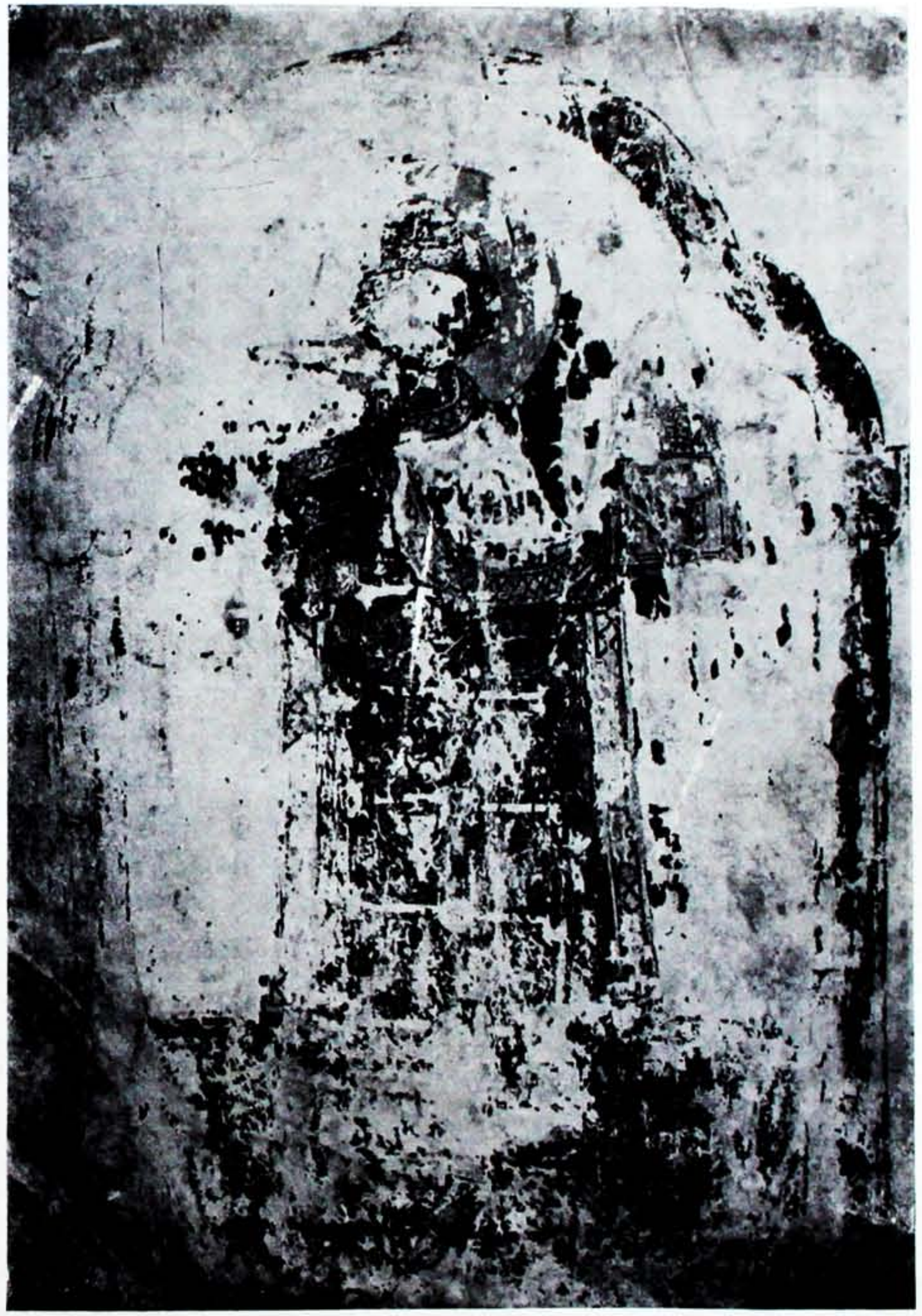

Обр. 24. Образ на Симеон в Иполитовите слова, л. 1об. (ф. Историч. музей Москва)

преди 1875 г., когато той е бил много по-добре запазен:

„Облеклото на владетеля, твърде сходно с облеклото на византийските императори, се състои от дълга почти до петите и широка долна дреха, върху която е наметната дълга мантия, отметната на дясното рамо, закопчана под гърлото със звездообразна брошка и покриваща лявата страна на гърдите. Дясната ръка държи пред гърдите двураменен кръст, лявата, отделена от тялото и малко (нещо) издигната, държи модел на църква. На главата — шапка, близка по формата си на така наричания калпак, с какъвто се изобразява на старите рисунки пророк Даниил: при широка обиколка тя има сравнително неголямо конусообразно дъно. Изображението е изцяло силно пострадало, но най-много лицето, на което е запазено едвам общото очертание; лицето е кръгло и без всякакви признаци за брада. Къдравите коси, светлоруси с червеникав оттенък, закриват ушите с големи гъсти букли и не падат по-долу от линията на устата. Косите са почти със същия цвят, който има дъното на шапката; долната обиколка на шапката е запазила следи от зеленикав цвят. Долната дреха с широки ръкави, прихванати със стегнати маншети, е от много оригинална материя със зелен цвят, с едри звездообразни кръгове, отделени с хоризонтални ивици със синкав цвят; в ъглите се виждат и неголеми червени кръгчета с жълта средина. Връхният плащ, като се съди по оцелелите тук-там следи от боята, е бил, както изглежда, червен със синя украса на също така червената подплата. Неговият широк бордюр е с черна решетъчна украса на златен фон. Обувките са червени с превръзка при долната свивка на крака или в глезена.“

Църквата според Филимонов е златна, общият ѝ „рисунък не се вижда поради повредите. Вижда се само, че е била еднокуполна, с апсида и тесни прозорци“.

От авторите, които са се спирали след него на княжеския образ, едни не приемат идентификацията на Срезневски, но не казват и свое мнение; други, като Н. Стасов, твърдят, че личността на изображения остава неопределена, трети, като Н. Кондаков, смятат, че е изобразен руски княз, без да уточняват, кой може да бъде.[49] Н. Кондаков се спира на частите на обеклото, като отбелязва, че мантията не е от типа на руските плащове, и изтъква „любопитната орнаментация“ вътре в кръговете по туниката.[50] А. Грабар в писмо от 1930 г. до директора на Българския археологически институт обръща внимание върху работата на Филимонов и неговото мнение за владетелските образи в „Учителното евангелие“ и „Сборника със словата на Иполит“.[51] Но последната миниатюра не беше известна в България, работата на Филимонов също не се намираше у нас и никой не се спря на този образ, докато за първия се знаеше и по-рано. Едва в 1946 г. в статия на В. Лесючевски, печатана в „Съветска археология“ VIII, бяха дадени снимка и рисунка-реконструкция на миниатюрата (обр. 25). Авторът обаче като възприема мнението на Стасов, че в Учителното евангелие се намира образът на Борис Владимирович, се мъчи не особено успешно да докаже, че същият е изобразен и в Иполитовия сборник.[52] В този сборник е изобразен неизвестен руски княз според В. Арциховски, който само съобщава за мнението на Срезневски, без да се изказва по-определено.[53] За Н.Свирин миниатюрата е руски оригинал от XII в., в който е изобразен „княз храмосъздател в руско облекло“, и търси за мотивите по княжеската туника паралели в западни платове от XII—XIII в.[54]

Обаче археологическите разкопки в Симеоновата столица ни дадоха един паметник, който показа колко е бил прав Филимонов, когато подканваше руските учени да върнат двете владетелски изображения в миниатюрите „по принадлежност на българската наука“. Преславският паметник е от по-друг вид. Това е подова настилка на една църква и на долепена до нея гробнична постройка, открити през 1946 г. на един от ниските хълмове, които се издигат източно от старата столица, така наречения Тузлалък.[55] Настилката е направена от варовикови плочи, в които между тесни ивици от камъка се вдълбават в него квадратни легла, запълвани с четвъртити плочки от рисувана и глазирана керамика.[56] Всяка плочка съдържа осмолистна розета, обрамчена от кръг, украсен с ред бисери

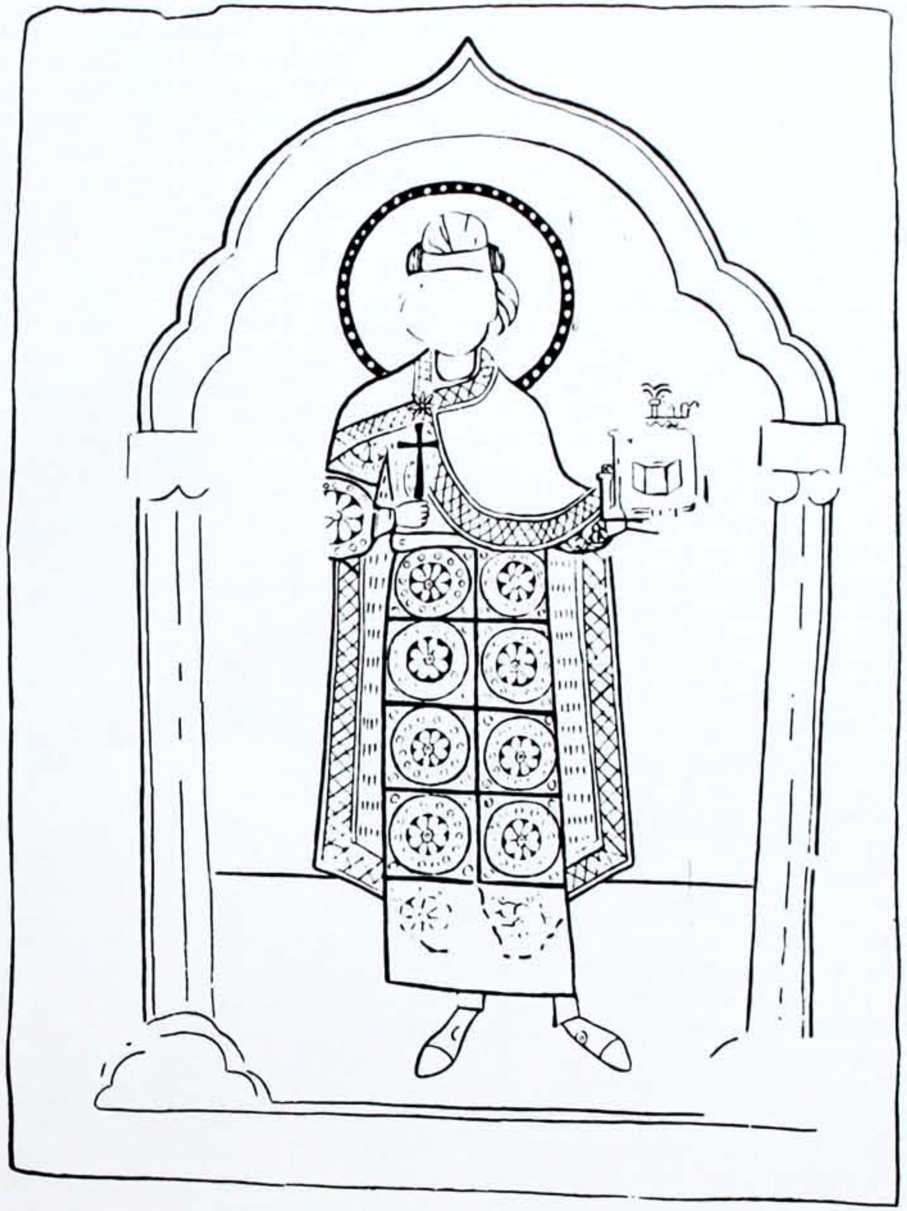

Обр. 25. Образ на Симеон — реконструкция по Лесючевски

(перли) (обр. 26). Розетите в кръг, както и кръгът с перли сами по себе си са много стари орнаментални мотиви, но приликата между украсената с тях туника в образа на миниатюрата, и подовата настилка е твърде очебийна, за да може да се обясни само със случайност. Толкова повече, че сравнително големите и много тънки керамични плочки са твърде непригодни за под и за наличието им в него трябва да се търси някакво обяснение. А най-вероятното обяснение е, че украсата на настилката повтаря украса на предмет от друг, по-траен материал. Връзката изобщо между украсата на мозайките, на произведенията на живописта и тези на тъкачеството е изтъквана често. В случая изниква въпросът за пътя, по който еднаквата украса е стигнала от плата до настилката. Най-вероятно ще е за посредник да е послужило някакво изображение на владетеля, в което той е бил нарисуван в облекло от плат с такава украса, която е характерна за скъпите копринени платове от Централна Азия — с хоризонтални редове от орнаментални мотиви, затворени в рамки. От X в. нататък в изображенията на византийските владетели, както и на архангели с императорско облекло, има също украса от хоризонтални полета, но тя е съставена от пришити низове бисери, които ограждат действителни емайлови плочки или скъпоценни камъни, а на дрехата в образа мотивите са изтъкани в плата, както личи от мястото им и по ръкава на ктитора.

Изследвачите на текста на Иполитовия сборник са единодушни в извода, че преводът на старобългарския оригинал е направен в Източна България, и то по времето на цар Симеон. И. Евсеев, добър специалист в областта на проучването на библейските текстове, в изследването си върху Тълкуването на словата на пророк Даниил идва до извода, че то не е от ранните преводи[57] от гръцки на български — нещо естествено за една книга, несвързана с църковните нужди, които е трябвало да се задоволят най-напред. Този извод е важен за нас, защото показва, че създаването на образа в нея е могло да стане в по-късния период на Симеоновата епоха и естествено не във времето на Бориса. Защото В. Голышенко[58] приема, че образът и в двата ръкописа е все на Борис-Михаил. Филимонов смята за несъмнено, че изобразеното лице е бил владетел, който се е интересувал от този книжовен труд, тъй като съдържанието й няма пряко отношение към някой светец, който би могъл да бъде представен в нея. Важен аргумент в полза на мнението на Филимонов е златната боя, с която е нарисуван църковният модел в ръката на ктитора, паралел за която не знаем и заради която навярно и фонът на цялото изображение е син, а не златен, както често става. А един автентичен документ от 907 г. — приписка[59] в ръкопис, завършен същата година, — ни казва, че Симеон съградил на устието на Тича (в Преслав) „нова, златна църква", край която е била и преписана книгата, вече преведена по настояване на Симеон от същия Константин Преславски — автор на Учителното евангелие, за което вече говорихме. Като знаем, че друг писател от кръга на Симеона и негов съвременник — Йоан Екзарх — говори за образи на Симеона, изписани с багри на стена, логично е да смятаме, че именно в „Златната църква" се е намирало негово изображение, „изписано на стена", и то най-вероятно с мозаична техника. В развалините на тази преславска църква са намерени в най-голямо количество мозаични кубчета, и то със син и зелен цвят — точно каквито са цветовете в подовата настилка.

Известна е точността, с която средновековните живописци предават отделните орнаментални мотиви по дрехите на изобразяваните от тях ктитори. Затова не можем да допуснем, че основният мотив в украсата на „сраката" на изобразения в миниатюрата ктитор — квадратните рамки с розети в кръгове — е бил измислен от художника на оригиналната миниатюра. Също така не можем да смятаме, че и ка-

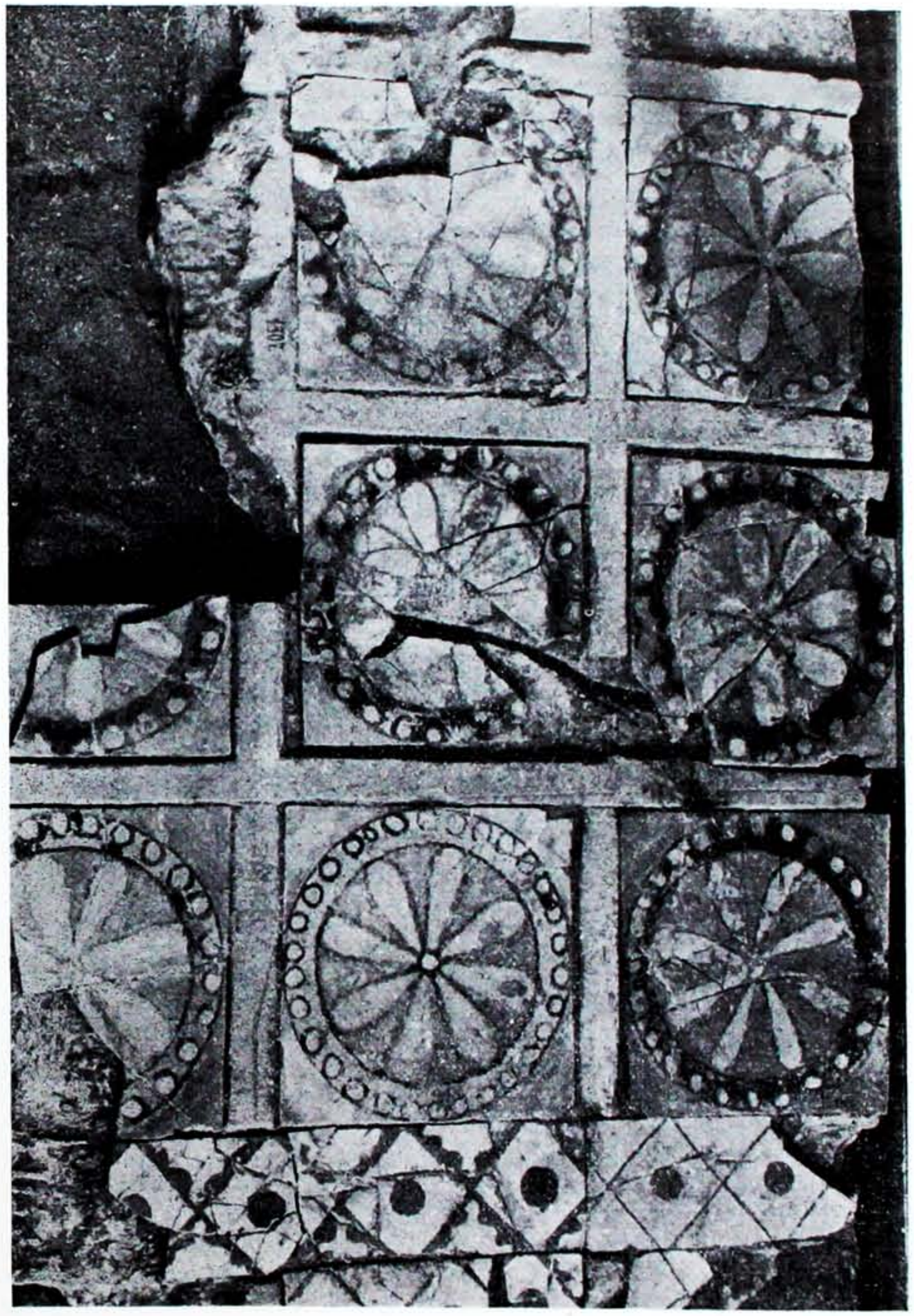

Обр. 26. Подова настилка с цветна керамична инкрустация от Туздалъка в Преслав менodeлецът и керамикът са измислили сами наново същата украса, когато са могли да я вземат наготово от ктиторския образ, за който имаме всички основания да приемем, че е бил изписан в „Златната църква“.

От всичко казано е ясно, че в миниатюрата, която е била поместена в началото на оригиналния превод на Иполитовите слова, направен във времето на Симеон, е бил нарисуван самият Симеон, и то така, както е бил изобразен като ктитор по стените на „Златната църква“, чийто модел, нарисуван със златна боя, той държи в ръка. От този ктиторски образ по всяка вероятност и майсторите на подовата настилка в Тузлалъка са взели образеца за една от разновидностите на нейната украса. Затова не можем да се съгласим с мнението на онези изследвачи, които смятат, че и във втория ръкопис е бил изобразен все княз Борис, който е бил вече умрял, преди сборникът да бъде превеждан на български.

Сравнителният анализ на почерка, на начертанията и употребата на буквите, на надстрочните и другите знаци в двата ръкописа с образ на български владетел в началото им позволиха на В. Голишенко да докаже, че един и същ калиграф — но не единствено той — е взел участие в изработването и на двата руски преписа,[60] при все че тя отнася този на Учителното евангелие към края на XII в., а втория — към първата трета на XIII в. Тя смята, че ръкописите, близки в художествено отношение, са оформени и изпълнени в стила на едно време и една школа, като повтаря и по-ранШното си наблюдение, че „миниатюрите се различават по майсторство на изпълнението“, което е съвършено правилно. Но ние не можем да се съгласим с мнението на Голишенко, че и двата образа представят все княз Борис-Михаил. Докато образът в Учителното евангелие трябва да се свърже с епохата и личността на Борис, изображението на ктитора във втория ръкопис може да бъде само на създателя на „Златната църква“, Симеон, толкова повече, че протооригиналът на втората книга е преведен тепърва в негова епоха, и то не в ранния й период, както е установено от проучването на текста. В полза на последното мнение ясно говори и тъждествеността на украсата върху плата на ктиторската туника с този на подовата настилка в Преславските постройки.[61]

⁂

Разглежданите досега руски ръкописи са преписи от произведения на така наречения от някои изследвачи „дворцов тип на византийско-български стил“ в книжовната украса. Видяхме че, по-голямата част от ръкописите изобщо са имали за украса главно инициали, рисувани често с киновар, както и малките заставки между отделните части на текста и концовки на края му. Ще се спрем на една книга, запазена в препис от този скромен вид. Това са „Словата против арианите“ от Атанасий Александрийски,[62] преведени в X век от Методиевия ученик Константин Преславски. От известните пет руски преписа, правени от същия оригинал, работеният в Новгород през 1489 г. предава най-точно и външния вид на този оригинал, който изглежда, е бил загубен и наново открит в края на XV в.[63] В крайната приписка от времето на преписването (обр. 27) се казва, че то е правено нарочно „дума по дума от старата българска книга“, а преди нея е поместена, както и в другите копия и крайната приписка от оригинала, която именно е интересна за нас, защото ни показва не само какъв е бил външният вид на едно от най-известните произведения на Константин Преславски, но съдържа ценни сведения за историята на самия Преслав и говори същевременно за онзи задружен труд, който е свързвал работниците на преславската книжовна школа. Даваме текста на приписката така, както е запазена в Новгородския препис:[64]

’+Сиѧ книгы благочьстьныѧ наричемыѧ

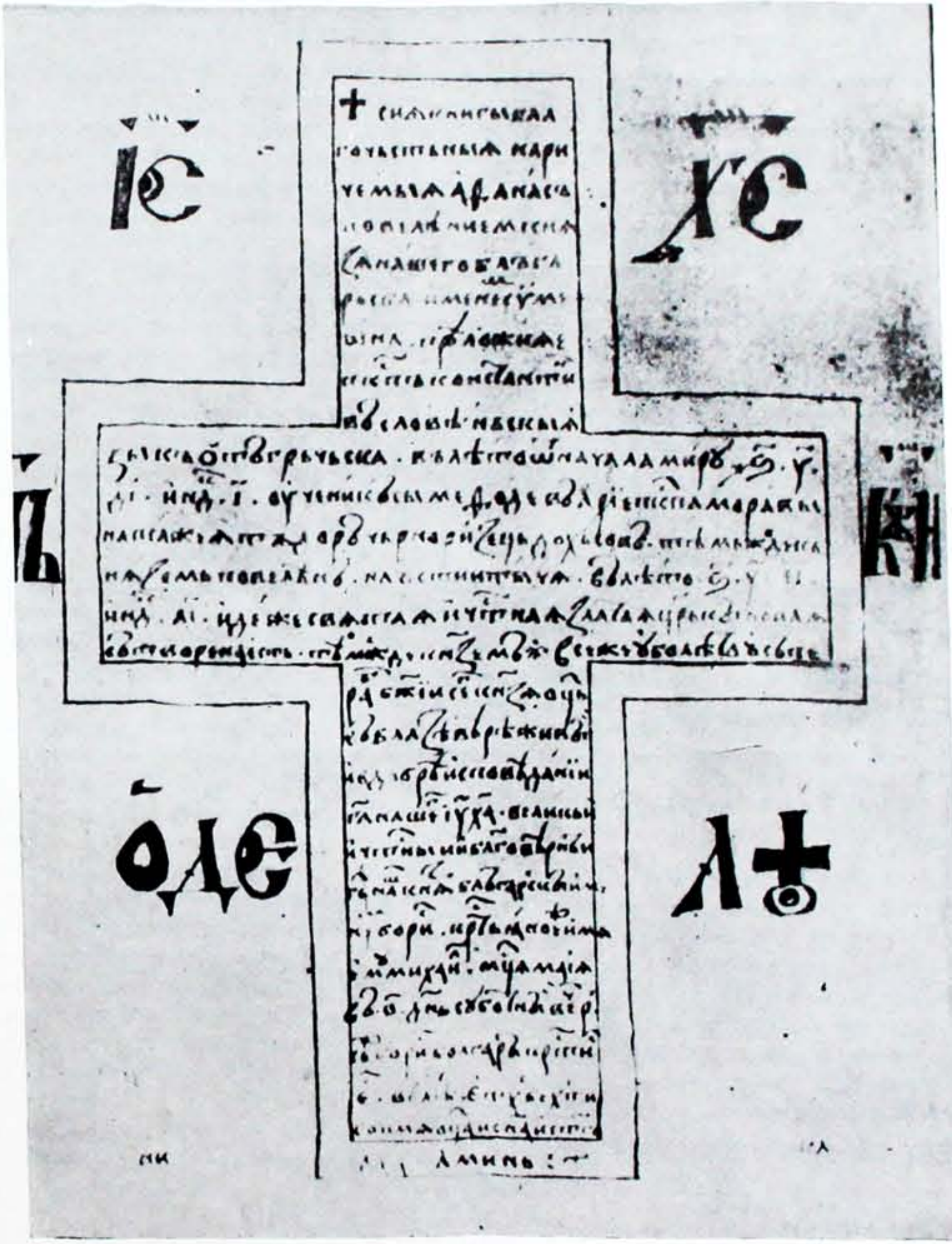

Обр. 27. Послесловие на Тудор Доксов в Словата против арианите от Константин Преславски (по A. Vaillant)

Аѳанасъ. Повелѣнием кнѧза нашего Бльгарьска именем Сумеѡна прѣложи ѧ еп(и)ск(оу)пъ Константин въ словѣньскы ѧзыкъ отъ грьчьска, въ лѣто ѿт начала мирꙋ Ѕ. Ѵ. ДІ., инд(и)к(та). І., оученикъ сы Меѳодевъ архиеп(и)ск(оу)па Моравы напса же ѧ Тѫдоръ чьрноризець Дохьсовъ, тѣмьжде кънѧземь повелѣнъ, на Ꙋстии Тычѧ, въ лѣто. Ѕ. Ѵ. ЄІ, инд(и)к(та). АІ., идеже свѧтаа и ч(ь)стнаа златаа црькы новаа сътворена есть тѣм'жде кн(ѧ)земъ. В се же ꙋбо лѣто ꙋсъпе раб Б(о)жін сег(о) кн(ѧ)зѧ о(ть)ць въ благѣ вѣрѣ живъı и в добрѣ испоѵѣдании Г(оспод)а нашег(о) І(со)ѵ Х(рьст)а, великъи и в ч(ь)стныи и бл(а)говѣрнъи г(оспод)ь наш(ь) кнѧз(ь) Блъгар'скъı именем Борис, кр(ь)стьꙗное ж(е) имѧ емꙋ Михаил, м(ѣ)с(ѧ)цѧ маиѧ въ .В. д(ь)нь, сꙋботнъı веч(е)р'. Сь ж(е) Борис Болгарꙑ кр(ь)стил ес(ть) въ лѣт(о) етх'бех'ти. Во имѧ О(ть)ца и С(ы)на и с(вѧ)т(а)го Д(оу)ха, аминь.

Руският краснописец Митя в 1489 г. въпреки старанието си да преписва съвсем точно, все пак се е повел на места по съвременното руско произношение, но е възпроизвел формата на кръстовидна рамка, в която е била затворена приписката в оригинала. За това свидетелствува и начинът, по който е преведена известната формула Ἰησοῦς Χριστὸς Θεοῦ Υἱὸς Νικᾷ със І(соу)с Х(ристо)с с(ы)нъ Б(о)жи(и) оделѣ, т. е. победи, поместена край рамката. Че крайният глагол „оделя“ е дошъл от старобългарския ръкопис се вижда от това, че е добавен отдолу гръцкият му превод ника, станал по-обикновен в XV век.

Няколкото копия от книжовни творби на преславската школа, и то от вида на „придворния тип на византийско-българския стил“, естествено не са достатъчни да ни дадат пълна представа за кипящата книжовна дейност в България през IX — X век. Това, което получаваме, е повече едно отражение на онази българска действителност, която е била резултат от съвместната работа на културни ръководители, като самия Симеон, чичо му Дохс, Наум и др. и онази група просветени и даровити писатели и художници, които заедно са успели да създадат една книжовна и художествена култура с такъв обсег, че да се простре далече зад граници и окаже въздействие с векове в създаване културата на други страни.

В началото на статията си казахме, че това, което можем да научим чрез руските копия за украсата на ръкописите от преславската книжовна школа, ще ни покаже една от страните на художествената култура в България през IX — X век. Разкопките от последните двадесет години, проучването на откритите чрез тях паметници от по-траен материал разшириха и обогатиха знанията ни за другите нейни страни. Изяснява се все повече връзката между скулптурата и живописта — респективно рисуваната облицовъчна керамика, почва да проличава и връзката на керамичната с книжовната украса. Да се надяваме, че бъдещите открития и проучвания ще затвърдят и доуточнят тази връзка между всичките клонове на нашата култура по време на първия ѝ разцвет.

БЕЛЕЖКИ КЪМ ТЕКСТА

1 Такива сведения са дадени в книгата на Е. Георгиев, Разцвет на българската литература в IX—X в., София, 1962, където се намират извадки от съчиненията, в които авторите говорят за своята книжовна работа, като напр. на стр. 176, 196, 205—215, 226, 229, 281, 299.

2. Украсата на старобългарските глаголически ръкописи, Изкуство, г. XIV, кн. 7, 1963, стр. 10—16. Не знаехме за работата на V. Mošin. Ornament južnoslovenskih rukopisa XI—XIII veka, Radovi VII, kn. 3, Naučno Društvo Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1957, стр. 5—79, с която се запознахме съвсем неотдавна, след като нашата статия беше готова.

3. С. Северьянов, Супрасльская рукопись, Памятники старослав. языка, т. III, вып. I, СПб., 1904.

4. В. Стасов, Славянский и восточный орнамент по рукописям древняго и новаго времени, СПб., вып. I, 1884, табл. I, 8—28.

5. Напр. ръкописът № 591 на Метеорския манастир Преображение, табл. XLVI, обр. 270—273 у K. Weitzmann, Die Byzantinische Buchmalerei des 9. und 10. Jahrhunderts, Berlin, 1935.

6. А. Востоков, Остромирово евангелие 1056—57 года. СПб., 1843.

7. В. Ягич, Марийское четвероевангелие с примечаниями и приложениями, СПб., 1883, стр. 450; В. Щепкин, Разсуждение о языке Саввиной книги, Сб. Отд. русск. языка и словесности, т. 67, № 9, СПб., 1901, стр. 169; Л. Жуковская, Задачи дальнейшего лингвистического изучения Остромирова евангелия. Труды библ. им. Салтыкова-Щедрина, т. V(8), Ленинград, 1958, стр. 37; Значение и перспективы изучения Остромирова евангелия. Исследования по грамматике и лексикологии русского языка, Москва, 1961, стр. 21—22.

8. А. Соболевский, Материалы и исследования в области филологии и археологии. Сб. Отд. русск. языка и словесности АН, т. 58, № 3. СПб., 1910, стр. 135.

9. Напр. История культуры древней Руси, II, Москва—Ленинград, 1951, стр. 357; Н. Розов, Остромирово евангелие в Публичной библиотеке, Труды Публ. библиотеки имени Салтыкова-Щедрина, т. V (8), Ленинград, 1958, стр. 11.

10. Н. Свирин, Остромирово евангелие как памятник искусства. Труды Публ. библиотеки, т. V (8). Ленинград, 1958, стр. 51.

11. G. Millet et S. Der Nersessian, Le psautier arménien illustré. Revue des Etudes arméniennes, t. IX, fasc. 1, 1929, No 1; tabl. XI, IV, V; C. R. Morey, Notes cf East Christian Miniatures The Art Bulletin, XI, 1929, No 1; H. Gerstinger, Die Griechische Buchmalerei, Wien, 1926, стр. 31.

12. Така в Евангелието на Ебо от Реймската школа (IX в.) телецът, все още без нимб, но с криле, подава на евангелиста не кодекс, а свитък (C. Nordenfalk, L'enluminure. Le Haut moyen âge. Génève, 1957, стр. 114, табл. на стр. 146, срв. също обр. на стр. 117, 123).

13. Н. Мавродинов, Връзките между българското и руското изкуство, София, 1955, стр. 34; Н. Свирин, Искусство книги древней Руси XI—XVII в. в. Москва, 1964, стр. 62—63.

14. K. Weitzmann, Die byzantinische Buchmalerei, стр. 22—23; Н. Мавродинов, пос. съч., стр. 33—34.

15. Н. Свирин, Древнерусская миниатюра, Москва, 1950, стр. 142, заб. 6.; Искусство книги древней Руси, стр. 159, заб. 9.

16. S. Der Nersessian, Manuscrits arméniens illustrés des XIIe, XIIIe et XIVe siècles, Paris, 1937, стр. 26 сл.

17. Н. Свирин, Искусство книги древней Руси, стр. 62—63.

18. K. Weitzmann, Die byzantinische Buchmalerei, стр. 18—21.

19. В. Стасов, Собрание сочинений, т. II, СПб., 1894, стр. 133, цитир. по Н. Розов, Остромирово евангелие в Публичной библиотеке, стр. 11.

20. Н. Розов, цит. съч., стр. 10.

21. Архангельское евангелие 1092 года (фотоцинкографическо издание на Румянцевския музей), Москва, 1912; Л. Жуковская, Новые данные об оригиналах русской рукописи 1092 г., Источниковедение и история русского языка, Москва, 1964, стр. 84 сл.

22. Л. Жуковская, Задачи дальнейшего лингвистического изучения Остромирового евангелия, стр. 33—45; Л. Жуковская, Значение и перспективы изучения Остромирова евангелия. Исследования по грамматике и лексикологии русского языка, Москва, 1961, стр. 14—44.

23. Изборник великого князя Святослава Ярославича 1073 года. Москва, 1880, изд. Общества любителей древней письменности.

24. М. Щепкина и Т. Протасьева, Сокровища древней письменности и старой печати. Москва, 1958, стр. 14, обр. между стр. 16 и 17.

25. Ст. Шевырев, Поездка в Кириллов-белозерский монастырь в 1847 г., Москва, 1850 ч. 2, стр. 31.

26. Шевырев, пак там.

27. V. Mošin, Ornament juznoslavenskih rukopisa XI—XIII veka. Radovi, kn. VII, стр. 20 смята, че на третото място може да се прочете името на Симеона, както допускаше и Некрасов.

28. Е. Георгиев, Разцвет на бълг. литература в IX—X в., стр. 280—281.

29. А. Некрасов, Очерки истории слав. орнамента, СПб., 1913.

30. А. Соболевский, Материалы и исследования, стр. 135.

31. В. Щепкин, Миниатюра в русском искусстве дотатарского периода. Slavia VI, 1928 г., стр. 746.

32. A. Nekrassov, Les frontispices architecturaux dans les manuscrits russes avant l'époque de l'imprimerie. L'art byzantin chez les Slaves II, Paris, 1932, стр. 258—259.

33. Н. Кондаков, Изображения русской княжеской семьи в миниатюрах XI века. СПб., 1901. стр. 18.
34. Н. Кондаков, цит. съч. стр. 19—20.
35. А. Некрасов, Очерки по истории славянскаго орнамента. СПб., 1913, стр. 23—24.
36. A. Nekrassov. Les frontispices architecturaux, стр. 258.
37. K. Weitzmann, Die byzantinische Buchmalerei des IX. und X. Jahrhunderts, стр. 16, 22—23, 17—18.
38. Н. Мавродинов, Старобългарското изкуство, София, 1959, стр. 252.
39. K. Weitzmann, цит. съч., стр. 17—20.
40. S. Der Nersessian, Manuscrits arméniens illustrés, стр. 69.
41. Brehms Tierleben. III Bd., Vögel. Leipzig, 1941, стр. 80.
42. K. Weitzmann, пос. съч., стр. 30.
43. М. Щепкина и Т. Протасьева, Сокровища древней письменности, стр. 15, обр. на стр. 91.
44. А. Горский — К. Невоструев, Описание рукописей Моск. синод. библиотеки. Москва, 1859, т. II, отд. 2, стр. 409; А. Грабар, ИАИ, VI (1930—1931), стр. 301; В. Лазарев, «История русск. искусства», I. Москва, 1953, стр. 477—478; Н. Свирин, Древнерусская миниатюра, стр. 24; Н. Мавродинов, Връзките между бълг. и руското изкуство, стр. 29—30; М. Щепкина и Т. Протасьева, Сокровища, стр. 15; В. Голышенко, К вопросу об изображении князя в Чудовской рукописи XII—XIII вв. «Проблемы источниковедения, т. VII, 1959, стр. 394, 12, 13; В. Голышенко, К гипотезе о ростовской библиотеке XIII века. Исследования по лингвистическому источниковедению, Москва, 1963, стр. 64.
45. Т. Герасимов, Три оловни моливдовула, ИАИ, VIII, 1934, стр. 350 обр. 194, 195; Т. Герасимов, Оловни печати на българските царе Симеон и Петър. ИАИ, XII. 1938, стр. 357; Т. Герасимов, Новооткрит оловен печат на цар Симеон, ИАИ, XXIII, обр. 1, 2.
46. В. Иванова, Ктиторският образ в Иполитовия сборник на Историческия музей в Москва, Археология, I. кн. 3—4, София, 1959, стр. 13—23.
47. И. Срезневский, Древнее изображение князя Всеволода-Гавриила, Зап. Акад. наук, т. IX, 1866, прил. 3, стр. 41.
48. Г. Филимонов, Иконные портреты русских царей. Вестн. Общества древнорусского изкусства при Моск. публ. музее, № 1—12, 1874—1876, стр. 51—55.
49. Материалы по истории руских одежд, издаваемые В. Прохоровым, СПб., 1, 884, стр. 70.
50. Н. Кондаков, Изображения русской княжеской семьи в миниатюрах XI века. СПб., 1901, стр. 44—46.
51. А. Грабар, ИАИ VI (1930—1931), стр. 301.
52. В. Лесючевский, Вышгородский культ Бориса и Глеба в памятниках искусства. Совет. археология VIII, 1946, стр. 225 сл.
53. В. Арциховский, «История культуры древней Руси,» I, 1948, стр. 250, обр. 160.
54. Н. Свирин, Древнерусская миниатюра, стр. 24.
55. Й. Господинов, Гробнични църкви на Тузлалъка в Преслав. Разкопки и проучвания, III, стр. 98.
56. И. Акрабова, Декоративната керамика от Тузлалъка в Преслав. Разкопки и проучвания III, стр. 105 сл.
57. И. Евсеев, Толкования на книгу пророка Даниила в древнеславянской и старинной русской литературе. Древности. Труды слав. комиссии Москов. Археолог. общества, т. III, Москва, 1902, стр. 8—14.
58. В. Голышенко, К вопросу об изображении князя в чудовской рукописи, стр. 413; В. Голышенко, К гипотезе о ростовской библиотеке XIII века, стр. 61—62
59. Вж. по-нататък: стр. 117. обр. 27.
60. В. Голышенко, К гипотезе о ростовской библиотеке XIII в., стр. 61—62.
61. За образа в ръкописа бяха правени няколко несполучливи опити да се идентифицира с портрет на един или друг от руските князе от XII в. — «светец» и «храмосъздател». Напоследък В. Голишенко смята, че и в ръкописа със Словата на Иполита е дадено все изображение на българския княз Борис-Михаил, както беше в ръкописа на Константин Преславски. Главният аргумент на Голишенко, както и на по-ранишните учени при тази идентификация е наличието на кръста в ръката на ктитора. От кръста сега почти не личат следи; вижда се само, че свитата китка е държала тясна дръжка. Във възстановената рисунка (обр. 25) кръстът е изцяло прибавен от Лесючевски. Първият изследовател на ръкописа К. Невоструев, който го беше и открил, смяташе, че изобразеният ктитор е държал скиптър, което е твърде вероятно. Руският копист е могъл лесно да го вземе и за обикновен кръст. На един от оловните си печати цар Симеон държи кръстскипър с дълга дръжка, на друг печат-лабарум. Видяхме, че кръстът е един от ранните атрибути в изображенията на византийските владетели — «победоносен знак на тяхната мощ», а не атрибут само на светци и мъченици. От Византия кръстът е минал още рано заедно с другите владетелски инсигнии в изображенията на българските, както и на сръбските владетели.
62. A. Vaillant, Disours contre les Ariens de Saint Athanase, Sofia, 1954.
63. A. Vaillant, цит. съч. стр. 14.
64. П. т. табл. (III) след стр. 16.

Vera Ivanova-Mavrodinova

SUR L'ENLUMINURE DANS LES MANUSCRITS DE L'ECOLE LITTÉRAIRE DE PRESLAV

RÉSUMÉ

Les sources écrites qui nous renseignent sur l'intense activité lettéraire qui avait lieu chez nous à l'époque du premier Etat bulgare se rapportent en premier lieu à la capitale Preslav, mais des très nombreux manuscrits qui y ont été confectionnés presque rien n'a été conservé dans les terres bulgares. Une partie des livres écrits à Preslav, et parmi eux quelques exemplaires richement enluminés, parvinrent en Russie dès le X-e s. Les copies qui en furent exécutées nous donnent non seulement le texte des originaux, mais nous permettent aussi de reconstituer jusqu'à un certain point le caractère qu'avait l'enluminure dans ces derniers.

Les manuscrits russes dont il est question sont: l'Evangéliaire d'Ostromir daté de 1056/57, celui de Mstislav qui a dû être exécuté entre les années 1113 et 1117, l'Izbornik de Sviatoslav de 1073, deux recueils copiés au XII-e et munis d'une miniature — portrait d'un souverain bulgare, „Les commentaires de l'Evangile" par Constantin de Preslav, le Recueil des commentaires du pape Hippolyte et enfin les „Discours contre les Ariens" du même Constantin de Preslav. Outre ces manuscrits russes qui sont presque tous du genre appelé par certains auteurs comme „type palatin du style byzantino-bulgare", dans la série est compris un original vieux-bulgare — le Codex Suprasliensis. C'est un bel exemple des manuscrits sobrement ornés d'initiales et de simples vignettes (fig.1), dessinées à la plume avec l'encre du texte, et analogues à la fois aux initiales glagolitiques et aux initiales byzantines du IV-e siècle. Le manuscrit, rapporté souvent à l'époque de la domination byzantine en Bulgarie, c'est-à-dire aux XI — XII-e ss., ne peut en réalité provenir que du X-e siècle.

La comparaison entre l'exécution des miniatures dans l'un et l'autre des évangéliaires russes (fig. 2 et fig. 4, fig.6 et fig.7, fig.8 et fig.9) fait le mieux comprendre qu'elles reproduisent de très près, sinon exactement, celles de l'original bulgare. Il n'y a pas longtemps l'évangéliaire de Miroslav était tenu pour une copie de celui d'Ostromir. En fait, les enlumineurs ont copié, indépendamment l'un de l'autre les miniatures de l'original. Ceci ressort de l'absence de la miniature avec l'evangéliste Mathieu (fig.5) dans le manuscrit de 1056/1057, où la place qu'elle devait occuper est laissée libre.

Les traits marquants du „prototype inconnue des deux évangiles qui a fait naitre dans un intervalle de 60 années deux remarquables oeuvres de l'art du livre en ancienne Russie" pourraient se résumer à peu près comme suit: Pur le moins, deux des miniatures avec l'image des évangelistes, peut-être même les quarte, ainsi que le décor à motifs végetaux, ont été exécuté dans une technique qui rappelle celle de l'émail cloisonné. Cette partie de l'enluminure se rattache à Constantinople, d'où proviennent les plus beaux manuscrits de cette sorte. Ce sont probablement les artistes de l'original bulgare qui ont exécuté sur le parchemin la décoration imitant les émaux.

Le type iconographique des évangelistes avec la tête levée vers le secteur du ciel diffère beaucoup de celui qui était en usage dans les ateliers travaillant pour la cour byzantine. Ce fait parle en faveur de relations qu'entretenaient les enlumineurs de l'école de Preslav tant avec les monastères de Constantinople, par exemple avec celui du Stoudion, qu'avec les ateliers des monastères dans les autres régions de l'Orient chrétien.

Nous ne connaissons pas les analogies exactes des initiales de l'Evangéliaire d'Ostromir (fig.11, 12, 13, 14, 16), qui d'ailleurs ne semblent pas être empruntées de toutes pièces au répertoire byzantin de l'époque. Elles ont dû être composées dans un des monastères de Preslav. Certains de leur éléments se trouvent dans des manuscrits qui ne peuvent pas provenir de Constantinople, mais ont été confectionnés un peu plus tard sous l'influence évidente de la décoration constantinopolitaine.

Le recueil dit Izbornik de Sviatoslav de l'année 1073 est une de ces encyclopédies médiévales comprenant des articles de caractère très varié; leur choix a été fait en Bulgarie par le roi Siméon lui-même, comme le dit la dédicace (fig.16). Une autre copie russe non illustrée contient d'ailleurs le nom de Siméon et le recueil devrait en réalité être appelé Izbornik de Siméon. Le manuscrit possède cinq miniatures-frontispices en pleine page (fig. 16, 17, 18, 20, 21), deux vignettes en aussi deux initiales (fig.19,22). L'enluminure de la copie russe semble imiter en tous points celle du prototype de Preslav, quoiqu'il est cependant impossible d'indiquer des analogies exactes, non seulement pour le décor en entier mais aussi pour ses parties. Certains éléments d'origine végétale rappellent de très près des éléments contenus dans des manuscrits dont le caractère constantinopolitain est démontré. Les frontispices architecturaux ont un caractère oriental très prononcé et imitent les mosaiques composés de tapis à motifs géométriques. D'autre part la technique employé dans la présentation des groupes des auteurs présumés insérés sous l'arc des frontispices est de caractère purement pictural et rappelle de la sorte les manuscrits de Constantinople, par example ceux du monastère de Stoudion. Cependant cette technique va de pair avec la représentation de ces mêmes figures d'évêques et de moines au corps trapu et à grosse tête ce qui est propre à la peinture de l'Egypte chrétienne. De plus aux élements du style floral créé à Constantinople se mêlent des motifs géométriques légués par le stade antérieur dans l'évolution de l'ornementation des manuscrits — le décor dit „Laubsägestil" c'est-à-dire le décor plat du bois découpé à jour.

Des ateliers d'enluminure pour la décoration des manuscrits, qui ont indubitablement existé à Preslav, sont sortis de même les originaux des deux manuscrits sur parchemin portant sur le premier feuillet l'image d'un souverain bulgare du X-e siècle. Dans la copie des „Commentaires sur l'évangile" est représenté sans doute possible „l'Illuminateur" de la Bulgarie, le prince Boris-Michel (832—889). Par la profusion de perles et d'or dans le costume, et l'imitation des émaux sur le cadre la miniature donne l'impression d'une pièce d'orfèvrerie. La facture du visage plein aux traits fine révèle même dans la copie la maîtrise de l'auteur de l'original Le second „portrait" de souverain (fig. 24) orne le feuillet initial du livre des Commentaires par le pape Hippolyte. L'étude du texte ayant permis d'établir avec certitude que le livre n'a été traduit du grec en bulgare que sous le règne de Siméon (893—927) mais pas auparavant, il est logique de soutenir que c'est ce roi y a été représenté en qualité de donateur tenant le modèle d'une église couleur d'or la fameuse „Eglise dorée". D'autant plus que l'étoffe de la tunique du donateur est ornée de motifs de caractère nettement oriental qui se répètent dans la décoration d'un pavement très original découvert à Preslav; la céramique peinte y est incrustée dans les dalles de calcaire.

Enfin le colophon encadré d'une croix (fig. 27) est emprunté à un dernier manuscrit russe „copié mot à mot du vieux livre bulgare", selon la notice du copiste de Novgorod. Dans ce colophon il y est dit que l'original bulgare a été écrit „à côté de l'Eglise dorée" que le roi Siméon avait érigée à Preslav déjà avant l'année 907, l'année où le livre a été écrit par son cousin Théodore Dokhsov.

Vera Ivanova-Mavrodinova

ÜBER DEN SCHMUCK DER HANDSCHRIFTEN AUS DER SCHRIFTSTELLERSCHULE VON PRESLAV

ZUSAMMENFASSUNG

Die Angaben über die intensive schriftstellerische Tätigkeit während des Ersten Bulgarischen Reiches betreffen vor allem die Hauptstadt Preslav. Von den in dieser Schule geschaffenen zahlreichen Schriftwerken ist aber in den Gebieten Bulgariens nichts erhalten. Zum Glück wurde ein Teil der in Preslav geschriebenen Bücher, darunter auch einige sehr reich ausgeschmückte, noch im 10. bis 11. Jh. nach Rußland gebracht. Von den dort angefertigten Kopien erfahren wir nicht nur den Inhalt der altbulgarischen Originale, sondern können auch eine Vorstellung von deren Ausschmückung gewinnen. Bei der Untersuchung der russischen Kopien gehen nur wenige russische Wissenschaftler auf die Gestaltung oder Ausschmückung der Bücher ein. Außer auf die unbestreitbare Abhängigkeit desTextes der russischen Kopien vom altbulgarischen Original wird zuweilen auch auf dieselbe Abhängigkeit auf dem Gebiet der Ausschmückung hingewiesen. Dieser Beitrag stellt sich die Aufgabe, die Stufe dieser Abhängigkeit soweit wie möglich zu bestimmen.

Die untersuchten russischen Kopien sind folgende sechs Werke: Das Evangeliar von Ostromir aus den Jahren 1056/1057, das zwischen 1113 und1117 gearbeite Evangeliar von Mstislav, der Izbornik Svetoslavs aus dem Jahre 1073, zwei Schriften mit einer Titelminiatur (Bildnis eines bulgarischen Herrschers), das Učitelno Evangelie (Evangeliumsauslegungen) von Konstantin von Preslav, die Schriften des Bischofs und Papstes Hippolytus und die Reden gegen die Arianer, ebenfalls von Konstantin von Preslav. Außer diesen russischen Handschriften, die zu dem von manchen Wissenschaftlern sogenannten „höfischen Typ des byzantinisch-bulgarischen Stils" gehören, wird auch die Ausschmückung eines altbulgarischen Originals untersucht, dessen Fassung in Ostbulgarien entstanden ist. Bis zur jüngsten Zeit ist diese Handschrift mit dem 11. bis 12. Jh. datiert worden. Der Codex Suprasliensis ist engültig zum 10. Jh. zu rechnen. Er ist nur mit Initialen und Vignetten (Abb. 1) verziert, die an glagolitische Initialen erinnern und die Mode der frühbyzantinischen Initialen befolgen.

Im Evangeliar von Ostromir ist die Abhängigkeit des Schmucks vom altbulgarischen Original am eindeutigsten ersichtlich. Es ist außerdem mit drei großen Figurenminiaturen — Frontispizen sowie mit Vignetten (Abb. 2) und sehr schönen farbigen Initialen versehen. Daß der Schmuck der herrlichen russischen Kopie mit dem des bulgarischen Originals nicht nur verwandt, sondern ihm fast gleich ist, geht am deutlichsten aus dem Vergleich der beiden russischen Abschriften, des Evangeliars von Ostromir aus den Jahren 1056/1057 und des Evangeliars von Mstislav von 1113—1117 hervor. Bis vor wenigen Jahren wurde das Evangeliar von Mstislav als Kopie des Evangeliars von Ostromir betrachtet. Das Fehlen der Miniatur mit dem Evangelisten Matthäus im Avangeliar von Ostromir und die auf dieser Seite leere Stelle in der Handschrift zeigt aber, daß beide russische Evangeliare die Miniaturen des ihnen gemeinsamen Originals einzeln kopieren.

Die typischen Züge des „unbekannten Protooriginals der beiden Evangeliare, das im Laufe von 60 Jahren zur Entstehung zweier bedeutender Werke der Buchkunst im alten Rußland geführt hat, wäre in folgender Weise zu erklären:

Mindestens zwei der Miniaturen mit den Gestalten der Evangelisten, möglicherweise auch die vier Miniaturen sowie die Ausschmückung mit pflanzlichen Motiven wurden nach einer Technik gearbeitet, die an Zellenemail erinnert. Dieser Teil des Schmucks wird mit Konstantinopel verbunden, wo die am reichsten verzierten Handschriften dieser Art herkommen und wo das Email die weitgehendste Verwendung fand.

Die Maler der altbulgarischen Handschrift haben wohl die Ornamentik der Emailwerke auf das Pergament übertragen. Der ikonographische Typ der Evangelisten unterschiedet sich von dem in den Handschriften, die mit den Hofskriptorien Konstantinopels verbunden sind. Dies spricht für die Beziehungen der Buchkünstler von Preslav zu den Klosterskriptorien sowie zu Konstantinopel wie, z. B., zum Studion-Kloster und den übrigen näheren oder ferneren Klosterzentren der schriftstellerischen Tätigkeit im Osten.

Die Untersuchung der Ausschmückung der beiden russischen Evangeliare zeigt tatsächlich, daß der Schmuck des altbulgarischen Protooriginals wiederholt wurde. Ein mittelbarer Beweis dafür ist auch der völlig gleiche erklärende Text zur Gestalt des Kalbs bei der Darstellung des Evangelisten Lukas in beiden Handschriften. Die Überschriften im altbulgarischen Original sind zweifellos von einem Bulgaren verfaßt worden.

Die Initialen, zu denen bisher keine vollen Analogien entdeckt worden sind, scheinen nicht in fertiger Form von den byzantinischen Handschriften übernommen zu sein; sie wurden in dieser Form bereits in Preslav, wahrscheinlich in einem der dortigen großen Klöster ausgearbeitet. Einzelne, zur Zusammensetzung dieser Initialen gehörende Motive kommen in Handschriften vor, die auch nicht aus Konstantinopel stammen können, jedoch von dem konstantinopler Handschriftenschmuck beeinflußt und, wenn auch etwas später, in den Klöstern auf der Athos-Halbinsel gearbeitet wurden.

Der Izbornik Svetoslavs aus dem Jahr 1073 gehört zur Art der mittelalterlichen Enzyklopädien von Artikeln unterschiedlichsten Inhalts, deren Auswahl bekanntlich in Bulgarien vom Zaren Symeon persönlich getroffen worden ist. Eigentlich müßte di e Schrift Izbornik Symeons heißen, da in einer anderen russischen Abschrift dessen Name verzeichnet ist. Das Buch enthält fünf farbige

ganzseitige Miniatur-Frontispize (Abb. 16, 17, 18, 20, 21), zwei mit Initialen verzierte Titelvignetten (Abb. 19, 22); allem Anschein nach ist der Schmuck eine genaue Kopie des bulgarischen Originals.

Genau analoge Beispiele sind weder zu diesem Schmuck als Ganzes noch zu dessen einzelnen Bestanteilen zu finden. Während die pflanzlichen Motive denen in Handschriften ähnlich sind, die zweifillos aus Konstantinopel stammen, weist das allgemeine, aus armenischen Handschriften bekannte Aussehen der Frontispize einen offensichtlich östlichen Charakter auf, der mit Fußbodenmosaiken aus einzelnen Teppichen mit geometrischen Motiven verwandt ist. Die Gruppen-„Bildnisse“ an den architektonischen Frontispizen sind rein malerisch gearbeitet und erinnern dadurch an in Konstantinopel geschaffenen Handschriften, z. B. an die im Studion-Kloster entstandenen. Die malerische Technik ist aber mit den verkürzten Proportionen mit breiten, großen Köpfen von Heiligengestalten in ägyptischen Wandmalereien verbunden. Anderseits verbinden sich die wenigen Elemente des Blütenblattstils, der in seiner Gesamtheit in Konstantinopel entwickelt wurde, mit für diesen früheren sogenannten Laubsägestil typischen Motiven.

Die Skriptoren von Preslav schufen auch die Originale zweier russischer Pergamenthandschriften, auf deren Titelseite je eine „Bildis“-Darstellung eines bulgarischen Herrschers zu sehen ist. In der Abschrift des Učitelno Evangelie von Konstantin von Preslav ist der Fürst Boris-Michail (Abb. 23) dargestellt, dessen Identifizierung bereits keiner bestreitet. Der Überfluß an Gold und Perlen am Gewand, die Inkrustation am Rahmen, die dem Email ähnelt, nähert die Miniatur einem Werk der Goldschmiedekunst an. Das schöne volle Gesicht spricht sogar in der Kopie von der meisterhaften Kunst des Werkes im Original.

Die zweite Darstellung befindet sich am Anfang der Schriften des Bischofs und Papstes Hippolytus, über dessen altbulgarisches Original festgestellt wurde, daß es frühestens während der Herrschaft des Zaren Symeon übersetzt worden ist. Daher ist wohl der als Stifter der Goldenen Kirche mit deren Modell in der Hand dergestellte Herrscher höchstwahrscheinlich Symeon, um so mehr als das Gewand des Kirchenstifters ein von den Stoffen aus Mittelasien bekanntes Ornament zeigt, das auf einem Fußbodenbelag in Preslav mit im Stein inkrustierter bemalter Keramik wiederholt ist.

Der Beitrag gibt die Endbemerkung wieder, mit der eine absichtlich „wortwörtlich“ nach dem bulgarischen Original geschaffene, mit dem Jahr 907 datierte russische Abschrift angefertigt worden ist, in dem Symeon „die Goldene Kirche in Preslav bereits errichtet habe“.

Иван Гълъбов

ПРЕСЛАВ В ИСТОРИЯТА НА СТАРИЯ БЪЛГАРСКИ КНИЖОВЕН ЕЗИК[1]

В известната защита и възхвала на създадените от Кирил и Методий азбука и писменост старобългарският писател Черноризец Храбър засяга два момента от въпросите, свързани с езика на първите славянски книжовни творби. От една страна, той се занимава с мястото на новосъздадения книжовен език в тогавашната световна култура, а от друга, той специално се спира на сериозните различия, които съществуват между български и гръцки в областта на фонетиката, различия, които не позволяват употребата на гръцката азбука за нуждите на новата писменост. В пролога към своя превод на Йоандамаскиновите „Небеса“ Йоан Екзарх Български също разисква въпроса за отношението на български език към гръцкия, като този път неговото внимание е съсредоточено главно върху това, което ние сега бихме нарекли семантиката на думите и на различните съчетания. Тези две места от съчиненията на двама изтъкнати писатели на старата българска литература[2] са важно указание за живия интерес, с който са свързани въпросите на езика на Кирилометодиевите преводи, езикът на цялата онази оживена дейност, която кипи в България, особено през епохата на Симеона, езикът, който лята в основата на културния и духовен живот на голямата част от Югоизточна и Източна Европа векове наред.

У старите автори не съществува никакво колебание относно езиковата принадлежност на Кирилометодиевите преводи. И Черноризец Храбър и Йоан Екзарх Български говорят за **словѣнска рєчь**, **словѣньскъ ѧзыкъ** и пр. Какво трябва да се разбира в случая под **словѣнскъ**? Йоан Екзарх, чието име в заглавието на трудовете му обикновено се придружава от определението **блъгарьскъ**, говори, че иска да направи преводи на **свои ѧзыкъ**, а от контекста се разбира, че това е и езикът на Кирилометодиевите трудове. Защо и той употребява обозначението **словѣньскъ** за него, а не го нарича **блъгарьскъ?** Всъщност за разбирането на практиката на старите автори в това отношение трябва да се има предвид средата, в която те са писали. Работили в българската държава по едно време, когато двата основни етнични елемента на българския народ — първобългарският и славянският — са били все още достатъчно живи, те не са могли в никакъв случай да обозначат езика, на който пишат иначе освен като **словѣньскъ**, защото тъкмо по този начин те определят точно неговата етническа принадлежност т. е. че той е родният език на онези славяни, които в голямата си част живеят в границата на българската държава, но заедно с това и в съседните райони на Византийската империя, и по-специално в Солун и Солунско, за чиито жители се казва изрично **Солоуніане вьси чисто словѣньскы бесѣдоують**.[3] Това обяснява защо Йоан Екзарх Български, който работи в Преслав, нарича създадения от Кирил и Методий свой език. От друга страна липсата на каквито и да е споменавания за други славянски, небългарски елементи са указание как монолитно се е представял този език в очите на всички български писатели от ранните години на българската литература, едно впечатление особено важно, тъй като то намира пълно потвърждение в езиковите особености на запазилите се до нас съчинения на старите български писатели. Досегашните изследвания показаха по несъмнен начин, че техните трудове в огромната своя маса отразяват една и съща езикова същност и че отклоненията — съвсем малки и незначителни на фона на общото единство — са всъщност отражения на диалектни особености на един и същ език — българския. Колкото и да са големи трудностите за изясняване на фонетиката, отразена в двете азбуки, с които си служат създателите на първите преводи и техните приемници, все пак, излизайки от техните особености, от начина, по който са използувани тези азбуки в най-старите дошли до нас паметници, като се позоваваме и на други страни от структурата на техния език, ние имаме значителни възможности да подирим сред съвременните български говори най-вероятната диалектна основа на първия български и славянски книжовен език. При разискванията по този въпрос обикновено се е излизало от обстоятелството, че Кирил и Методий са от Солун. Това стана причина вниманието на изследвачите да бъде особено силно привлечено от архаичните говори на няколко солунски села и известният изследвач на старобългарския език словенецът В. Облак ентусиазирано заявява, че само липсата на няколко склонитбени остатъци пречи говорът на село Сухово да бъде обявен за езика на Кирил и Методий. Тези обстоятелства стават причина диалектът, на чиято база е бил изграден новият литературен език, да бъде често определян като македонски. Много по-внимателен, другият голям познавач на проблемите на Кирилометодиевото дело, хърватинът В. Ягич, посочи, че произходът на книжовния език, създаден от двамата братя, трябва да бъде дирен в значително по-широки граници между Солун и Цариград.[4] Обосноваността на тази предпазливост проличава особено добре напоследък, когато с интензивното изучаване на българските говори във връзка със сложения под печат Български диалектен атлас бяха открити неизвестни досега архаични говори. На първо място тук стои със своите езикови особености с. Тихомир, Кърджалийско, което не само че има запазени следи (във всеки случай доста странни) от старите носовки и специфични застъпници за старото ери, но и остатъци от старата именна флексия в такъв вид и размери, в каквито не са се запазили в никой от останалите български говори.[5] Така възниква въпросът, дали тъкмо в Родопите не би трябвало да очакваме най-добре запазените следи от оня тип диалект, от който са излизали двамата братя при създаване на своята азбука и на езика на своите преводи. В полза на това предположение говорят следните факти:

1. В старобългарските паметници се употребяват три показателни местоимена **сь**, **тъ** и **онъ**. Срещу това съвременните български говори могат да бъдат разпределени в две големи групи: в едната, легнала в основа на българския книжовен език, имаме показателни местоимения *този*, *онзи* и пр., докато във втората, в която се пази старата система с три показателни местоимения, има две подгрупи — македонската, в която се явяват *овя*, *той*, *оня*, и родопската с показателното местоимение *сой*, *той*, *ной*. От съпоставката със старобългарските факти се вижда, че старата система **сь**, **тъ**, **онъ** се е запазила най-добре тъкмо в Родопските говори, в които *сой* продължава, съответно разширено, старото **сь**, докато срещу него в македонските говори имаме *овя* (и *воа*), чийто предходник **овъ** в старобългарски има съвсем специална употреба.[6]

2. Забележителен е фактът, че тъкмо в Родопските говори и по-специално в с. Тихомир са се запазили и следите от старото относително местоимение **иже**, което се явява тук под формата *ажит*, *ажата*, *ажото*.[7]

3. Известно е, че в редица Родопски говори е запазен старинен изговор за старото **ъı**. Следите от този изговор се спущат на юг в Беломорска Тракия и стигат докъм Солун.[8]

4. Най-архаичните старобългарски паметници пазят ясни указания, че в първоначалните преводи са съществували две различни ерита. Аз няма да влизам тук в подробности, но трябва да отбележа, че тази така типична черта на онези старобългарски паметници, които най-близо се свързват с дейността на Кирил и Методий, намира много точно отражение, от една страна, в състоянието на говора на редица села в Солунско, а от друга, в особеностите на някои родопски говори. Следователно и от тази страна езикът на първите преводи се свързва съвсем тясно с Родопската диалектна област.[9]

5. Б. Цонев,[10] покойният историк на българския език, след като отбелязва, че „изговорът на старобългарските **ъ** и **ь** е имал в основата си горе-долу същата фонетична стойност, както и днес в общобългарски, а именно равнявал се е на днешно наше ъ, а пък разликата между **ъ** и **ь** се е състояла в палаталността на тия два звука, или по-добре — в твърдостта или мекотата на предходната съгласна“, отбелязва, че тъкмо родопските говори стоят най-близо до предполагаемия старобългарски изговор на еровете, защото в тях освен старият гласеж е запазена и старата палаталност на **ь**.[11] Наблюденията над графичната практика на нашите най-стари паметници показват, че това становище може с голяма увереност да бъде защищавано. Глаголическите букви за двата ера, за които Кирил не е имал образци в гръцката азбука, показват изключителна близост в своя изглед, такава, каквато не е засвидетелствувана за никои други знаци от същата азбука. Като се има пред вид от друга страна, че при създаването на всички онези букви, за които не е имало гръцки прототипове, не е била пренебрегвана по-голямата им или по-малката им фонетична близост (сравни в това отношение буквите за *ш* и *щ*), почти пълната идентичност между двете букви трябва да се тълкува и като графично отражение на съотношението на акустичния ефект, който двата ера са имали в диалекта, легнал в основа на глаголическата писменост, т. е. че двата звука, които са съответствували на разглежданите две глаголически букви, са били за слушателя почти идентични. На това съотношение днес отговарят, както отбелязва и Б. Цонев, само (част от) родопските говори, в които двата ера са се изравнили почти напълно, като са запазили една минимална разлика в палаталния или непалаталния характер на предходната съгласна. Към това трябва да се добави фактът, че глаголическите букви за двата ера по своя облик не са нищо друго освен знака за *о*, придружени с по един допълнителен диакритичен знак. Това е съвсем ясно указание, че еровете в езика на Кирил и Методий са били по своя изговор съвсем близо до звука *о*, т. е. тъкмо, както това е сега в родопските говори.

Във връзка с белезите, които позволяват по-близо определяне на диалектния тип на Кирилометодиевия език, би трябвало да се посочи и обстоятелството, че глаголическата азбука отбелязва с един знак както стария *ě*, така също и **ꙗ**, което показва, че имаме работа с говор, в който отбелязаната фонема и фонемни съчетания са се изравнили. Тази констатация обаче в случая не би могла да бъде от полза, тъй като, макар и в Родопите да имаме говори с подобна особеност, все пак преглас на *а* след палатална съгласна при различни условия е едно значително по-широко застъпено явление в българските говори.[12] По този начин, оставайки при посочените по-горе особености, ние имаме редица факти, които показват, че Кирилометодиевият език е бил изграден на базата на диалект от типа на родопските. Наблюденията над опазилите се до нас паметници на най-старата българска писменост показват, че създаденият книжовен език е показвал значителна стабилност и по-късните автори и преписвачи са могли само в съвсем малка степен да допущат следи от своя роден говор, поне що се отнася до онези области на езика, които по-лесно могат да бъдат контролирани от нашите изследвания. Една сериозна, значителна промяна е станала обаче при преминаването от едната азбука към другата. Позовавайки се на анализа на графичните особености на кирилицата, ние имаме основание да подозираме, че нейният съставител е излизал при изграждането ѝ от съвсем различна диалектна основа. И в по-новата българска графична система съотношението между двата ерови знака се запазва. По своята форма и в новата азбука двата ера се отличават минимално, което показва, че отношението между двете фонеми е било в голяма степен аналогично на отношението им в диалекта, въз основа на който е била изградена глаголическата азбука, тъй както това бе посочено по-горе. Срещу това обаче една нова особеност на кирилската графика показва, че ние се намираме в диалект с друго разположение на еровите гласни във вокалната система. Тази особеност се състои в следното: към групата на двата съвсем близки помежду знака **ъ** и **ь** сега се присъединява и знакът **ѣ**. Този факт е забележителен сам по себе си, но той става още по-показателен, съпоставен с факта, че в глаголицата при отбелязаната близост между буквите за *ъ* и *ь*, знакът за *ѣ* се отличава коренно от тях. Поставим ли въпросът, защо при очевидната зависимост на кирилицата от глаголическата азбука по отношение на буквите, отговарящи на типични за славянската реч фонеми, тъкмо в този случай тя предлага решение, при което съотношението между групата на **ъ** и **ь**, от една страна, и знака за *ят*, от друга, е коренно променено, ще трябва да се съгласим, че формалното сближаване ще да отговаря на особена близост и на фонемите, белязани с кирилските букви **ъ**, **ь** и **ѣ**. Това заключение, основано на вътрешния анализ на кирилската графическа система, намира много добра база във фактите, които предлага българската диалектология. Наистина ние имаме български говори, гдето фонемите, за които в старобългарските азбуки са създадени буквите **ъ**, **ь** и **ѣ**, са съвпаднали. Това е преди всичко така нареченият Еркечки говор, в който имаме не само *це̂ли* (<**цѣли**), *де̂те* (<**дѣтѧ**), *ме̂сец* (<**мѣсѧць**), но и *де̂ш* (<**дъждъ**), *пе̂стро* (<**пьстро**) и т.н., а след това и в Тетевенския говор, в който също имаме *бе̂чва* (<**бъчва**), *де̂ш* (<**дъждъ**), *пе̂н* (<**пьнъ**), *пе̂с* (<**пьсъ**) и т. н. Разкъсаната поява на тези две зони с еднакво застъпване на старите ерове, при което то съвпада с гласежа на *ят*, е указание, че този тип говори някога се обхващали значително по-голяма територия, което прави мъчно локализирането им в епохата, когато е била създавана кирилицата. Самият факт, че те са се запазили сега само в планинските зони, позволява да се допусне, че и съседните равнинни райони ще да са били свързани с тях по отношение на това изравняване на рефлексите на страните *ъ*, *ь* и *ѣ*. Това е от значение, като се има пред вид, че всички други указания говорят за Преслав като център, в който възниква новата азбука.[13] Така вътрешният анализ на графичните особености на кирилицата, данните на съвременно разпределение на българските говори и историческите сведения позволяват да се долови, че така нареченото **прѣложениѥ книгъ**[14] наистина означава значителна промяна, която засяга сериозно много страни от дотогавашната старобългарска писменост, при което промяната на азбуката е била свързана и с изменение на диалектната основа на книжовния език. Разбира се, твърде е вероятно това изменение да е намерило отражение и в други негови особености.

Различията между езика на първите преводи, от една страна, и от друга, на творбите, създадени в Преславския книжовен кръг, са били по-сериозни и в друго отношение. Касае се за начина, по който писателите и преводачите гледат на мястото на гръцките образци в българския книжовен език. Влиянието на гръцкия език при изграждането на Кирилометодиевия език е напълно разбираемо, като се има пред вид както средата, в която това е ставало, така и обстоятелството, че в случая се е създавал нов писмен инструмент за културно общуване.

По отношение на първия момент трябва да се има пред вид преди всичко фактът, че гръцкият език, език на една голяма империя, с престижа, който му е бил осигуряван от една богата книжнина с вековни традиции, бива употребяван дълго време като официален език на българската държава и следите от това са запазени в немалък брой лапидарни паметници, познати в науката обикновено като първобългарски надписи.[15] Тези надписи са писани на гръцки, в който не могат да бъдат открити никакви чуждоезични следи и който с всички свои особености се явява като истинска жива, говорима гръцка реч от съответната епоха.[16] Каквото и да мислим за начина, по който е била организирана работата по изготвяне на първообразеца, по който е бил изсичан върху камъка текстът на съответния надпис, несъмнено е, че в центъра на първата българска държава са съществували условия за жив контакт между домашните езици на двата основни етнически елемента и гръцкия език.[17] Все пак дирим ли да изясним условията и точната обстановка, при която бива създадена кирилометодиевата книжнина и основите на първия български книжовен език, трябва да отбележим, че съпоставката между тази по-стара писменост,[18] създадена в рамките на Първата българска държава, и тази, която възниква във връзка с дейността на двамата солунски братя, има не малко различия. Това е толкова по-странно, като се има пред вид, че както за първата, така и за втората се привеждат сериозни аргументи за връзки със съвременната византийска литература.[19] Достатъчно е да се съпостави един паметник, като открития напоследък надгробен надпис на чръгубиля Мостич, със съответните погребални първобългарски текстове,[20] за да се съгласим в съществуването на дълбоки различия в концепцията и в подробностите, че дори при съвсем аналогични условия — не трябва да се забравя, че и в двата случая починалите са членове на първобългарския управляващ слой — образците са били съвсем различни, че съставителите са се вдъхновявали от коренно различни идеи при изготвянето на тези по принцип така стериотипни формулировки. Подобни факти позволяват да се долови, че с въвеждането на славянската писменост в българската държава са настъпили сериозни културно-исторически промени и понеже ние не бихме могли да допуснем, че тази промяна е могла да стане изведнъж, като е подменила съществуващата дотогава традиция, отразена в първобългарските надписи, принудени сме да допуснем, че край процъфтяващата около ханския двор специфична протобългарско-византийска и официална книжнина ще да са съществували аналогични, но неофициални прояви на славяно-византийски духовен живот. Вярно е, че ние все още нямаме преки паметници от този период; ние сме принудени да го предполагаме, от една страна, въз основа на сведението на Черноризец Храбър за използуване на гръцката азбука от славяните без **оустроениꙗ**, а от друга, въз основа на това бързо и сигурно процъфтяване на славянската писменост, въз основа на липсата на колебания в изграждащия се старобългарски книжовен език, въз основа най-сетне и на съпоставки като тази, за която става дума по-горе.

Съществуването на вече доста значителна и укрепнала славянска културна традиция позволява да разберем и бързото изграждане на един такъв бляскав център като Преславския, който не само се противопоставя на първобългарската Плиска, но в известен смисъл и отношение и на проявите, свързани с глаголицата. Всичко това показва, че отношенията в българската държава по времето, когато се създава първата славянска писменост, са били доста усложнени. Нови данни свидетелствуват, че картината всъщност е била още по-комплицирана, отколкото е могло да се подозира. Откритите напоследък изкуствени скални килии при с. Басараби край Кюстенджа, в които край многобройните кирилски графити[21] по стените се явяват и кратки текстове на една непозната и неразчетена досега писменост,[22] говорят, че все още не сме сигурни, че са изчерпани всички възможности за обяснение на появата на глаголицата и на онези знаци от кирилицата, за които гръцката азбука не е могла да предложи образци със средствата на тази среда, в която огромната българска славянска маса се е срещала с първобългарския елемент, с наследството и влиянието на Византия и т. н.

Че още в периода на първобългарската писменост са съществували тези прояви на взаимодействие, проличава от редица факти. В самите текстове на първобългарските надписи се забелязват преки следи на славянско влияние, което говори вече за съвсем тесен контакт между двете основни етнични съставки на Първата българска държава още в тази ранна епоха.[23]

Редица конкретни указания позволяват да се долови кои са били пътищата, по които са ставали възможни въздействията на гръцкия език върху новооформящия се книжовен език.

Трябва да се отбележи на първо място, че за отделни български писатели от най-ранната епоха има изрични данни, че са преминали сериозна школа в най-висшите византийски училища (сам Кирил е бил един от най-видните деятели на византийската култура и забележителен писател на гръцки език[24]), та в дейността си като основоположници на старобългарската литература те не са могли в никакъв случай да не бъдат повлияни от гръцкия книжовен стил чрез състоянието на билингвизъм, в което те са се намирали. Такива изрични данни имаме и за цар Симеон,[25] главният вдъхновител на Преславската книжовна школа и отличен писател, за когото старите автори съобщават, че от дете учи във Византия риториката на Демостен и силогизмите на Аристотел и поради това си е спечелил от съвременниците си прозвището „полугрък". Той също с голямо умение и ловкост си служи в своята дипломатическа преписка с византийските управници с гръцки език. Подобни указания могат да се приведат или подразберат и за други писатели от най-ранната епоха на българската книжнина, а всичко това е добра илюстрация за широките възможности, които са съществували за проникване на гръцки образци и в практиката им като български писатели. На второ място такъв път се е откривал и чрез характера на книжнината, която е бивала превеждана и използувана. Тъй като в голямата си част се касае за литургични текстове, които са били най-често запомняни и възпроизвеждани наизуст, съществувала е възможността тези готови гръцки формули да влияят пряко преди всичко със своя словоред и при възпроизвеждането им на български. Това състояние се е подсилвало и от едно друго обстоятелство, че в началото на българската писменост не всички църковни текстове са били преведени на старобългарски. Така отделни части са били четени и пети в превод, а веднага след това се е преминавало на пасажи, запазени в оригинал на гръцки. Очевидно за духовните лица в тази епоха преминаването от единия език в другия не е създавало особени затруднения, а по този начин се е осигурявала още една възможност за въздействие на гръцки върху езиковата практика на старите български писатели.

Край тези прояви на своеобразно двуезичие, определено от културната среда и особения характер на книжнината, която е била основа на цялото тогавашно литературно творчество, прояви, при които въздействието е идвало някак пасивно, съществува още един друг път, по който гръцките образци са прониквали в старобългарския книжовен език чрез съзнателното и дирено желание на книжовниците да постигнат по-голяма изисканост на своя стил. Въздействието в случая се е улеснявало от обстоятелството, че се е създавал нов книжовен език, който въпреки всичко не е могъл да разчита на дълбока и широко укрепена традиция, в която да дири във вид на архаизми всички онези средства, които да създадат неговата стилна изисканост и отдалеченост от всекидневната реч. При подобни обстоятелства е било съвсем естествено образци за тази необходима приповдигнатост да се подирят в езика на Византия, който носи със себе си престижа на империята и на вековното духовно наследство, а това по най-естествен път се е отразило преди всичко в синтаксиса на старобългарския език и в една друга област — образуването на сложни думи, наследени от праславянски модели, които са били крайно оскъдни и ограничени в определени категории.[26]

От направения по-горе разбор за външните обстоятелства, които са определяли проникването на гръцките образци в новосъздаващия се книжовен език, се вижда, че са съществували широки възможности в това отношение и че условията за това са били налице както в кръга на първите преводачи, така и в центъра, гдето покъсно тяхното дело намери такъв бляскав прием и така бурно се разцъфтява. Въпреки това, въпреки, общо взето, еднаквите външни обстоятелства, които са действували в това направление, очевидно е от най-беглата съпоставка на езика на паметниците от епохата на Първата българска държава, че всъщност проявите на гръцкото въздействие не във всички случаи е еднакво силно и не засягат в еднаква степен и обхват творбите на старите български писатели. Изследвачите обикновено обясняват тези различия съобразно с една доста широко разпространена формула: първите преводачи, които познават отлично и гръцки, и български, и са гениални личности, са превели свободно и с голямо умение евангелския текст и други църковни текстове, свързани с него. По-късно, продължава тази формула, в Преслав се е извършила сверка на тези преводи с гръцкия оригинал и в тази епоха в първоначалните отлични преводи са били внесени редица гръцки елементи било чрез включване направо на гръцки думи, било чрез по-близкото възпроизвеждане на гръцки изрази със средствата на български език. Преводачите от тази епоха (особено често като пример за това се споменава Йоан Екзарх Български) също не знаят много езика на своите оригинали, поради което се отдалечават от него при преводите си. За съжаление подобно схематично представяне на нещата е намерило доста широк прием в изследванията върху езика на старите български книжовни паметници. Наблюденията в това отношение обаче едва ли биха могли да потвърдят подобна постановка. Преди всичко ние имаме изричните изказвания на един от големите писатели на Преславския кръг, Йоан Екзарх Български, който специално се занимава с отношението между езика на оригинала и на превода, между гръцките прототипове и техните съответствия на старобългарски. Оставим ли настрана неговата аргументировка, обоснована, както трябва да се очаква, от една страна, на авторитета на църковните отци, а от друга страна, на не най-типичните, но в замяна на това най-хвърлящи се на очи примери, ще видим с изненеда, че една постоянна мисъл лежи в основата им, повторена в неговото изложение на няколко пъти в различни варианти. Ето неговите формулировки: 'не укорявайте, братя, ако някъде не намерите очакваната дума, тъй като (вместо нея) е предадено точното ѝ значение' . . . По-нататък 'моля всички, които четат тази книга, да молят бога за мене грешника и с добромислие и внимание да четат и да ми простят, гдето мислят, че съм превеждал с различни думи. Не е възможно гръцки да бъде предаван точно, когато се превежда на друг език. Така е и с всеки език, когато се превежда на друг, тъй като добрата дума в единия език се явява недобра в другия. . .' И най-сетне, като заключение Йоан Екзарх Български завършва: 'не трябва винаги да се гледа на гръцката дума, но трябва да се внимава за смисъла'. От всички тези места от пролога на Йоан Екзарх към „Богословието" на Йоан Дамаскин се вижда, че с особено голяма настойчивост се обръща внимание на вътрешния смисъл на превеждането, който е по-важният, единственият важен момент при преценката на преводаческата работа, като се противопоставя на стремежа да се запази и в българския превод близката връзка с гръцкия оригинал, защото, както казва старобългарският автор в своя предговор, „ние превеждаме книгите заради тяхното съдържание, а не само за стремежа да възпроизвеждаме точно чуждите думи". Несъмнено обстоятелството, че в предговора на един превод, възникнал в Преславския книжовен кръг, се отделя така широко място, за да бъдат разисквани принципите на преводаческото изкуство и така остро да се порицае механическото следване на гръцкия оригинал, не може да бъде омаловажавано. Поставено и във връзка с Храбровото слово, ние трябва да се съгласим, че проблемите на изграждащия се книжовен език са били живо дискутирани и че сред тях един от най-животрептящите си е оставал въпросът за мястото на гръцките образци в новосъздавания инструмент на българската словесна култура. Очевидно в това отношение възгледите на българските книжовници са били разделени и Йоан Екзарх Български застъпва едно становище, което и сега би могло с пълно право да се схваща като сериозно обосновано. Но ние имаме и други указания, от които се вижда, че неговият възглед не е бил изолиран и че, напротив, той ще да е бил провеждан като основно изискване в цялата дейност на Преславската книжовна школа. Особено важни в това отношение са два стиха от известната похвала на цар Симеон, в която авторът изрично отбелязва, че преславският владетел не само подканва книжовниците към преводаческа дейност, но поставя като основно условие в работата на преводачите:

'Променяйте думи, но спазвайте добре еднаквостта на (вътрешния) смисъл. Така в този стихотворен портрет на големия български владетел, в който той се сравнява с новия Птоломей, залягащ да привлече към новата славянска книжовна култура всички свои боляри, се отделя специално място на един въпрос, засегнат по-подробно в съчиненията на Йоан Екзарх Български, и ние можем с увереност да твърдим при преките сведения на автора на възхвалата, че в центъра на този повик за книжовен език, в най-голяма степен освободен от грубите влияния на гръцките езикови клишета, изграден преди всичко на изконните особености на българската славянска реч, се е издигнала фигурата на княз Симеона, създателят и непрестанният вдъхновител на Преславската книжовна школа.

При тези изрични указания, които предлагат най-близките съвременници на събитията, осигурили бляскавия културен възход на България, възниква въпросът, как в действителност са се отразили тези теоретични възгледи на Симеоновия книжовен кръг в езиковата практика на неговите труженици и дали резултатите от анализа на езика на техните произведения, съпоставени с преводите, свързани по-близо с пряката кирилометодиева традиция, биха позволили да се открият различия в начина, по който се е отразило гръцкото влияние в създаващия се старобългарски книжовен език.

Наблюдения от тази гледна точка не са правени с нужната систематичност и широта, но ние бихме могли и въз основа на разполагаемите изследвания, изградени върху съвсем различни изходни позиции, да получим важни резултати. Така проучванията върху създаваните по гръцки образци сложни думи, които нашироко изпълват страниците на старобългарската литература и са по този начин една от основните характеристики на изграждащия се нов книжовен език спрямо народната славянобългарска реч, в която те отсъствуват, показват, че в това отношение не всички запазили се до нас старобългарски съчинения имат един и същ изглед. Изследванията установяват, че край многобройните калкирани сложни думи има случаи, когато преводачът се е отнесъл свободно към чуждия модел, като вместо към неговото робско наподобяване той е прибягнал към възпроизвеждането му в духа на славянската реч, запазвайки основния смисъл, създавайки по този начин съчетания, които не звучат чуждо.[27] Любопитно е, че примерите от този тип се отнасят преди всичко тъкмо до Супрасълския сборник, един паметник, чието свързване с Преславския книжовен кръг е сигурно и за който неведнаж е поддържано, че по отношение на преводаческо изкуство стои зад кирилометодиевите преводи. Очевидно е в случая, че въпреки значителния брой възприети сложни, калкирани по гръцки прототипове, думи като особено търсена характеристика на книжовния език, при превеждане на текстовете, влезли в Супрасълския сборник, е проявено подчертано чувство на самостоятелност, стремеж да се дирят решения, по-близко съобразени с духа на народната реч.

Този факт е забележителен, тъй като той се подкрепя и от други. Тук стои преди всичко особеното положение на Супрасълския сборник сред останалите паметници от така наречения старобългарски „канон" по отношение на употребата на члена. Струва ми се, достатъчно е ясно, че във всички старобългарски паметници се долавя редовната употреба на задпоставените местоимения като истински членни форми в ранния етап на техния развой.[28] От друга страна, също така е ясно, че в същия кръг текстове има значителни различия, що се касае до изобилието на примерите, като в това отношение Супрасълският сборник показва особено подчертана склонност към задпоставеност, един факт, който на някои места довежда до примери като **прѣславнꙑитъ день, маслото дрѣвѣное** и пр., които не само формално, но и по значение се изравняват почти напълно с българските членни форми.[29] Това състояние на нещата трябва да бъде поставено във връзка с произхода на паметника от кръга на Преславската школа във връзка с подчертаното желание на писателите от този кръг, като се пазят от робско следване на гръцките оригинали, да дадат по-голям достъп на особеностите на живата народна реч.

В това отношение ние имаме и още по-красноречиви примери. Анализът на „Шестоднева" на Йоан Екзарх Български показва изключително широка употреба на задпоставния български член и с това се противопоставя на старобългарския евангелски превод например, а се сближава особено тясно със Супрасълския сборник. Но „Шестодневът" показва и друга една характерна черта — неговият словоред е близко съобразен с особеностите на живата реч, преди всичко що се касае до мястото на енклитиката. И с тази си особеност той се отличава коренно от евангелските преводи например, в които мястото на българските енклитики е непрестанно нарушавано поради обстоятелството, че мястото им в словореда е бивал предопределен от чуждите гръцки оригинали.

Тези наблюдения са особено красноречиви, тъй като различията в случая са ясно доловими и причините за тях и в двата случая са напълно ясни. Фактът, че и в тези лесно контролируеми случаи „Шестодневът“ съвсем отчетливо се противопоставя на цяла група произведения, възникнали в кръга на Преславските книжовници, е извънредно полезен, тъй като тъкмо от Йоан Екзарх Български ние имаме приведените по-горе преки изказвания за свободно отношение към гръцкия оригинал в името на ясен и точен превод, а това значи в името на книжовен език, значително освободен от небългарски черти.

Това изключително съвпадение на теоретическите възгледи[30] с живата езикова практика е така красноречиво, че то поставя пред нас сериозни изисквания да преразгледаме нашите схващания за отношението на отделните писатели и книжовни средища към въпроса за мястото на гръцкото влияние в изграждащия се старобългарски книжовен език и да изоставим окончателно и за винаги обяснението за незадоволителната езикова култура на онези преводачи от епохата, които не следват нормите, отразени в евангелските преводи и свързаната с тях литература. Напротив, очевидно е, че този въпрос е бил един от най-живо обсъжданите и пробен камък за свързване на отделния книжовник към този или към оня кръг на старобългарската литературна дейност. Това значи, че в нашите изследвания на въпроса за пътя, по който са проникнали отбелязаните досега редица случаи на гръцки влияния в структурата на старобългарски, на средищата, с които те са били включени в нормите на нашия стар книжовен език, ще трябва да изоставим обясненията чрез най-общи впечатления. За да се постигнат по-големи и по-сигурни резултати, ще бъде необходимо да се излезе от подробни и конкретни изследвания върху езика на онези съчинения, чието свързване с определен старобългарски книжовник не би будило никакво съмнение. Очертали по този начин подробната картина на различните писателски стилове, а чрез тях и големите тенденции на средищата, към които спадат съответните книжовници, ние ще имаме и сигурната основа за разрешаване на проблеми така дълго разисквани, като тази на кого ще трябва да бъдат отдадени известни особености на евангелския превод. Така ние ще получим много по-точна представа и за мястото на Кирил и Методий и на техните сътрудници в оня сложен процес, чрез който българската всекидневна реч е била издигната до степента на високо обработен книжовен език. Тяхната голяма, изключителна заслуга на първосъздатели ни за миг не ще бъде умаловажена, ако отсега бъде изтъкнато, че по отношение на един особено важен момент — степента на използуване на гръцките модели в този процес — ние от съвременно гледище бихме дали по-голямо право на писателите на Преславския книжовен кръг, които показват по-здраво чувство, като отделят много по-значително място на особеностите на народната реч в езика на своите творби. Отсега трябва да се каже обаче, че в по-късния развой на средновековния български книжовен език меродавни остават принципите, които биват поставени в основа на творбите на Кирил и Методий и на техните най-близки сътрудници.

Причина за този развой на нещата ще трябва да се дири в трагичната участ на Преслав, който скоро след бляскавия си възход трябва да сподели тъжния край на Източна България, паднала под гръцко робство. Богатият културен живот прекъсва завинаги, разпръсват се и тружениците на Преславската книжовна школа, а в Търново, новият център на освободилия се български народ, действуват други сили, с други представи и изисквания към езика на книжнината. Въпреки този трагичен край в историята на българския книжовен език в историята на българската духовна култура Преслав запазва своето изключително място не само като пряк приемник на делото на Кирил и Методий, но и като център, в който стореното от Първоучителите получава ново, по-високо развитие, при което създаденият книжовен език бива още по-дълбоко свързан с особеностите на народната реч. Така и в това отношение Преслав е център на оня разцвет, който с право е наричан Златен век на българската култура.

БЕЛЕЖКИ КЪМ ТЕКСТА

1. Предлаганата работа възпроизвежда съществената част от моя доклад, изнесен в Преслав на 23 май 1963 г. на тържествената сесия по случай 1100 години от създаването на старобългарската писменост. Различни моменти от излаганите тук схващания са намерили в мои по-късни изследвания в по-подробна или съществено различна разработка, срв. Въпроси на българската фонетика и Писмо, Български език, 13,1963, стр. 204—210; Кирилометодиевски проблеми и българската археология и епиграфика, Археология, 5, 1963, 2, стр. 6—10; Еровите застъпници и българското диалектно членение, Известия на Института за български език, 11, 196, стр. 377—389; Българският е-диалект, Трудове на Висшия педагогически институт „Братя Кирил и Методий“, 1, 1964, стр. 3—15, и особено специалната работа за мястото на Кръглата църква в историята на стария български книжовен език, която е под печат в Bazantinoslavica.

2. А те не са единички. Срав. например и онова място от стихотворната похвала на Симеон, в което се прави препоръка за по-свободно отношение към гръцкия оригинал при превода в името на по-точен смисъл, на което обръща внимание Ем. Георгиев, Разцветът на българската литература в IX—X в., София, 1962, стр. 218 и 282. По този въпрос срв. и по-долу стр. 15. Тези споменавания са очевидно отделни оцелели до нас отгласи на онези горещи спорове и разисквания, които съпровождат първите години от живота на новата писменост в България, реплики от онези страстни разговори, които се разбират и от заключителните думи на Словото на Черноризец Храбър: **сѫть же и нии отвѣти, ѧ же и инде речем. А нинѣ нѣстъ врѣмѧ,** И. В. Ягич, Разсуждения южнославянской и русской старины о церковно-славянском языке, Исследования по русскому языку, 1, Санкт-Петербург, 1885—1895, стр. 300. Началото на Словото на Храбър — **Прѣжде оубо словѣне не имѣхѫ книгъ...,** със своето **оубо** трябва да се схваща като указание в същия смисъл. Най-вероятно е, че в случая се касае до откъс от едно по-голямо съчинение, за жалост изчезнало за нас (или, много по-малко вероятно, неидентифицирано сред запазилите са ръкописи). В такъв случай пълного начало на сега известното Слово — **О писменехь чрьноризца Храбра. Прѣжде оубо словѣне . . . ,** трябва да бъде съпоставено — като се изпусне, разбира се, името на автора, появило се по-късно, когато откъсът е бил изваден от цялостното съчинение — с такива заглавия на отделни параграфи от Беседата на Козма като: **О ненавидѣнїи еритическомъ,** М. Г. Попруженко, Козма пресвитер, Болгарский писатель X века, София, 1936, стр. 30.3 и особено **О хотѧщиих отити в черны ризы: Мнозѣ бо отходѧщих . . . ,** пак там, стр. 46. 17 и **О затворницѣх. Дроузии бо в затвори влазѧт . . ,** пак там, стр. 55, 11, които дори със своето „бо“ възпроизвеждат почти точно схемата на началото на Храбровото слово.

3. Житието на Методи, V. 8, Fr. Grivec et Fr. Tomšič, Constantinus et Methodius Thessalonicenses. Fontes. Radovi Staroslavenskog, instituta, 4, 1960, стр. 155. Изясняването на въпроса какво се разбира у близките до Кирилометодиевата епоха писатели под обозначението **словѣньскъ,** е особено необходимо, тъй като някои изследвачи в името **словѣне** влагат едва ли не същото съдържание, каквото и в днешното *славяни*, като във връзка с това Кирил и Методий едва ли не приемат образа на деятели за „панславянската идея“. В този смисъл напълно оправдана е бележката на J. Kurz, Církevněslovanský jazyk jako mezinárodnl kulturn (literární) jazyk Slovanstva, Československé přednašky pro IV. mezinárodní sjezd slavistů v Moskvě. Praha, 1958,

стр. 14, който във връзка с разглеждания въпрос говори: „Jsme sice daleci toho abychom po způsobu romantiků myslili, že bylo již v počatcích pomýšleno na nejaký „všeslovanský spisovní jazik" . . . . Между това въпросът за съдържанието на термина славяни и промените, които стават с него, е един от особено важните проблеми, от чието правилно изясняване зависят и постановката и решението на редица въпроси от късната праславянска епоха и времето, последвало непосредствено подир нея. С него аз се занимавам другаде, но доголкова, доколкото в хода на моето изложение излизам от съображения, развити от мене във връзка с него, необходимо е тук да посоча общите линии на моите схващания: като се има пред вид, че у Йорданес е посочено изрично, че със Sclaveni е обозначена една точно определена част от бъдещите славяни, става ясно, че отначало името не се отнася за всички славянски племена, а само за част от тях и че тепърва по-късно то постепенно бива разширено като обозначение за целия славянски свят, при което за този процес е бил от решително значение фактът, че Византийската империя е имала контакт с него чрез групата, която Йорданес нарича Sclaveni. От това следва, че онези племена, които в по-късно време носят като по-специално обозначение имена, свързани със Sclavi (което според мене не е вторично образувание), Sclaveni (в което трябва да изолираме и едно късно разширение със суфикса — ĕn-) и пр., някога са били в най-близки връзки с онова славянско ядро, което е очертано у Йорданес върху територията, която на север според него е стигала до „изворите на Висла", един факт, върху който аз тук не се спирам нарочно, но който е необходимо да не бъде забравян във връзка с моравската и панонската мисия на Кирил и Методий. При тези дълбоки промени, настъпили със съдържанието на занимаващото ни понятие, не може да се приемат сериозно сведения от XVI в. като Коньстантинъ Философъ и братъ его Мефодїе преложиша свѧтыѧ книги от Греческаго ѧзыка на словенскы, Болгаре же и Словене, и Сербы, и Арбанасы, и Басаие, и Роусы — во всѣхъ тѣхъ едини ѧзыкъ, В. Ф. Мареш, Древнеславянский литературный язык в великоморавском государстве, Вопросы языкознания, 10, 1961, 2, стр. 14, като се има пред вид, че в тази епоха Кирилометодиевият език е отдавна общ за изброените страни, и авторът на бележката има несъмнено него пред вид, а не говоримите езици. Този текст е толкова по-сигурен, като се има пред вид, че в бележката покрай Болгаре, Сербы, Басане и Роусы се говори, че и Арбанасы са от същия език. От сериозен коментар, който в рамките на тази работа на може да бъде изложен, се нуждаят и местата от Панонските легенди, които Мареш, пак там, привежда, но наблюдението, че „ни в одном случае, однако, и ни в какой связи не упоменается ни об особенностях или различиях солунского и моравского языков. . ." едва ли може да бъде тълкувано по начина, по който това е направено в посочената статия. Липсата на подобни указания трябва да се схваща като сигурно свидетелство за пълната липса на чужди, небългарски елементи в Кирилометодиевия език от най-старата епоха или най-малко за незначителния им дял в неговата система.

4. V. Jagić, Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache, Berlin, 1913, стр. 280. В този смисъл важни са и съображенията на К. М. Куев, Малоазиатската теория за езика на св.Кирил и Методий, Училищен преглед, 39, 1940, стр. 25—31.

5. Срав. Ст. Кабасанов, Един старинен български говор, София, 1963, 106 стр.; Д. Тилков, Гласна ы в говора на с. Тихомир, Кърджалийско, ИИБЕз, 8, 1962, стр. 237.

6. A. Vaillant, Manuel du vieux slave, Paris, 1948, стр. 136—138.

7. На него обърна внимание Б. Цонев, Кои новобългарски говори стоят най-близу до таробългарските в лексикално отношение, СпБАН, 11 (7), 1915, стр. 13, като привежда пример *ж'оату*, ,,който'' от Южните Родопи. Повече и по-сигурни примери дава Ст. Кабасанов, пос. съч., стр. 65—66; срав. и у Д. Тилков, пос. съч., стр. 237. За прототиповете на тези форми в „Шестоднева" на Й. Екзарх Български, срв. Ив. Гълъбов, Към историята на относителните местоимения в българския език, Езиковедски изследвания в чест на академик Ст. Маденов, София, 1957, стр. 65—72.

8. Ст. Стойков, Българска диалектология, София, 1962, стр. 84; Д. Тилков, пос. съч., стр. 237—240; срв. също St. Mladenov, Geschichte der bulgarischen Sprache Berlin—Leipzig, 1929, стр. 112, 329, 331.

9. Ив. Гълъбов, Към развоя на ы в именителен падеж на сложните прилагателни в български език, Известия на Института за български език, 1, 1952, стр. 173 и сл. За родопските примери и тяхното значение за появата на българския член срв. Ив. Гълъбов, Проблемът за члена в български език, София, 1962, стр. 67--68.

10. Добрейшово евангелие, София, 1906, стр. 28.

11. Пак там, стр. 29.

12. Ст. Стойков, пос. съч., стр. 124 и 126 и Ст. Стойков, Към диалектния вокализъм на български език (Преглас на гласна *'a* в гласна *e*), Славистичен сборник, София, 1963, стр. 285—296 (и карта); данните са само за говорите на днешната българска държавна територия.

13. По този въпрос срв. Ив. Гълъбов, Българският *ê*-диалект. . . , стр. 3—15.

14. По този въпрос срв. В. Н. Златарски, История на българската държава през средните векове, т. 1, ч. 2, София, 1927, стр. 255 и сл., който в съобщението на руските извори, почерпено от български източници, за прѣложение книгъ вижда отглас от един сериозен държавен акт, засегнал из основа държавната практика по отношѐние на официалния език, но търси решението в друга посока.

15. Тяхното най-добро и пълно издание с обширен увод, посветен на всички въпроси, свързани с тези особено важни домашни извори, както и с богат епиграфски коментар към всеки отделен надпис, вж. у V. Beševliev, Die protobulgarischen Inschriften, Berlin, 1962, 361 стр. + 97 табл.

16. Пак там, стр. 26—27.

17. Българските изследвачи от по-ново време са съгласни, че тъкмо тези текстове са начало на българската литература, срв. P. Dinekov, Über die Anfänge der bulgarischen Literatur, International Journal of slavic linguistics and poetics, 3, 1960, стр. 109—121; V. Beševliev, Die Anfänge der bulgarischen Literatur, пос. съч., 4, 1961, стр. 116—145; Iv. Gălăbov, Slawobulgarisches in den protobulgarischen Inschriften, Zeitschrift für Slawistik.

18. По въпроса за изготвяне на първообразите на надписите, срв. у V. Beševliev, Die protobulgarischen Inschriften, стр. 86—87.

19. За връзки на различни страни на първобългарските надписи с византийските първообразци срв. V. Besevliev, пос. съч., passim.

20. V. Beševliev, посоч. съч., стр. 281—300.

21. Обнародвани напоследък (за жалост със сериозни грешки) от Г. Михаил, Старославянские надписи, открытые в с. Басарабь (обл. Доброджа), Revue roumaine de linguistique 9, 1964, стр. 149—169.

22. За тях срв. у D. P. Bogdan, Grafitele de la Basarabi, Analele Universitatii Bucureşti, Seria ştiinţe sociale, Istorie, 9, 1960, стр. 31—41.

23. V. Beševliev, посоч. съч., стр. 39—40, преди това пак от него Славянизми в първобългарските надписи, Сборник в чест на академик Ал. Теодоров-Балан по случай деветдесет и петата му годишнина, София, 1955, стр. 99—103 и Die protobulgarischen Inschriften und die Slawistik, Zeitschrift für Slawistik, 3,1958, 1—7.

24. За неговото умение и езиково майсторство, говори изричното сведение на Анастасий Библиотекар, Grivec-Tomšič, пос. съч., стр. 65—66, в което се съобщава и за поетичните творби на Кирил на гръцки.

25. За това вж. V. Beševliev, Fragmente aus der Korrespondenz eines bulgarischen Humanisten in 9. und 10. Jahrhundert, Renaissance und Humanismus in Mittel-und Osteuropa, 1, Berlin, 1962, стр. 335—342.

26. K. Schumann, Die griechischen Lehnbildungen und Lenbedeutungen im Altbulgarischen, Wiesbaden, 1958, стр. 6.

27. K. Schumann, passim.

28. Срв. Ив. Гълъбов, Проблемът за члена в български и румънски език, София, 1962, стр. 82. и сл.

29. Срв. Ив. Гълъбов, Към въпроса за члена в славянските езици с особен оглед към старобългарския език, Известия на Института за български език, 3, 1954, стр. 367 и сл.

30. За възгледите на Йоан Екзарх Български, за члена в старобългарската епоха срв. Iv. Gălăbov, Ein altbulgarischer Schriftsteller, Zeitschrift für Slawistik, 1966, където се анализират данните на едно неизползвано от това гледище граматическо съчинение на стария български писател.

Ivan Galabov

PRESLAV DANS L'HISTOIRE DU VIEUX BULGARE LETTERAIRE

RÉSUMÉ

L'analyse linguistique des plus anciens ouvrages traduits en bulgare et des particularités de la forme des caractéres glagolitiques permettent d'établir que l'ancienne langue littéraire bulgare, créé par Cyrille et Méthode, provient d'un parler du type des dialectes qui existent aujourd'hui dans la région du Rhodope. D'autre part, l' apparition de l'alphabet cyrillique n'est pas un acte mécanique, c'est-à-dire qu'on n'a pas purement et simplement ajouté à l'alphabet grec les caractères glagolitiques qui répondaient à des phonèmes typiques bulgares que la langue grecque ne connaissait pas. L'analyse des plus anciens monuments épigraphiques — les inscriptions de l'Eglise Ronde de Preslav — ainsi que les données des source anciennes indiquent que le changement de l'alphabet a entraîné des modifications dans le dialecte qui a servi de base à la langue littéraire. Ainsi à Preslav, avec la participation personnelle du roi Siméon, fut créée une nouvelle école du vieux bulgare littéraire qui se distinguait de l'ancienne école de Cyrille et Méthode tant au point de vue de la structure phonémique que par ses particularités syntaxiques. Les premiers linguistes cherchaient á éviter, dans la mesure du possible, la dépendance de la nouvelle langue des prototypes grecs. De cette façon les milieux littéraires de Preslav firent preuve d'un sens plus aigu des particularités de la langue nationale. Ils furent promoteurs d'un nouveau courant dans le développement du vieux bulgare qui ne put malheureusement durer long temps à Preslav par suite de la destruction de la capitale par les envahisseurs grecs.

Ivan Galabov

PRESLAV IN DER GESCHICHTE DER ALTEN BULGARISCHEN SCHRIFTSPRACHE

ZUSAMMENFASSUNG

Durch Sprachuntersuchungen der ältesten ins Bulgarische übersetzten Werke und der formalen Besonderheiten der glagolitischen Buchstaben wird festgestellt, daß die von Kyrill und Methodi geschaffene bulgarische Schriftsprache auf eine Mundart vom Typ der heutigen Dialekte im Rhodopen-Gebirge, zurückgeht. Die Entstehung der kyrillischen Schrift ist, anderseits, kein mechanischer Vorgang,bei dem das griechische Alphabet mit jenen glagolitischen Buchstaben ergänzt worden ist, die typisch bulgarischen, im Griechischen unbekannten Phonemen entsprechen. Die Untersuchung der ältesten epigraphischen Denkmäler, der Inschriften aus der Rundkirche in Preslav, sowie die Angaben aus den alten Quellen zeigen, daß mit der Ersetzung des Alphabets auch eine Veränderung der mundartlichen Grundlage der Schriftsprache durchgeführt wurde. So entsteht in Preslav, unter unmittelbarer Beteiligung des Zaren Symeon, eine neue Schule der alten bulgarischen Schriftsprache, die sich von der alten Kyrills und Methodis nicht nur auf dem Gebiet der Phonemstruktur, sondern vor allem durch syntaktische Besonderheiten unterscheidet. Die Bestrebungen bezweckten,die starken Abhängigkeiten von den griechischen Prototypen möglichst zu vermeiden und derartigen Spracherscheinungen wie dem nachgestellten Artikel und anderen den Vorzug einzuräumen. Dadurch zeigt die Schriftsprache von Preslav ein wahrheitsgetreueres Empfinden für die Besonderheiten der Volkssprache und baut die Grundlage einer neuen Richtung in der Entwicklung der alten bulgarischen Schriftsprache auf. Sie wird aber nicht fortgesetzt, da Preslav bald darauf durch griechische Einfälle zerstört worden ist.

Йорданка Чангова

ЗА ГРАЖДАНСКИТЕ ПОСТРОЙКИ В ПРЕСЛАВ

След основаването на българската държава през VII и особено от VIII век нататък в България настъпва един период на развитие на изкуството, един разцвет на строителството. За нуждите на младата българска държава, която е била в непрестанен възход, която непрекъснато е разширявала своята територия и икономически се е замогвала, са били необходими укрепени и добре защитени градове и селища, а за управляващата класа и църквата — дворци, красиви жилища и църкви. Развитието на занаятите и търговията са изисквали също специални помещения и постройки за осъществяване на онази голяма стопанска дейност, която се развива особено много през IX—X век. За това огромно строителство, което започва в българската държава и чийто апогей е IX—X век съдим, както от указанията на писмените извори, така и по археологически данни. От Сказанието на пророк Исая узнаваме например, че Симеон е строил Преслав 28 години[1]. А от „Шестоднева“ на българския писател Йоан Екзарх (X век) добиваме представа за Симеоновата столица — до известна степен за нейното устройство, украсата на постройките, жилищата и дори за материала, от който са били съградени и украсени[2]. Тези важни писмени сведения за Преслав, допълнени с резултатите от археологическите разкопки и проучвания, ще ни дадат една сравнително добра представа за Преслав като град от нашето ранно средновековие. За това е необходимо обаче да се приведат в известност и систематизират всички разчистени досега постройки и комплекси. И тъй като за цивилните сгради, като изключим дворците, знаем по-малко или по-скоро те са разглеждани, но в отделни статии, пръснати по разни списания, аз ще се помъча, доколкото ми е възможно в тази статия, да ги събера, систематизирам и разгледам, като прибавя и се спра главно на някои новоразкопани, които досега не са отразени в литературата. Така ще се допълни картината и ще се добие по-ясна представа за цивилните постройки в Преслав през IX—X век. Паметниците на старото гражданско строителство в Преслав са представени засега от жилищни и стопански постройки, които се намират във Вътрешния или Външния град или са разпръснати по десния бряг на Тича и в Патлейна.

Досега в Преслав са разчистени частично или напълно останките на осем жилищни постройки, като в някои от тях има и помещения, в които е била упражнявана някаква стопанска дейност. Към тази група следва да прибавим и манастирските некултови постройки на разкопаните четири манастира.

Неотдавна, през 1960/1961 г., в равната част на Преслав, разположена покрай реката, която днес наричат „Селище“, бяха разчистени останките на една гражданска сграда (обр. 1). Тя се намира недалеч от шосето за Върбица, както и в близост с църкви № 3 и № 4. Постройката е дълга 53 м и широка средно 7,40 м, като северната страна е малко по-широка от останалата част. Тя е ориентирана на запад и се състои от седем различно големи помещения (обр. 2). Външните стени на сградата са дебели от 0,80 до 1 м, а стените, които разделят помещенията, са по-тесни — 0,70 — 0,80 м. Тези стени не са конструктивно свързани с надлъжните, а са долепени до тях. Стените са изградени от различно големи ломени камъни, свързани с кал.

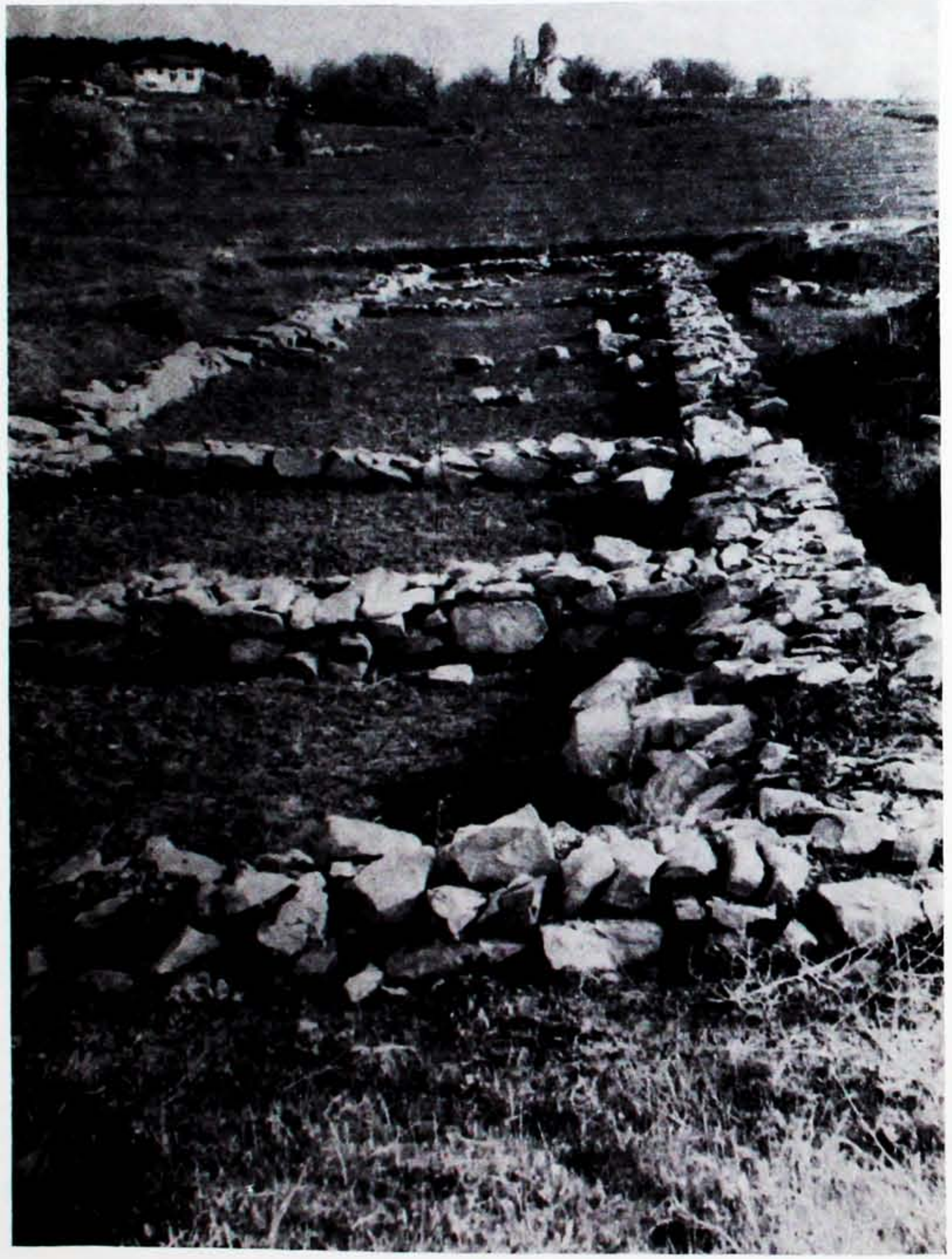

Обр. 1. **Гражданска постройка в Селище.** Общ изглед

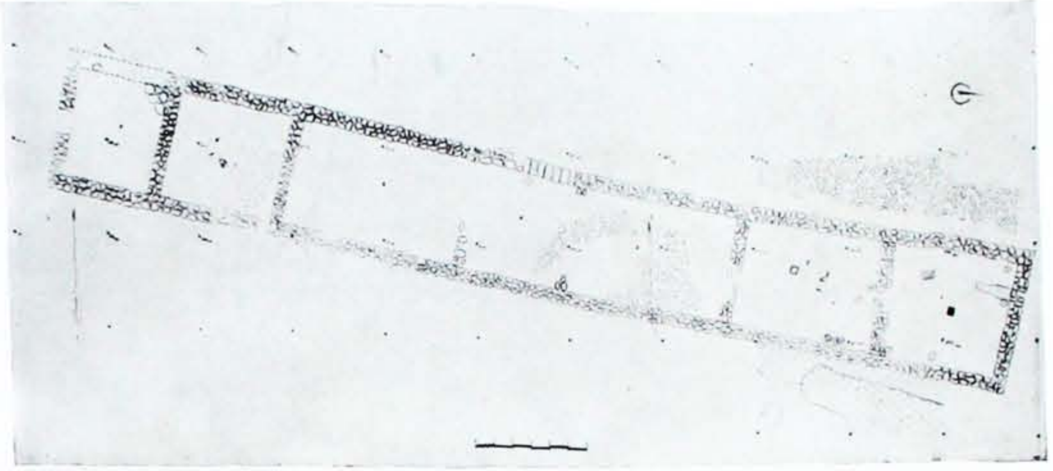

Обр. 2. **Гражданска постройка в Селище.** План

Някои от тях са разрушени до основи, а други са запазени до 0,25 — 0,30 м. Външните стени имат основа, която е дълбока 0,40 м. Тя се състои от речен чакъл, кал и варовиков трошляк, размесени и трамбовани. Същата основа имат и разделителните стени, само че тя е по-плитка — 0,15 м. На една част от източната стена основата е по-различна. Тя представлява едри камъни, които са поставени в хоросаново легло, и то така, че хоросанът е излязъл от леглото и е полепнал в не много тънък пласт по камъните от основата (обр. 3). Западната стена при помещение 4 по протежение на 3,20 м е изградена от седем големи правоъгълни блока с размер 0,72/0 36 м, които са свързани с хоросан. Над тях не личеше да е имало градеж. Вероятно тези блокове маркират входа на сградата. Във всички помещения излезе пласт от покривни керемиди, а под тях различни и многобройни находки. В помещение 1, което има размери 6,10/6,10 м, бяха намерени голям брой предмети, които имат разнообразен характер. Така в северозападния ъгъл, до северния зид, както и до източната стена излязоха три хромела, а около тях, разпръснати из цялото помещение, глинени съдове — гърнета от славянски и салтовски тип, късове от амфори, животински кости, земеделски сечива — косер, сърп, лемеж, копачка, занаятчийски инструменти — иземка, голям железен нож, длето, пробой, две правоъгълни железни наковални, железни части от дървено ведро и части от врата, недообработени желязна подкова и железен предмет, бронзов пръстен, части от еленови рога в процес на обработка, керамика за инкрустация, късове от иконки от преславска рисувана керамика, късове от стъклени чаши и други находки, както и една монета на Йоан Цимисхи.

Помещение 2 е с размери 7,13/5,85 м. На две места, почти в средата му, наблизо едно до друго, бяха разчистени две огнища, оградени с дебели 5 см тухли, поставени на тясната страна (обр. 4). Около тях пръстта беше също обгоряла и из нея се срещаха късове желязна сгурия. Две такива огнища са намерени в помещение на едно надземно жилище в хазарски Саркел[3]. От насипа в помещението излязоха още пет хромела, гърнета, украсени с врязани линии, 2 точила, бронзов пръстен, железни предмети, късове мраморни плочи и др. и две монети на Йоан Цимисхи.

Помещение 3 е дълго 8 м и широко 5,90

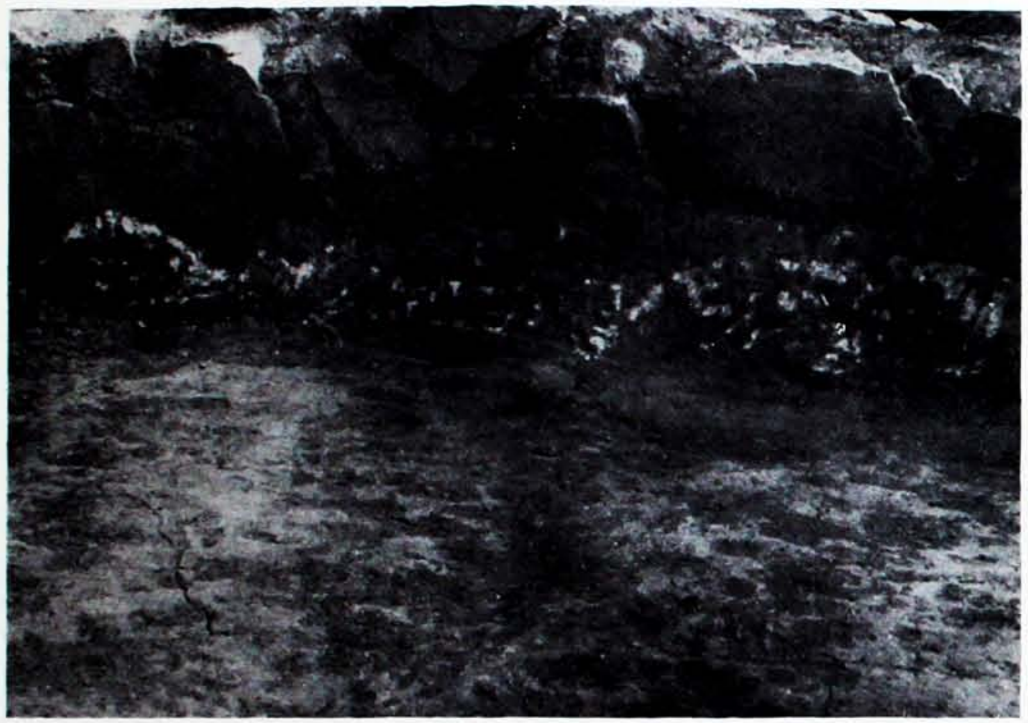

Обр. 3. Гражданска постройка. Източната стена с полепен по основата хоросан

м. В това помещение освен фрагментите от глинени съдове бяха намерени бакърен котел, желязна мотичка, сърп, чукче, обковки от сандъче и други железни предмети. Между находките имаше още късове стъкло от съдове и прозорци, преславска керамика за инкрустация и др.

Помещение 4 има размери 5,70/5,10 м. На западната стена на това помещение се е намирал входът на сградата. Тук бяха намерени сравнително по-малко предмети от желязо, късове от паница от преславска рисувана керамика, животински кости и др.

Помещение 5 е най-дългото — 9,80/5,70 м. Освен късовете от битова керамика оттук излязоха още: късове стъкло, част от мраморен корниз, голям брой мраморни — блокчета ромбовидни и квадратни, от подова настилка, мозаични кубчета, преславска керамика за инкрустация и др., както и две монети — едната позлатена на Теофил (IX век).

Помещение 6 има размери 6/4,90 м. Между многобройните кости от птици, овце и други животни, на пода лежеше част от скелет на кон — главата, предните крака и ребрата, железни предмети, свит оловен лист, преславска керамика за инкрустация и др.

Помещение 7 — то е най-южното и сравнително по-малко — 4,55/5 м. В северозападния ъгъл беше запазена част от подовата му настилка — каменни плочи с неправилна форма. В това помещение бяха намерени много животински кости и между тях еленови рога в процес на обработка, късове стъкло от съдове и прозорци, железни предмети, малка сребърна висулка във форма на камбанка и медна монета от

Обр. 4. Гражданска постройка. Огнища в помещение 2

Лъв VI (X век).

На юг от постройката, почти до южния ѝ зид излезе едно открито огнище с размери 0,80/0,70 м и голям брой железни предмети, фрагменти от глинени съдове и голямо количество части от еленови рога в процес на обработка или отпадъчен при работа материал.

На запад от постройката, пред нея, под пласта от покривни керемиди имаше фрагменти от гърнета, кости и голямо количество късове от бяла щукова мазилка, изпадала от стените.

Като вземем под внимание дебелината на външните стени (0,80 — 1 м), както и сравнително здравата им основа, можем да допуснем, че постройката е била на два етажа. За това говори и разнообразният характер на находките от помещенията. Видяхме например, че в помещение 1 освен хромелите и многобройните земеделски и занаятчийски оръдия на труда се намериха части от иконки преславска рисувана керамика. Подобно е положението и с находките от помещение 2. А от помещение 5 излязоха голям брой мраморни блокчета от подова настилка. Явно тези находки, които имат различно предназначение, по начало не са били заедно. Вероятно рисуваните иконки, мраморните плочи и блокчета и други подобни предмети са били в помещения, които са се намирали на втория етаж и в които изглежда е живял собственикът на постройката, докато помещенията в долния етаж са имали стопански характер, така, както е било в жилищата в Херсон[4] и др. Жилището вероятно е имало и чардак на втория етаж, в полза на което говори пластът от покривни керемиди, разчистен пред постройката. Отвън и отвътре последната е била измазана с бяла щукова мазилка, късове от която в изобилие намерихме. Сградата е била покрита с керемиди. Някои от помещенията са имали под постлан с дебели правоъгълни тухли, други с неголеми каменни плочи с неправилна форма, а трети са имали мраморен под от блокчета с ромбовидна и квадратна форма. Както се вижда от богатството и разнообразието на находките, това голямо жилище едва ли ще да е било на обикновен гражданин. Ако приемем мнението на Вера Иванова, че в тази част на „Селище“ е имало феодални имения, което е твърде възможно, разкопаното жилище ще да е принадлежало на някой владетел на имение тук. Материалите и монетите показват, че през X век, вероятно по време на нападението на Йоан Цимисхи, сградата е била изоставена и после разрушена.

На 50 м източно от разгледаното жилище се е намирала друга гражданска постройка с подобен план (обр. 5). И при нея помещенията са били наредени в редица едно до друго, само че във форма на буквата „П“, или са затваряли четириъгълник. Засега е разчистена почти цялата западна страна на комплекса. Всъщност тази западна страна се състои от две крила — северно и южно — или две постройки, които по-късно са били свързани с една стена от запад, която няма основа и която е широка 0,70 м (обр. 6). По този начин се е образувало едно помещение с размери 4,40/2,85 м, което е отворено от изток. По дължината на южната му стена е била иззидана седалка от един ред камъни. Седалката е широка 0,40 — 0,45 м, а висока 0,15 м. Тя беше измазана с бяла варова мазилка. Запазените части от стените и на двете крила са изградени от различно големи камъни и кал в свободен градеж. Стените са запазени почти на една височина от 0,20 до 0,40 м, с изключение на една стена от южното крило, която е запазена до 0,50 м. Външните стени са широки от 0,85 до 1 м, а на места достигат до 1,20 м. Стените, които разделят отделните помещения, са по-тесни — средно 0,80 м. Отвън и отвътре постройката е била измазана с бяла варова мазилка. Пред нея на изток е имало каменна настилка (калдъръм). Вероятно сградата е била двуетажна и твърде възможно да е имала от изток чардак, защото върху калдъръма имаше цял пласт от покривни керемиди. Покривът е бил също застлан с керемиди. Отвън, покрай западната стена на сградата, следва редица от камъни с грамадни размери, ломени, подредени един до друг, чието предназначение е трудно да се определи. Сондажите, които направихме при две от стените на двете крила, показаха, че основите са различни. Едни стени в северното крило имат основа, която се състои от един ред ломени камъни и кал дебела 0.20 м, докато основата на стените в южното крило, която е дебела също 0,15—0,20 м, представлява трамбован речен чакъл и глина.

От северното крило са разчистени напълно пет помещения и голяма част от шесто. Редицата продължава в северна посока. Помещение 1 е с размери 3,40/3,20 м. До западната му стена имаше огнище, което се състоеше от една голяма и дебела тухла, върху която е горял огънят. Около огнището бяха намерени бронзов дамски пръстен и три прешлена за вретено. Изглежда, че това помещение е било жилищно. Помещение 2 е малко по-голямо — 4/3,45 м. До него следват три помещения — № 3, 4 и 5. Помещения № 3 и № 5 са почти еднакви по размери — около 5,50/3,50 м, а помещение 4 е значително по-малко — 3,50/2.25 м — и на изток пред него има две еднакви малки шахтички с размери 1,03/0,53 м. През помещения 3, 4 и 5 минава канал, който е широк 0,25 м и дълбок 0,17 м. И трите помещения са постлани с каменни плочи, които са били свързани с хоросан. В помещение 3, на изток от канала, до южната му стена имаше огнище — място, където е горял огън. Все тук беше намерена мраморна плоча и части от друга, железни части от врата, както и малко фрагменти от глинени съдове от IX — X век. В помещение 5, на запад от канала, пак на пода беше намерен хромел. Явно тези три помещения и двете шахтички са свързани с някаква производствена дейност, която е изисквала употребата на вода, но изглежда в по-малки количества. Възможно е тук да е бил полирван мрамор или да са се обработвали кожи. А не е изключено тази част от комплекса да е била свързана с някакво друго производство, за което засега нямаме достатъчно данни. Следващото помещение 6, което не е напълно разчистено, е било постлано с каменна настилка, част от която е запазена в югозападния му ъгъл. Помещенията от южното крило са различно големи. Така например помещение 1 има размери 6/3,30 м, помещение 2 — 5,50/2,20 м, помещение 3 — 2,80/2,40 м, а на помещение 4 не е разчистен още южният зид. Освен това помещения 2, 3 и 4 имат отвътре по един втори — допълнителен западен зид, а в помещение 4 почти от средата му започва зид с посока изток-запад, който опира в западния зид на други помещения, които са развити на изток. Възможно е в тази част на крилото да имаме някакви преправки или просто един втори период на градеж. Входът на първото помещение е широк 2,60 м, а подът на второто и третото е постлан с каменни плочи. Трудно е също да се определи предназначението на това крило, защото освен малкото количество битова керамика от IX — X век и животинските кости други материали почти не се намериха. Намерените монети показват, поне засега, че постройката е разрушена през X век, както и жилището, което разгледахме преди това.

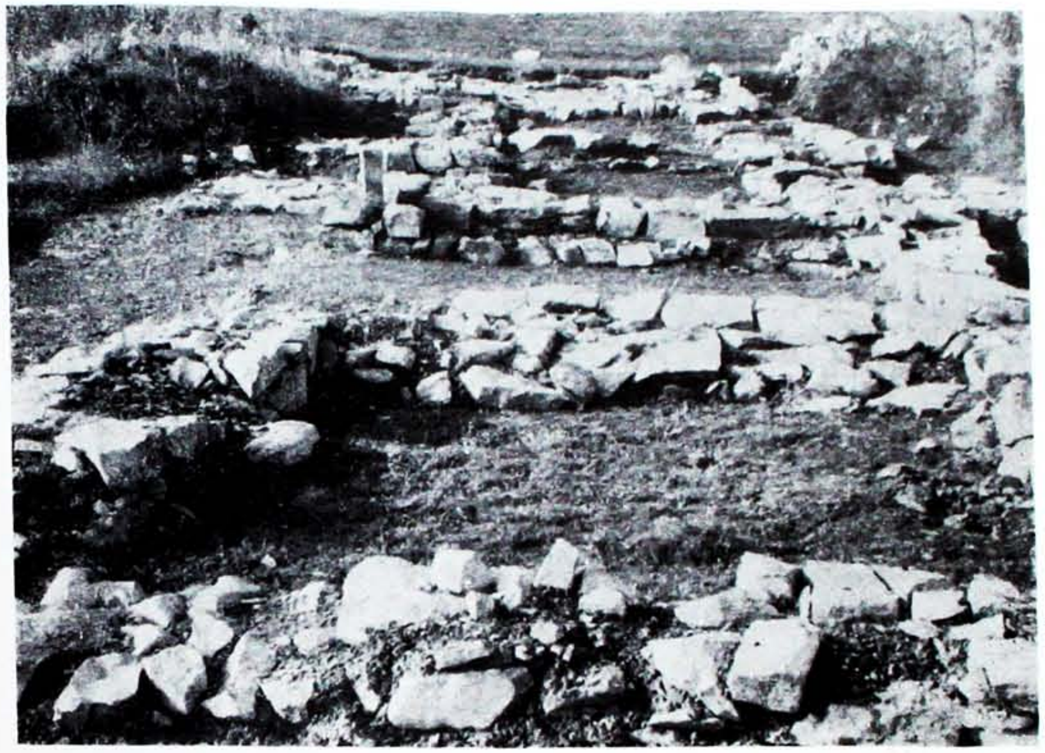

Обр. 5. Гражданска постройка (част от комплекс) в м. Селище. Общ изглед

Останки от жилищни постройки, чийто план е развит на дължина, през послед-

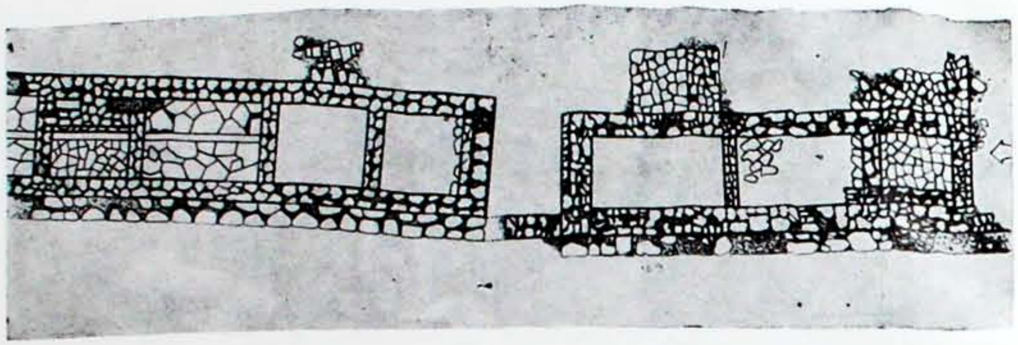

Обр. 6. Гражданска постройка (част от комплекс). План

ните години, бяха разкрити във Външния град, в новото гробище на Преслав[5] и във Вътрешния град, покрай крепостната стена североизточно от Южната порта[6]. И тези две жилища са иззидани от камък и кал или глина, а отгоре са били покрити с керемиди. Такъв план имат и стопанските постройки около църква № 4 в Селище[7]. Те имат и същия градеж.

Този план повтарят и някои от гражданските постройки, които се намират извън очертанията на стария Преслав, на десния бряг на Тича. Постройката, която Й. Господинов е разкопал на Гайдарова могила в местността Бял бряг[8], се състои от три помещения със значителни размери, разположени едно до друго в редица (обр. 7). Тяхната основа е много солидна. Тя се състои от камък и здрав бял хоросан, а зидовете са широки 1,20 м. Изисканият градеж и богатството на находките, голяма част от мрамор, показват, че тези три помещения, които са част от някакъв комплекс, принадлежат ако не на богат манастир, то на някакво голямо жилище. От две надлъжни постройки, които са свързани под ъгъл, се състои цивилната сграда (обр. 8), чиито основи са разчистени на Аврадака[9]. Градежът обаче е значително по-лек. Основите и стените са изградени от плочест камък или грубо одялани блокове варовик и глина, а другата е още по-небрежно градена — без основи от ломен камък и кал. Стените са широки 0,70 — 0,75 м. Помещенията в тази гражданска постройка са различно големи съобразно тяхното предназначение — за работилница, живеене и кухня. Все така развити на дължина са плановете и на манастирските некултови постройки. И при тях правоъгълните или квадратни помещения, но различно големи съобразно предназначението им, се редуват едно след друго в редица, която загражда четириъгълник, или във форма на буквите „П“ или „Г“ независимо от градежа. Помещенията в манастира в м. Черешето (обр. 9) са развити във форма на буквата „Г“[10]. Този манастир е много солидно и богато граден. Основите му са дебели 1 м, а стените са от големи дялани камъни. Помещенията са били с мозаичен под от мраморни блокчета.

Здраво е граден и манастирът в Патлейна, чиито стени са строени с местен планински камък и хоросан.[11] При него помещенията са в редици (обр. 10). И тук е имало изби, работилници, стаи за живеене и др.

Манастирът под Вълкашина има друг градеж. Неговите стени са изградени от ломен камък и кал. Помещенията затварят четириъгълник[12] (обр. 11).

Лек градеж имат и манастирските постройки на Аврадака (обр. 12), които са под-

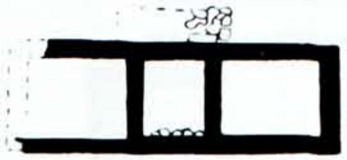

7

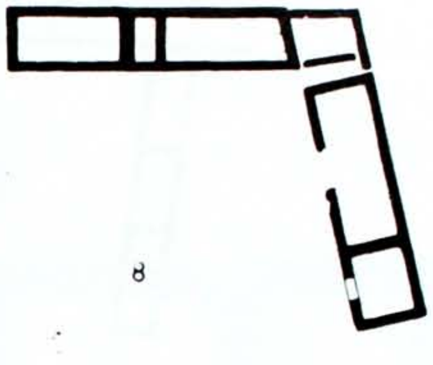

8

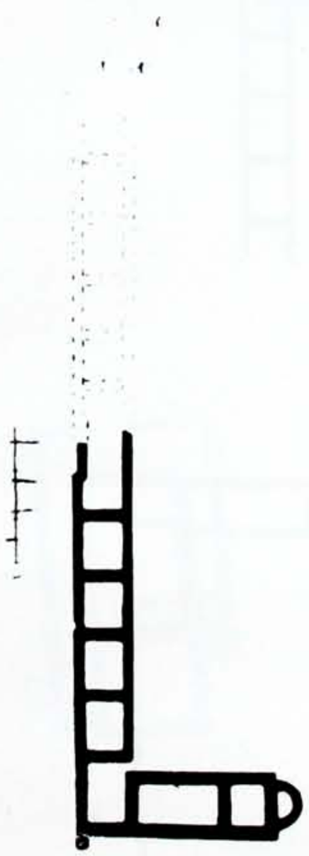

9

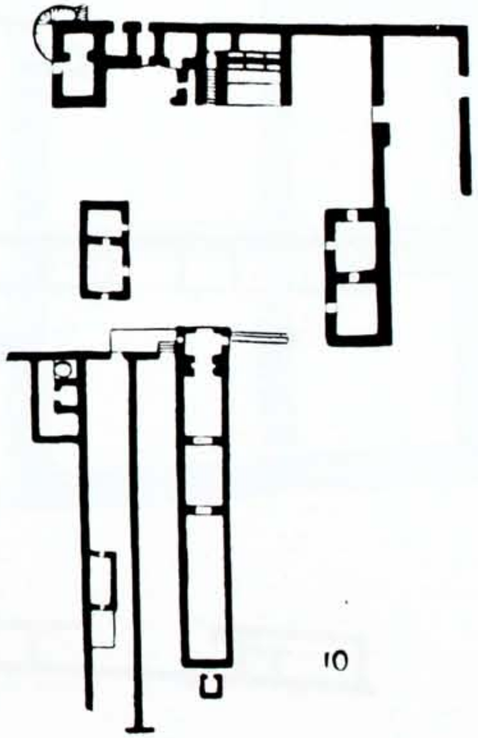

10

Обр. 7. Гражданска постройка на Гайдарова могила. План (по Й. Господинов)

Обр. 8. Гражданска постройка на Аврадака. План (по В. Иванова)

Обр. 9. Манастирът в м. Черешето. Жилищни помещения. План (по К. Шкорпил)

Обр. 10. Манастирът в Патлейна. Жилищни и стопански помещения. План (по Й. Господинов)

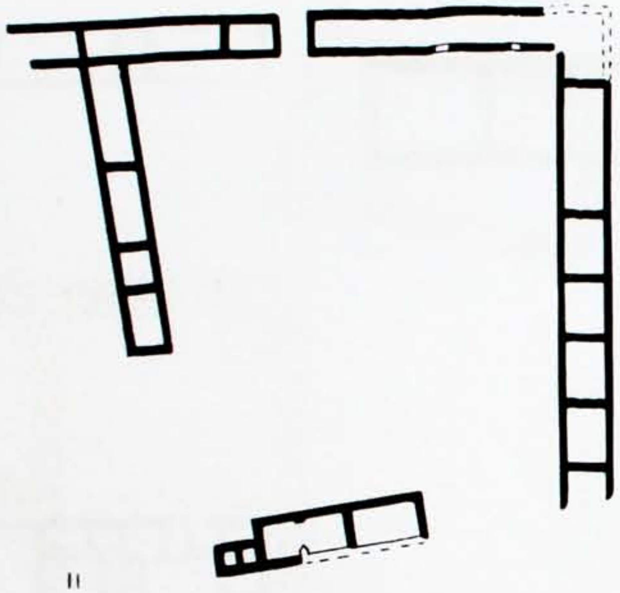

11

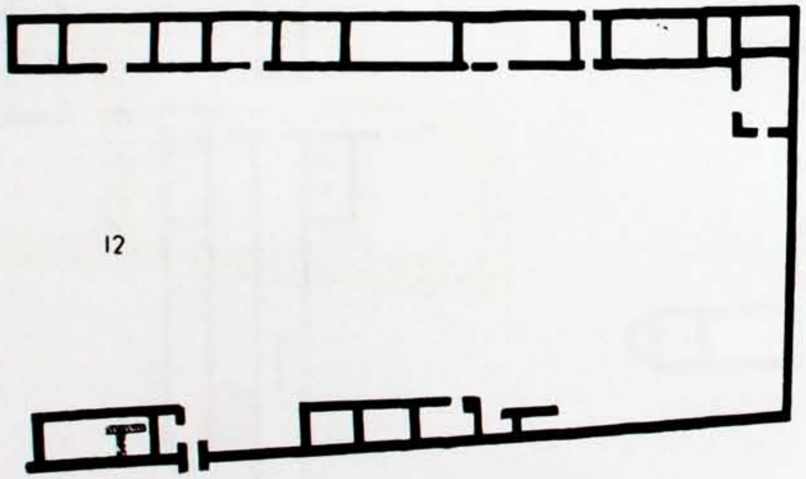

12

Обр. 11. Манастирът под Вълкашина. Жилищни и стопански помещения. План (по Л. Огненова и С. Георгиева)

Обр. 12. Манастирът на Аврадака. Жилищни помещения. План (по В. Иванова)

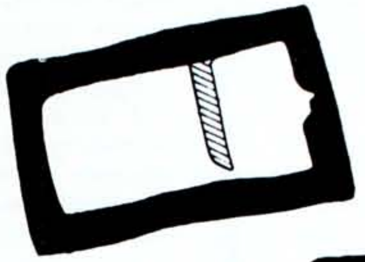

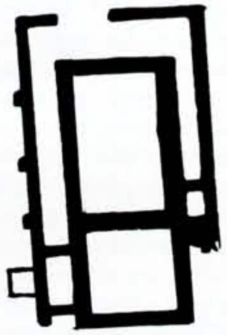

13

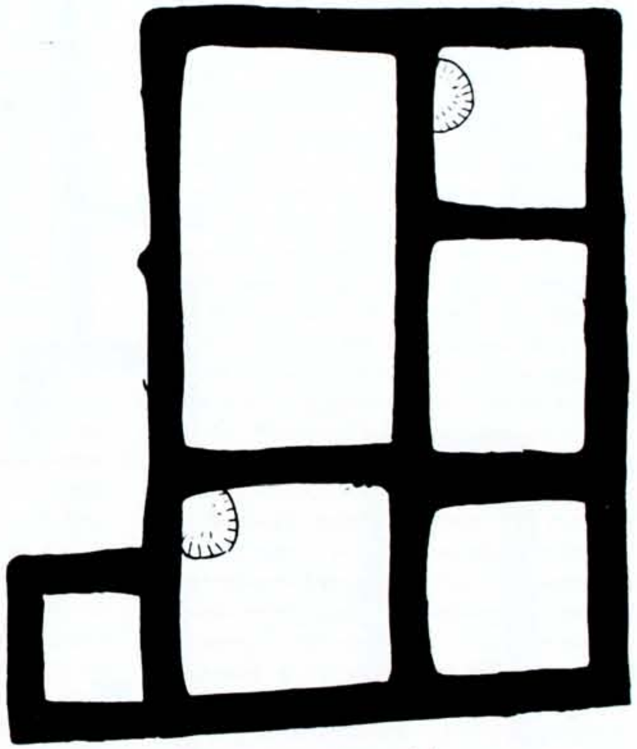

14

Обр. 13. Гражданска постройка на Аврадика. План (по В. Иванова)
Обр. 14. Жилище в Бял бряг. План (по Н. Ангелов и Ст. Станчев)

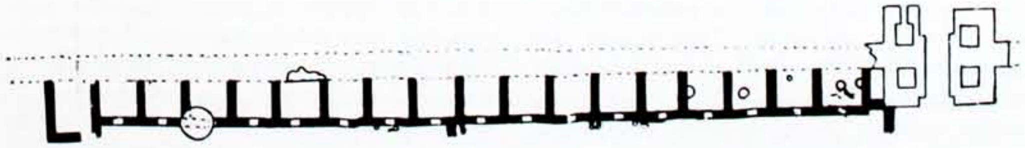

15

Обр. 15. Търговски помещения покрай южната крепостна стена. План редени във форма на буквата „П".[13] Стените им са иззидани от местен ломен камък и глина, но независимо от това, те са били на два етажа и пред редицата помещения е имало чардак, от който е намерена само една подложка от база на подпора. И тук големината на отделните стаи е в зависимост от предназначението им.

Съвсем различен от разгледаните досега постройки е планът на жилището на Аврадака и на това в долината на Бял бряг. Жилището на Аврадака (обр. 13) се състои от две правоъгълни помещения едно до друго, заобиколени от три страни от коридор, над който е имало чардак,[14] докато жилището в Бял бряг има едно правоъгълно помещение със значителни размери и до него друго по-малко (обр. 14). От едната страна тези две помещения са фланкирани в редица от три стаи, а от другата страна — от едно помещение, и то в единия край, т. е. това крило е недоразвито[15]. И двете постройки са от камък, споен с кал. По план тези две сгради твърде много напомнят на Малкия дворец в Плиска[16], на Тронната зала в Преслав[17], както забелязват и други изследвачи.[18] Жилището на Аврадака до известна степен наподобява и на болярското жилище в Плиска[19]. Явно при строежа на тези постройки майсторите зидари са имали пред очи плановете на монументалните граждански строежи от Плиска и Преслав, които са искали да възпроизведат в тези по-леки постройки. Особено широко разпространение, ако не единствено засега, е имал развития план по дължина при строежа на търговски, занаятчийски или други стопански постройки в Преслав през IX—X век. Доказателство за това са както търговските помещения покрай южната крепостна стена на Преслав, така също и работилниците за рисувана керамика. Търговските помещения (обр. 15) са най-дългата постройка в Преслав, която се състои от 18 помещения едно до друго, еднакви по размери и строени наведнаж[20]. Стените им са били иззидани от плочест камък, споен с глина. Те са били на два етажа и вероятно от юг са имали чардак. Били са облегнати на крепостната стена.

При работилниците за рисувана керамика е спазен същият принцип — редуване на помещения, но вече съобразно изискванията на този художествен занаят. Тук, както отбелязва и Иванка Акрабова[21], се редуват голямо помещение, до него малко и след това навес с огнище. Такова е устройството на работилницата за рисувана керамика на юг от кръглата църква, която се състои от две постройки с подобен план[22] (обр. 16 и 17). Подобно нещо имаме и в работилниците под Кръглата църква[23] (обр. 18). И тук до голямото помещение следва малко, обаче вместо огнище е имало пещ. В голямото помещение е намерено много топено стъкло, олово и части от стъклени гривни — материали, свързани с глазирането на керамиката. По-навътре в дефилето, по пътя за Патлейна са разчистени останките от помещение-навес и наблизо до него останки от пещ[24]. Същото нещо има и на Тузлалъка. На десетина метра на юг от абсидата на Кръглата църква са били разчистени останки от много малка и лека вероятно дървена постройка, а на няколко крачки от нея останки от пещ[25] (обр. 16). При тази работилница са били намерени кючлета зеленикаво стъкло, съдове за размиване на боите или за топене на стъклото. От две помещения едно до друго се състои и работилницата за русувана керамика в Патлейна (обр. 20), югоизточно от Църквата[26]. В едно от помещенията е намерено голямо количество еднородна рисувана керамика, а в другото — много части от стъкло, куп сгурия, натрошен глинен съд с утаено на дъното му стъкло, т. е. такива материали, които се срещат в почти всички работилници, дето е била рисувана и глазирана керамиката. Строителният материал, от който са съградени работилниците, е камък и кал, камък и хоросан или дърво. От двете помещения едно до друго се състава и винарницата в Патлейна[27] (обр. 21)

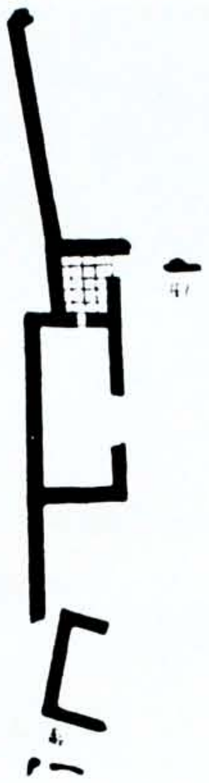
16

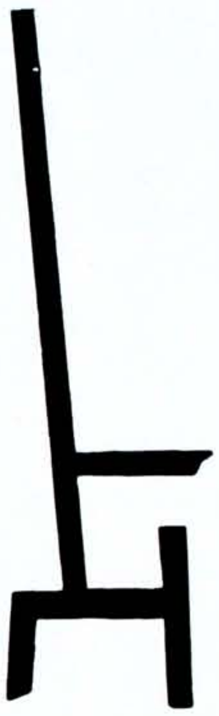
17

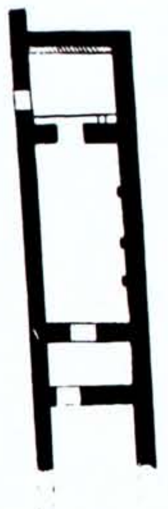
18

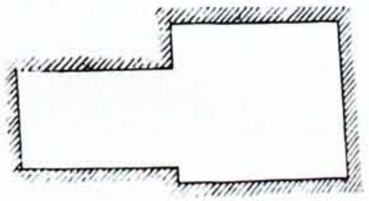
19

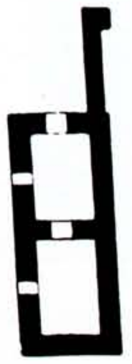
20

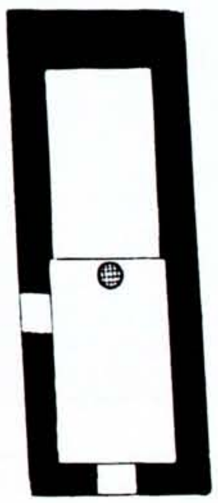
21

Обр. 16. Работилница за рисувана керамика на юг от Кръглата църква. План (по Ив. Акрабова-Жандова)

Обр. 17. Работилница за рисувана керамика на юг от Кръглата църква. План (по Ив. Акрабова-Жандова)

Обр. 18. Работилница за рисувана керамика под Кръглата църква. План (по Й. Господинов)

Обр. 19. Работилница за рисувана керамика, южно от Кръглата църква. Пещ (по Кр. Миятев)

Обр. 20. Работилница за рисувана керамика в Патлейна. План (по Р. Господинов)

Обр. 21. Винарница в Патлейна. План (по Й. Господинов)

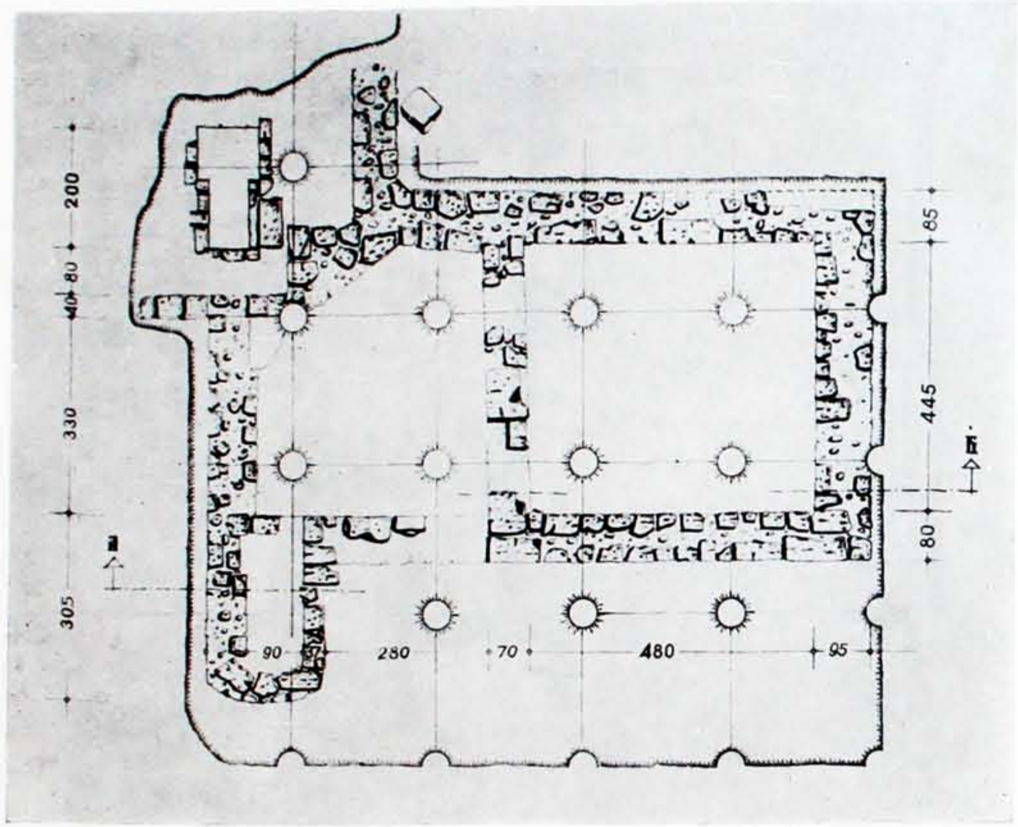

Обр. 22. Работилница, западно от църквата на Мостич. План

Южното помещение, което е по-малко, е постлано с големи сиви плочи, някои от тях набраздени за изтичане на виното, а северното без настилка има само един издълбан камък, дето се е събирала течността.

Трудно е да се установи точният план на работилницата, открита в м. Селище под „Варниците“[28]. Няма съмнение обаче, че и тук е имало помещения, от които са останките от зидовете от къмък, споен с кал. И при тази работилница срещаме същите елементи, както и при други работилници. И тук е имало навес, малко правоъгълно помещение с размери 1,50/1,20 м, чиито стени са били изградени от тухли, камък и кал, и пещи. Намерените при разкопките материали като клещи, пота за топене на метал, точило, многобройни железни предмети без следи от употреба — готова продукция, желязна и стъклена сгурия, а като прибавим към тях останките от производствените съоръжения, не остава съмнение, че тук покрай реката се е намирала железарска работилница, която е прекъснала своето съществуване през X век, както се вижда от намерените монети.

И най-после ще се спрем накратко и на работилницата, западно от църквата на Мостич, чиито останки бяха разчистени през 1953 г. (обр. 22). Постройката се състои от две помещения, разположени по дължина север-юг. Стените ѝ са изградени от камък — необработен и обработен — и кал (обр. 23 а, б). Пластът от покривни керемиди, голяма част със знаци, показва, че постройката е била покрита с керемиди. Външните зидове са дебели 0,80 м, а разделителният — 0,75 м. Южното помещение е почти квадратно — 4,75/4,50 м, северното е широко 4,50 м. Възможно е това помещение да е било помещение-навес, тъй като северната му стена не е намерена,

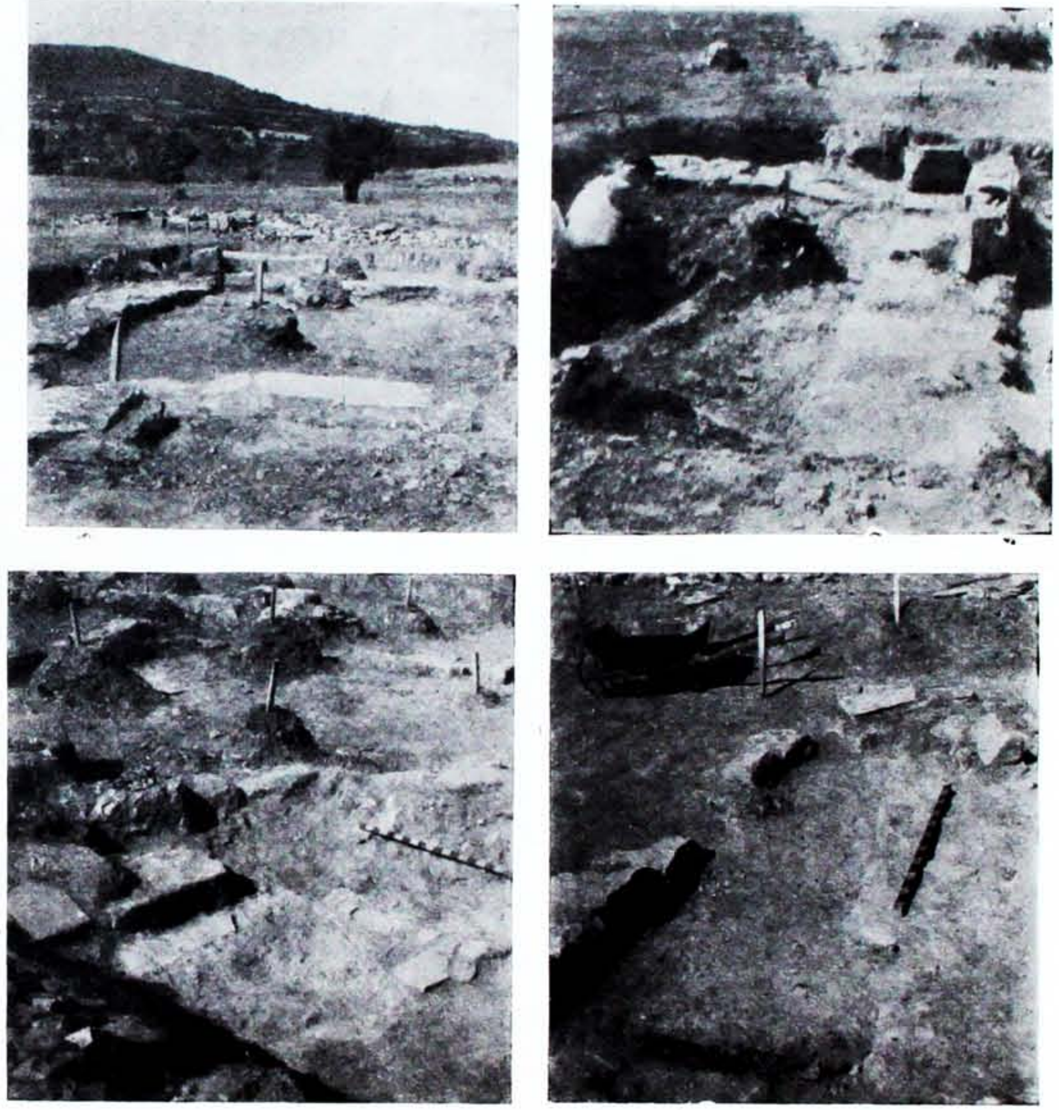

Обр. 23. Работилница, западно от църквата на Мостич: а, б — общ изглед; в — пещ; г — огнище и пътека между огнището и пеща

а източният му зид, след като върви в северна посока около 1,5 м, завива направо на изток и след 2 м се губи. На север от зида с посока запад-изток на около 1,5 — 2 м бяха разчистени останките на една правоъгълна пещ (обр. 23 в). Стените й са били изградени от тухли. Тя се състои от огнище и преддверие. Огнището е с размери 1,10/0,70 м, а преддверието, което е по-широко от огнището, е 0,80/1,10 м. Огнището беше запълнено със съвършено чиста дървена пепел. В пещта не бяха намерени никакви други материали освен едно погребение на мъж. Главата лежеше в хубавата пепел, тялото в преддверието, а стъпалата излизаха извън пещта. До двата крака под коляното бяха намерени бронзови византийски монети и две златни, които явно са били пъхнати в ботушите. На юг непосредствено до пещта беше намерен камък с издраскан гръцки надпис. В насипа над пещта, особено над краката на погребания, бе намерена тънкостенна кухненска керамика от XI—XII век. Явно погребението, както и керамиката над него са по-късни и те нямат нищо общо с пещта освен че тя, след като е прекъснала производствената си дейност, вече разрушена, е послужила като гроб. На запад, срещуположно на пещта, на около 4,5 — 5 м от нея, беше разчистено открито огнище (обр. 23 г). Все тук около него беше намерена мраморна колонка и разпръснати голямо количество мозаични кубчета. От насипа в помещението-навес излязоха още части от стъклени гривни, голямо количество късове от стъкла за прозорци и съдове, железни предмети, части от везни, монети и късове от гърнета от IX—X век. Всички тези находки, както и наличието на пещ и открито огнище, които са необходими съоръжения в работилниците за смалтови кубчета за мозайка, са дали основание на В. Иванова да смята, че въпросната работилница е служила за същата цел. Вероятно тук са били нарязани стъклени кубчета за мозайката в църквата на Мостич. Находките в южното помещение — железни дръжки и обковки от дървени ведра, битова керамика от IX—X век и други — показват, че това помещение може би е било използувано и за живеене временно от работниците.

От разгледаните цивилни постройки, открити в Преслав, се вижда, че най-разпространеният план, който е бил прилаган почти изключително при строеж на работилници, търговски или други стопански постройки и при жилищата, е бил развитият по дължина[29], т. е. редуването на помещенията едно до друго. Само в две жилища засега срещаме по-сложен план, взет от монументалните градежи, но по-опростен. Виждаме обаче, че колкото и да са еднообразни на пръв поглед постройките, техните помещения са съобразени със специфичните нужди, за които са предназначени. И тук именно изпъква голямото умение, сръчност и възможности на българския строител. А като прибавим към тях и онези монументални строежи, като крепостни стени и крепостни съоръжения, дворци и църкви, казарми, бани, където строителната техника е достигнала съвършенство, не можем да не признаем, че българският народ, който е създал това огромно строителство, е имал своя стара строителна култура, свои дълбоки художествени традиции.

БЕЛЕЖКИ КЪМ ТЕКСТА

1. Сказание пророка Исайа, изд. Й. Иванов, Богомилски книги и легенди, София, 1925, стр. 283.
2. Кр. Миятев, Два поетически фрагмента у Йоан Екзарх като исторически извор, сп. Археология 1, 1959; кн. 1—2, стр. 9—16.
3. М. И. Артамонов, История хазар, Ленинград, 1962, стр. 308.
4. А. Л. Якобсон, Средневековый Крым, М. — Л., 1964, стр. 86 — 87.
5. Постройката е разчистена от н. с. Т. Тотев — неиздадена.
6. Разкопките се ръководят от н. с. Ив. Акрабова, неиздадена.
7. Вж. в сборника статията на В. Антонова и Цв. Дремсизова.
8. Й. Господинов, Разкопки из долината на Бял бряг в Преслав, РП, III, 1949, стр. 74, обр. 1.
9. В. Иванова, Разкопки на Аврадака в Преслав, РП, III, 1949, стр. 48, обр. 41 а.
10. К. Шкорпил, Паметници от столица Преслав, сб. България 1000 години, София, 1930, стр. 208 сл.
11. Й. Господинов, Разкопки в Патлейна, ИБАД IV, 1915, стр. 119 сл.
12. Л. Огненова и С. Георгиева, Разкопки на манастира под „Вълкашина" в Преслав, ИАИ XX, 1955, стр. 374, обр. 1.
13. В. Иванова, цит. съч., стр. 39—44; стр. 40, обр. 28.
14. Пак там, стр. 46.
15. Н. Ангелов и Ст. Станчев, Гражданска постройка в долината Бял бряг при Преслав, ИАИ XX, 1955., стр. 429 сл., стр. 435, обр. 9.
16. Н. Мавродинов, Старобългарското изкуство, София, 1959, стр. 45, обр. 39.
17. Пак там, стр. 141, обр. 134.
18. Н. Ангелов и Ст. Станчев, цит. съч., стр. 437 сл. Кр. Миятев, Архитектурата в средновековна България, София, 1965, стр. 73.
19. Пак там, стр. 72, обр. 62.
20. Й. Чангова, Търговски помещения край южната крепостна стена в Преслав, ИАИ XXI, 1957, стр. 233 сл.
21. Ив. Акрабова-Жандова, Работилница за рисувана керамика на юг от Кръглата църква, ИАИ XX, 1955, стр. 507 сл.
22. Пак там, стр. 488, обр. 1; 495, обр. 11.
23. Й. Господинов, Нови находки в Преслав, ИАИ XV, 1946, стр. 82 сл.
24. Пак там, стр. 82 сл.
25. Кр. Миятев, Кръглата църква в Преслав, София, 1932, стр. 152, обр. 262.
26. Й. Господинов, Разкопки в Патлейна, ИАД IV, стр. 121. Г. Джингов в статията Средновековна стъкларска работилница в Патлейна, ИАИ XXVI, 1963, стр. 47 сл., без да приведе нови съществени и безспорни данни обявява тези две помещения за работилница, дето се е получавало стъкло, като дори теоретически се мъчи да възстанови и пещта. Той пренебрегва факта, че в почти всички разкрити досега в Преслав работилници, дето е била рисувана и глазирана керамиката, има пещи или огнища и стъкло на кюлче или стъклени предмети за претопяване. За да докаже тезата си, Джингов приема наличността на еднородната рисувана керамика в едното от помещенията за случайно. С такова елиминиране на неудобните на една предвзета теза факти не могат да се правят сериозни научни изводи.
27. Й. Господинов, цит. съч., стр. 122, обр. 87.
28. Ж. Вължарова, Железарската работилница — „Селище'' — Преслав, Slavia Antiqua'', VII, Warszawa—Poznan, 1960, стр. 393—405.
29. Същото отбелязва и Кр. Миятев. Вж. от същия Архитектурата в средновековна България, София, 1965, стр. 70 сл.

Yordanka Tchangova

LES EDIFICIES CIVILS A PRESLAV

RÉSUMÉ

L'auteur étudie les édifices civils mis au jour à Preslav et plus particulièrement ceux qui n'ont pas fait jusqu'ici l'objet de publications. Ils sont répartis par groupes selon leur destination: habitat, ateliers et locaux affectés à des activités économiques ou commerciales. L'auteur étudie en détail l'édifice civil (fig. 1,2), découvert au lieu dit Sélichté. Cet édifice, long de 55 m et large de 7,40m, est composé de sept locaux rangés l'un à côté de l'autre.Les murs en sont de pierres et de torchis, les fondations étant parfois en pierre et mortier(fig. 3). On y a trouvé des objets divers: outils aratoires, vases en argile, plaques et petites icônes en céramique peinte de Preslav, dalles de pavement en marbre, monnaies du X-e siècle, foyers(fig.4), etc. En partant du plan de l'édifice et des objets trouvés, l'auteur conclut qu'il s'agit d'une habitation à deux étages appartenant à une famille féodale. L'édifice représenté par les figures 5 et 6 a le même plan et la même maçonnerie. Seulement on y a découvert des locaux, pavés de grandes dalles et destinés à une activité économique. Cet édifices au milieu duquel passait un canal formait la lettre П de l'alphabet bulgare ou un rectangle. L'auteur relève des vestiges d'édifices civils s'inscrivant dans un plan allongé, dans les bâtiments représentés par les figures 7 et 8, le premier aux murs en pierres, revêtus de mortier,et le second comportant des locaux divers: atelier, logement et cuisine. Le même plan ont suivi les bâtiments de monastère qui n'étaient pas destinés au culte (fig. 9, 10, 11, 12). Ces édifices forment les lettres П ou Г de l'alphabet bulgare, un rectangle ou une rangée. Ici la distribution diffère d'un édifice à l'autre, selon les besoins du propriétaire. Les murs sont en pierres et mortier ou en pierre et torchis. Un plan plus complexe offrent l'édifice civil et l'habitation représentés respectivement par les figures 13 et 14. Ces deux édifices rappellent singulièrement le Petit Palais de Pliska, la salle du trône de Preslav et la résidence d'un boyard de Plisca. Les locaux commerciaux (fig. 15), les ateliers d'artisans (16,17,18,20) et autres bâtiments du même caractère(fig.21)empruntaient facilement le plan allongé. Les ateliers de céramique peinte présentent la même alternance de locaux, conformément, toutefois, aux exigences du travail du céramiste: un grand local,suivi d'un autre plus petit et d'un appentis avec foyer (fig. 19). Le même plan avait l'atelier de mosaïque en cubes de verre (fig. 22). Il est composé d'un local, d'un appentis (fig. 23 a, b), d'un four de briques (fig. 23 c) et d'un foyer (fig. 23 d). Le four et le foyer étaient nécessaires aux ateliers qui fabriquaitent des cubes de mosaïque.

Après avoir étudié la distribution et la maçonnerie des édifices civils, découverts jusqu'à présent à Preslav, l'auteur conclut que le plan allongé, où l'édifice forme une seule rangée, est le plus répandu. Certains édifices ont emprunté le plan des palais royaux. L'auteur souligne que les édifices, si uniformes soient-ils, répondent à leur destination particulière. Il y a lieu de relever l'habileité et le talent des maîtres-constructeurs. Les grands travaux de construction réalisés au cours des IX-e et X-e siècles témoignent de traditions d'architecture et d'art très anciennes.

Iordanka Čangova

WOHN- UND GEWERBEBAUTEN IN PRESLAV

ZUSAMMENFASSUNG

Die Verfasserin untersucht die in Preslav freigelegten Gebäude und geht dabei vor allem auf die bisher noch nicht beschriebenen ein. Sie sind in Gruppen eingeteilt und nach der Bestimmung behandelt: Wohnbauten, Werkstätten und Räume für die Ausübung eines wirtschaftlichen oder Handelsgewerbes. Ausführlicher beschäftigt sich die Verfasserin mit dem in der Landschaft Selište freigelegten Bauwerk (Abb. 1, 2). Es ist 53 m lang, 7,40 m breit und besteht aus sieben verschieden großen, in einer Reihe angeordneten Räumen mit Wänden aus Stein und Lehm, während die Grundmauern stellenweise aus Stein und Mörtel errichtet sind (Abb. 3). In den Räumen wurden verschiedenartige Gegenstände gefunden: Mahlsteine, landwirtschaftliche und Arbeitsgeräte, Tongefäße, Platten und Ikonen der bemalten Keramik von Preslav, Marmorblöckchen des Fußbodenbelags, Münzen aus dem 10. Jh., Feuerstellen (Abb. 4) u.a. Vom Grundriß und den Funden ausgehend nimmt die Verfasserin an, daß es sich um ein zweigeschossiges Wohnhaus in einem feudalen Gut handelt. Eine ähnliche Bauart zeigt auch das Bauwerk auf Abb. 5 und 6. Darin sind, außer den Wohnräumen, auch andere, für die Ausübung eines wirtschaftlichen Gewerbes bestimmte Räume vorhanden gewesen, die mit großen Platten belegt waren, während durch die Mitte ein Kanal geflossen ist. Die Räume dieses Gebäude waren in U-Form oder als geschlossenes Rechteck angeordnet. Überreste von Wohn- und Gewerbebauten mit Längsgrundriß sind folgende: Gebäude auf Abb. 7 mit Wänden aus Stein und Mörtel; Abb. 8 zeigt ein Gebäude mit verschieden großen Räumen, je nach der Bestimmung: Werkstatt, Wohnräume und Küche. Dieser Grundriß ist auch bei den Profanbauten der Klöster zu sehen (Abb. 9, 10, 11, 12,) die in U-oder L-Form, in Reihen oder geschlossenem Rechteck angeordnet sind. Je nach dem Bedarf haben sie eine unterschiedliche Größe. Die Wände sind aus Stein und Mörtel oder Stein und Lehm gebaut. Einen komplizierteren Grundriß weisen das Gebäude auf Abb. 13 und das Wohnhaus auf Abb. 14 auf. Sie erinnern stark an den kleinen Palast in Pliska, den Thronsaal in Preslav und an das Bojaren-Wohnhaus in Pliska.

Weit verbreitet war der in der Länge entwickelte Grundriß beim Bau von Handelsräumen (Abb. 15), Werkstätten (Abb. 16, 17, 18, 20), und anderen Wirtschaftsgebäuden (Abb. 21). Bei den Werkstätten für bemalte Keramik kommt dieselbe Reihenfolge der Räume vor, die jedoch hierbei den Anforderungen dieses Kunsthandwerks entspricht. Dem großen Raum folgt ein kleiner, danach ein Schutzdach mit Feuerstelle oder Ofen (Abb. 19). Eine ähnliche Verteilung zeigt auch die Werkstatt für Mosaik aus Glaswürfeln (Abb. 22). Sie besteht aus einem geschlossenen und einem freien, mit Schutzdach bedeckten Raum (Abb. 23a,b), einem Ziegelofen (Abb. 23c) und einer Feuerstelle (Abb. 23d). Die letzten beiden Einrichtungen sind für Glasmosaik-Werkstätten erforderlich.

Aus der Untersuchung der Anordnung und Bauweise der Wohn- und Gewerbebauten, die in Preslav bisher freigelegt wurden, folgert die Verfasserin, daß der in der Länge entwickelte Grundrißmit aneinandergereihten Räumen am meisten verbreitet gewesen ist. Manche Bauwerke wiederholen den Grundriß der monumentalen Palastgebäude. Die Verfasserin betont aber, daß die Räume der scheinbar einförmigen Gebäude den spezifischen Anforderungen entsprechen. Dies zeigt die hohen Fähigkeiten und schöpferischen Möglichkeiten des bulgarischen Baumeisters. Daraus ist zu ersehen, daß das bulgarische Volk, das die bedeutende Baukunst des 9. und 10. Jhs. geschaffen hat, auf eine alte Baukultur und gefestigte Kunsttraditionen zurückgegriffen hat.

Вера Антонова и Цветана Дремсизова

ПРОУЧВАНИЯ В МЕСТНОСТТА „СЕЛИЩЕ“ В ПРЕСЛАВ ПРЕЗ 1960 И 1961 Г.

Местността „Селище“ заема площта между шосето за Върбица и р. Камчия, т. е. почти цялото източно пространство на Външния град. Тук Йордан Господинов през 1916 г. открива една църква.[1] Преди това К. Шкорпил през 1905 г. изважда на бял свят четири църкви,[2] около някои от които са открити гробници. През последните години броят им се увеличи с още две, като не считаме тези при чупката на стената.[3] Църквите са пръснати в площта на Външния град и отстоят една от друга на различни разстояния (обр. 1). Наличието на тези църкви, както и фактът, че при оран непрекъснато излизат строителни материали, погребения и отделни находки, показват, че тази площ от Външния град на Преслав е била населена. Това обстоятелство наложи да се започне системно проучване на „Селище“ и се изяснят редица въпроси, свързани с градоустройството на Преслав, характерът и предназначението на съществуващите там някога сгради, връзката им с църквите и пр. Предприетите разкопки през 1959 г.[4] продължиха и през следващите години.[5]

Тук ще се спрем само на проучванията, извършени през 1960 и 1961 г.

Разкопките се съсредоточиха в южната част на „Селище“, в непосредствена близост с Църква № 2 и достигнаха до Южната крепостна стена (квартали № 192, 193, 198 и 199). Тук бяха прокарани няколко сондажа с дължина 50 м и ширина 5 м. На местата, където се появиха основи, сондажите са разшириха, за да се изясни цялостният план на сградите. В резултат бяха разкрити основите на три сгради, пещи, огнища, корита за хоросан и пр.

Сграда I

Основите на обширната сграда I са разположени в близост както до южната крепостна стена на Външния град, така и до църква № 4 (обр. 2). От нея се откриха 11 помещения. Помещенията 1, 2, 3, 4, 5 и 6 са разположени в една редица по дължина, с посока североизток-югозапад, отговаряща на посоката на крепостната стена. Сградата чупи под прав ъгъл на запад, където се откриха следи от още пет помещения — 7, 8 и 9, 10 и 11. Първите шест помещения са облегнати до общата за тях северна стена, дълга 45 м, с която имат конструктивна връзка и която ги свързва в едно цяло. От зидовете са останали само основите, а от надземните им части на места до 0,60 м. Градежът, почти еднакъв навсякъде, е от продълговати, ломени камъни със средни размери 0,40 м/0,30 м/0,12 м. За лица са употребени гладки блокове, а пълнежът в средата навсякъде е от дребни камъни и кал. Над няколко реда камъни на основата градежът вероятно е бил от кирпичи, какъвто е той обикновено, когато се отнася до сгради със стопанско предназначене. Това се вижда от обстоятелството, че в насипите над основите почти липсват гвоздеи, каквито изобилствуват при случаи на дървени или паянтови стени. Ширината на зидовете достига от 0,60 м до 0,70 м. Само в северния зид на помещение 1 тя е 0,80 м. При състоянието, в което се откриха останките на зидовете, трудно се установяват всички фуги при тях. Не можа да се установи също някаква съществена разлика в градежа, освен че някъде са употребени по-едри камъни, другаде по-дребни. В повечето случаи едрите и по-гладки от тях са поставяни главно в лицето на стената или в ъглите. Все пак от наблюденията може да се приеме, че помещение 1, чиито размери са най-големи — 11,40 м/4,30 м,— е било изградено първоначално и към него почти веднага са добавяни останалите. Второто помещение, разположено също по дължина, с размери 8,70 м/4,30 м, е било преградено допълнително по ширина с един 0,50 м широк зид. Получените помещения 2 и 3 с размери 2,40 м/4,30 м и 3,10 м/4,30 м, са с почти разпилени южни зидове. Второ по дължина е помещение 4 с размери 8,70 м/8,30 м. Напречните зидове са широки 0,70 м. Входът, широк 0,90 м, настлан с плоски камъни, се очерта на южната страна, където над основата са запазени 2—3 камъка. По пода на това помещение, както на помещения 2 и 3, се откриха в много голямо изобилие керемиди, начупени или цели, плоски или корубести, явно произхождащи от покрива на сградата. Освен това тук се намериха много животински кости и един железен предмет с четири шипа. Помещение 5 с размери 4,70 м/3,70 м, е представлявало по-скоро един навес, което се вижда от обстоятелството, че при него не се намериха никакви следи от основи на южен зид и, че двата срещуположни зида завършват с лице.

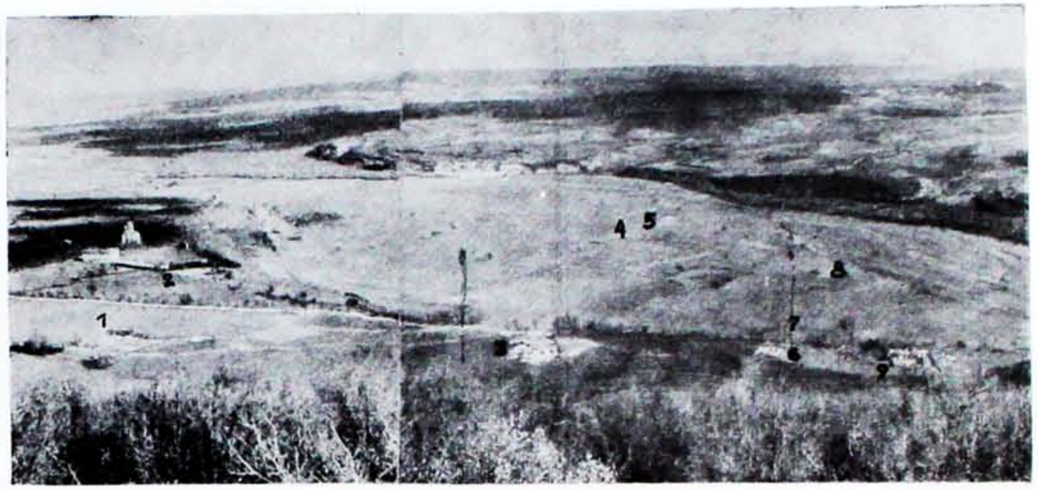

Обр. 1. Общ изглед на югоизточната част на местността „Селище“

Помещение 6, най-западното от южната редица на сграда I, е построено върху една по-стара полуземлянка, вкопана в земята 1 м (обр. 4). За характера на последната съдим от тънките ѝ стени (0,35 м), които имат лице само откъм вътрешната страна, а за времето, когато е била направена и използувана — от наличието в северната ѝ стена на дялани камъни, еднакви с употребените в първоначалните стени на съседната църква № 4. Върху пода, близо до северната стена, е имало открито огнище с глинен под и обиколено с малки камъни. Цялата вътрешност на землянката се оказа запълнена с камъни, което говори, че надземните части на стените са били от камъни, нападали при срутването навътре. Керамиката от двата периода в землянката е една и съща. Това показва, че веднага след събарянето на стените на полуземлянката върху нейния северен зид е минала дългата южна стена на сградата. Голямото изобилие от керемиди imbrices и tegulae по пода, както и изгорелите части от греди сочат, че покривната конструкция на тези помещения е била от керемиди. Полуземлянката с каменни стени наподобява едно жилище,

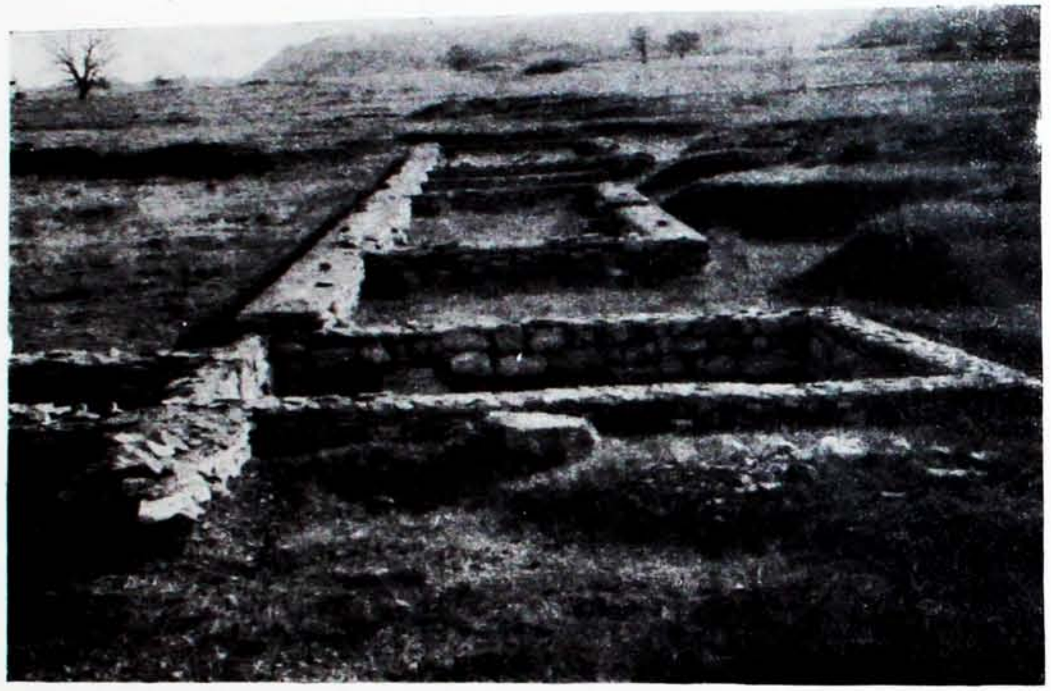

Обр. 2. Общ изглед на сграда I след консервацията

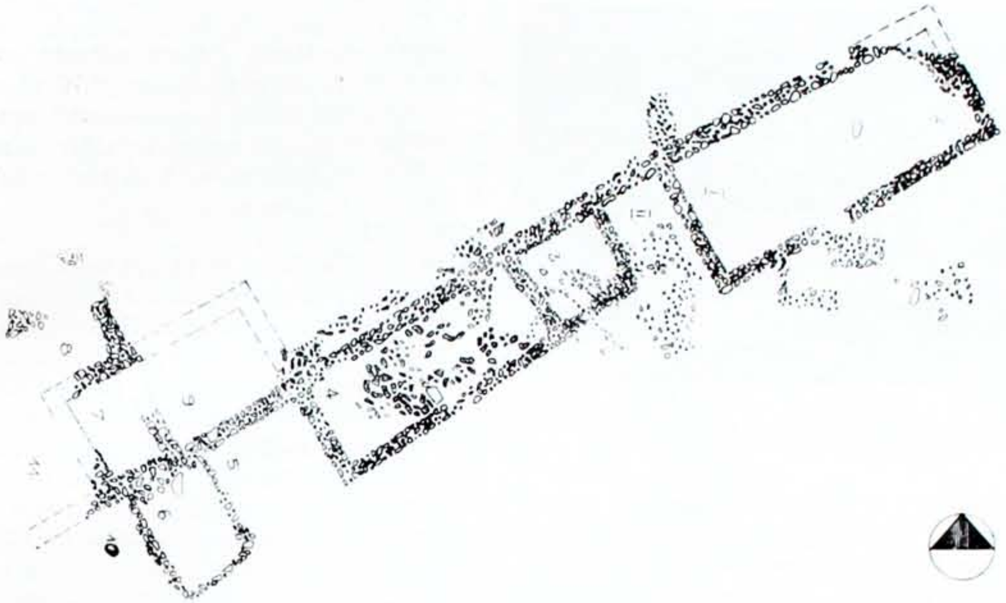

Обр. 3. План на сграда I

намиращо се също в съседство до една църква в градището при с. Цар Асен.[6]

Помещение 7. От него се откриха части от източния, западния и северния зид с дължини 1,50, 1,50 и 2,50 м. И тяхната ширина варира между 0,70 м — 0,80 м. Характерът на техния градеж е същият, както на останалите стени — от ломени, в случая малко по-едри камъни със спойка от кал. На височина от основата са запазени от 2 до 3 каменни реда или около 0,60 м. Размерите на помещението са 2,50 м/3,50 м. Северно от него е помещение 8, от което можа да се разчисти само югоизточният ъгъл със запазена дължина на стените 2 м и 2, 50 м, след което се губят. Долепено до северния зид на помещение 8, е било помещение 9, на което са запазени само южният и отчасти западният зид. Северният е само загатнат с фрагмент, дълъг 0,30 м. Между помещение 8 и 9 вероятно е имало вход, което се вижда от обстоятелството, че северният зид от вътрешната страна завършва с лице и не затваря помещението към запад, долепени до помещение 6 и 7 са били разположени вероятно помещения 10 и 11, чийто междинен зид е хванат само до 0,70 м.

В градежа на всички помещения на сградата могат да се различат три много близки един след друг периода. Към първия, най-ранния, се причислява полуземлянката, намираща се под помещение 6. Към втория се отнася изграждането на помещение 1, което се явява на цялата сграда I. Към третия се отнасят всички останали помещения, долепени до общия северен зид. В същото време е станало преграждането на второто помещение на две по-малки, 2 и 3, както и съграждането на помещения 7, 8, 9, 10 и 11.

Относно характера на сградата и предназначението на отделните помещения могат да се направят известни тълкувания въпреки оскъдните метериали, които се намериха в тях. Така напр. помещение 1, което е най-дълго и с най-големи размери, както и помещение 2 и 3 са имали стопанско предназначение. Вероятно е те да са били конюшни или обори.

Помещение 4 е служело по всяка вероятност за жилище. Това се вижда както от тесния вход, разположен на южната стена и насочен към южната крепостна порта на Външния град, така също от огнището, открито в него, от изобилната битова керамика и животински кости. Следващото помещение 5 е било навес, тъй като от южната стена няма никакви следи. Освен това двата успоредни зида завършват с лице. Материалите, открити в него, са подобни на тези от помещение 1, 2 и 3.

Полуземлянката и по-късно помещение 6 са били очевидно жилища. Това се вижда от откритото огнище там, както и от изобилната битова керамика, намерена върху насипа над него. Жилищни ще да са били и останалите помещения.

Сграда II

Постройка II е разположена южно от църква № 4 (обр. 5). Тя е ориентирана изток-запад със слабо отклонение на север. Има размери 8,15 м на 4,80 м. Основите са изградени от речни и ломени камъни. Лицевите страни са оформени от по-големи и с по-гладка повърхност камъни, а вътрешността представя пълнеж от дребни камъни и кал. Дебелината на зида варира от 0,85 м до 0,95 м. Основите са запазени на височина 0,30 м — две до три редици камъни. Зидът, главно в западната част на сградата, е много разрушен, но останките от чакълената подложка очертават добре мястото на основите. Прави впечатление, че в ъглите са употребени по-големи камъни. Постройката се състои от две помещения.

Помещение 1 има дължина 3,40 м и ши-

Обр. 4. Полуземлянка с каменни стени и помещение 6

рина 2,15 м. Почти в средата му се разчистиха останки от огнище с размери 0,60 м на 0,70 м. Добре замазаният му под, силно обгорял, е получил червен цвят. Върху него имаше дебела пепел с следи от въгленчета. В самото огнище се откриха няколко къса от гърне. В насипа освен керамика се намери един бронзов пръстен. Помещение 2 е с размери 3,40 м на 3,70 м. Непосредствено от външната страна на западния зид започва калдъръм с ширина 2,50 м. Той бе проследен на дължина 3,75 м. Неговото наличие показва, че от тази страна трябва да търсим входа на сградата. Но състоянието, в което се намират основите, не позволяват да уточним неговото място и размери. Калдъръмената пътека върви на юг. Предполагаме, че тя е завивала малко на запад и е отвеждала към южната порта на Външния град. Съдейки по нивото на калдъръма, който дава приблизително нивото на пода на помещенията, може да се заключи, че субструкцията на сградата е достигала дълбочина 0,20 м. В помещение 2 се попадна също на разрушено огнище — част от подова мазилка, пепел, въглени, а между тях фрагменти от гърне с линейна украса. Пред помещение 1 се откриха два фрагмента от основи: единият с посока изток-запад (дължина 1,20 м), а другият север-юг (1 м). Тяхното разположение към сградата позволява да се допуска едно трето, по-малко отделение. Обстоятелството, че стените му са по-тесни (около 0,70 м) и че южната му основа не е естествено продължение на южния зид на сградата, дава основание да считаме, че това помещение е било пристроено по-късно.

Сграда III

От сграда III (обр. 6) са запазени само фрагменти от основите и затова цялостният план не може да се изясни. Постройката, разположена на 5,25 м северно от крепостната стена, е била опряна на нея. Северната стена, сега прекъсната на едно разстояние от 5,20 м, има дължина 20,50 м. Тя е продължавала на изток, както сочи разрушената основа в тази посока. Западната стена завършва с лице на 0,50 м от ъгъла. Този факт дава основание да считаме, че тук е имало врата. И това е напълно естествено, защото в това направление се е намирала южната порта на крепостта. По своя начин на градеж споменатите основи не се отличават от двете разгледани по-горе сгради. И тук е употребен същият материал при същия начин на зидария. Няма съмнение, че сградата е била разделена на отделни помещения чрез напречни зидове, сега разрушени. По своето разположение и форма сграда III напомня постройките, опрени на югоизточната стена на вътрешната крепост на Преслав.[7] Подобни по конструкция са и казармените помещения, открити в аула на Омуртага край с. Цар Крум.[8]

Останки от основи се разкриха в близост със северозападния ъгъл на сграда III (1,20 м на 1,60 м). Касае се до североизточен ъгъл на помещение и до основи с посока север-юг (дължина 1,30 м). Градежът е същият. Незначителните фрагменти от основи не дават представа за разположението и плана на съществуващите тук сгради.

Пещи, огнища и корита

Пещ се разчисти северно от сграда III (кв. 199/1 и 199/2) (обр. 7). Тя има полукръгла форма с диаметър 1,50 м. Изградена е от дребен речен камък със спойка от кал. Ка-

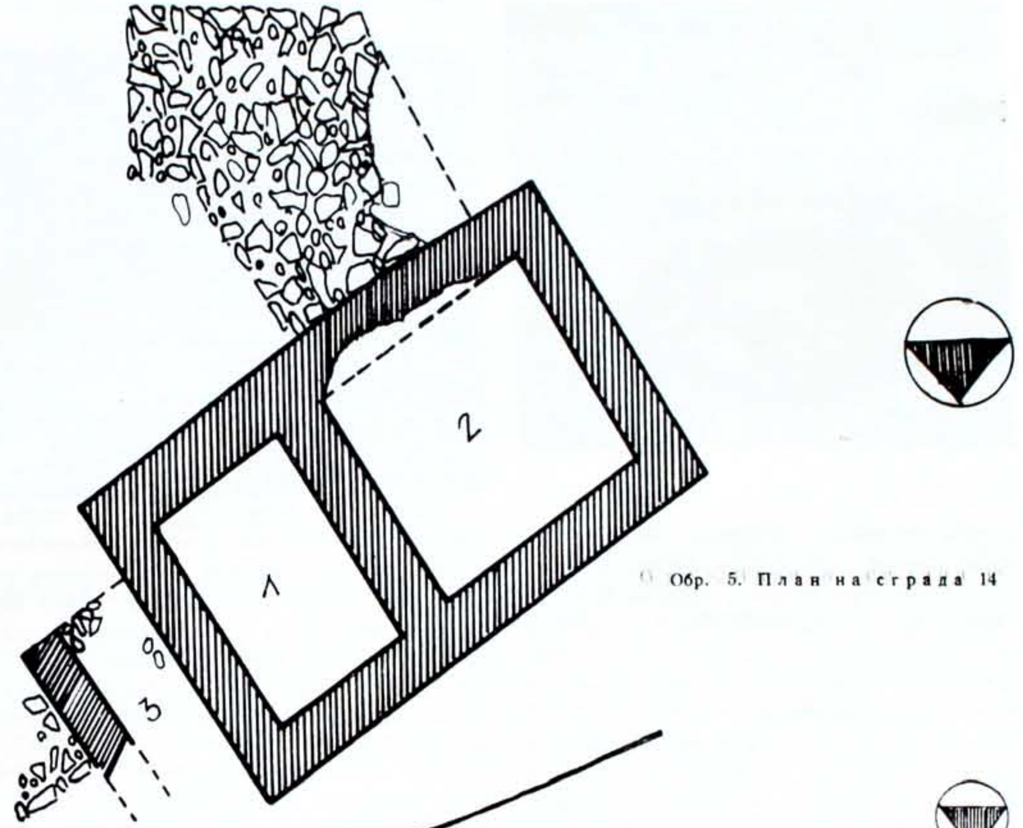

Обр. 5. План на сграда 14

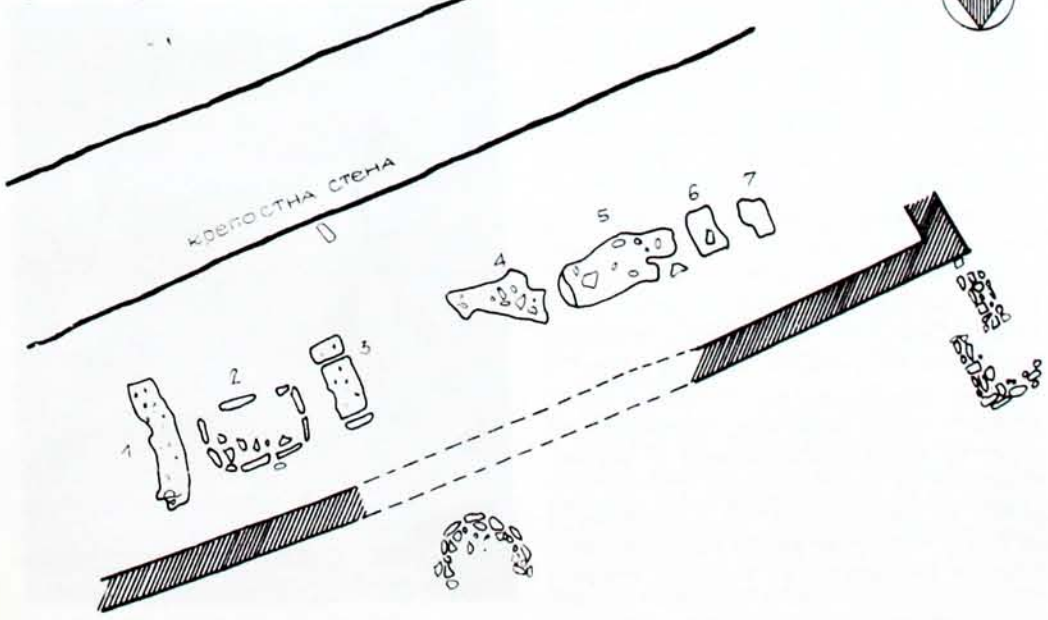

Обр. 6. План на сграда III и хоросанените корит

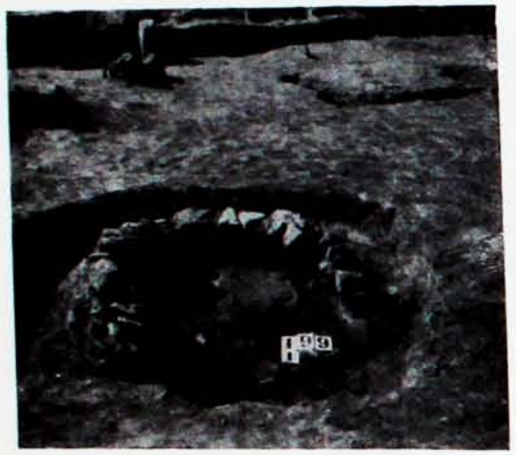

Обр. 7. Пещ

мъните от външната страна нямат лица, което показва, че е била иззидана в земята. Околната стена е широка 0,25 м. Подът на пещта е върху пласт от дребни речни камъни, измазани отгоре с кал. Мазилката е обгоряла и получила червен цвят. Цялата вътрешност на пещта бе запълнена с камъни от разрушения свод, а под тях с пепел. Подобна конструкция на пещи е известна от редица български селища.[9] В насипа около пещта се намериха фрагменти от гърнета с врязана линейна украса и едно костено шило.

Огнище а се разкри в кв. 192/327 на дълбочина 0,80 м. То има елипсовидна форма с диаметри 1 м на 0,80 м, ориентирано изток-запад с отвор на юг. Оградено бе от тясна стеничка, изградена от един ред камъни, с височина 0,25 м. Подът от трамбована отухлена глина бе добре запазен. Върху последния се намери дебел пласт пепел и въглени, а в дъното значителни фрагменти от устия и тела на съдове с врязана линейна украса. В насипа имаше и много късове керемиди, произхождащи вероятно от близко намиращи се сгради.

Огнище 5 се разчисти в кв. 198/104. Запазена бе част от пода му с диаметър 1 м. Върху него също имаше много въглени. Съдейки по нивото, на което бе открито това огнище, може да се допусне, че то е било свързано по време вероятно с градежа на църква № 4.

Корита за хоросан

Корито № 1. От него е запазен само хоросаненият под с размери 0,75 м на 2,50 м. Ориентирано е север-юг със слабо отклонение на югоизток.

Корито № 2 (обр. 8) отстои на около 0,60 м западно от предходното. То има правоъгълна форма и е ориентирано североизток-югозапад. Изградено е от плочести камъни и грубо очукани блокове, поставени отвесно. Някои от плочите липсват. Външните му размери са 2,25 м на 1,40 м, вътрешните 1,92 м/1,10 м. Подът представя бяла хоросанена мазилка с дебелина 10—12 см, която лежи върху подложка от дребни камъни. Най-горният пласт на замазката е със счукана керемида. Дълбочината на коритото е около 20 см. Разчиствайки коритото, попаднахме на скелетите на два коня. Черепите, запазени сравнително добре, лежаха един до друг. Скелетите бяха силно разложени, с изключение на костите на краката.

Обр. 8. Корито за хоросан № 2

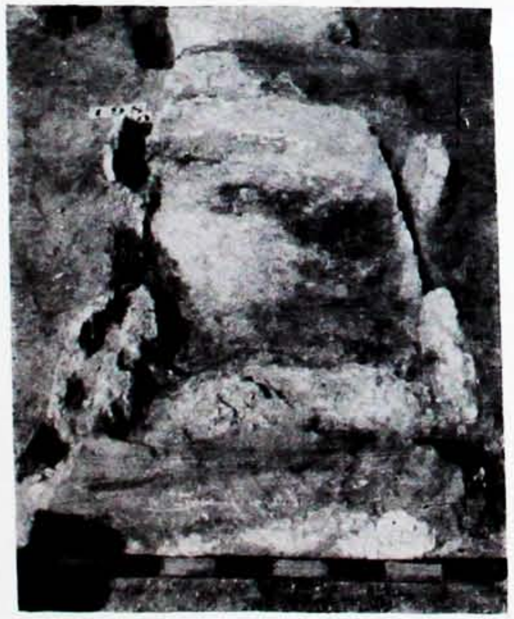

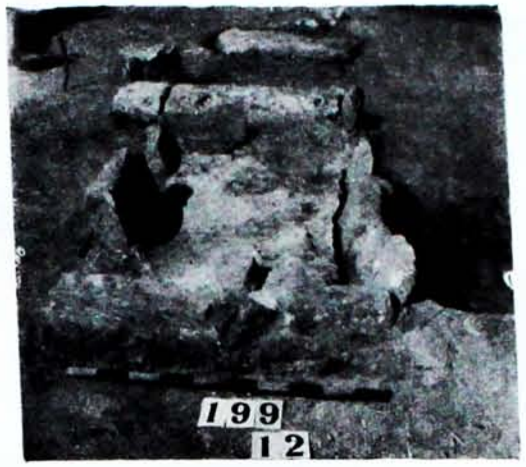

Обр. 9. Корито за хоросан № 3

Корито № 3 (обр. 9) има дължина 1,65 м и ширина 0,70 м. От източната страна е оградено с каменна плоча, а от другите три страни хоросаненият под се издига в краищата и образува леко наклонена навътре стеничка с ширина 0,25 м. Коритото е било разделено на две части с подобно хоросанено зидче. В последната е добре запазен жлеб, широк 6 см. Също такъв жлеб се вижда и на северната страна.

Корито № 4. Запазена бе само част от пода му с приблизителни размери 1,70 на 1 м. Върху основата му се намери пласт от бял хоросан, смесен с чакъл.

Корито № 5 е също в разрушено състояние. Отличава се по своите големи размери (2,75 на 1,34 м). Ориентирано е югоизток-северозапад.

Корито № 6 има правоъгълна форма с размери 1 м на 0,60 м. Ориентирано е северозапад-югоизток. В северния край на хоросанения под личат следи от жлеб.

Корито № 7 бе открито в кв. 198/105. Има дължина 5 м и е ориентирано североизток-югозапад. Близостта му с църква № 4 сочи, че то е свързано с нейния градеж.

Описаните седем корита представят корита за хоросан. Обстоятелството, че шестте от тях се редят покрай самата крепостна стена, е указание, че те стоят във връзка с нейния строеж. В някои от тях се намериха останки от същия хоросан, който е бил употребен за спойката на камъните. Същите съоръжения, необходими при строителството, открихме и покрай южната стена на вътрешната крепост[10], както и покрай северната[11] и южна стена на вътрешната крепост[12] при аула на Омуртаг.

Находки

Керамика. От насипа произхождат голямо количество фрагменти от съдове, които могат да се обособят в следните групи:

1. Фрагменти от гърнета с къса шийка и заоблено тяло, изработени от червена глина със слаб примес от пясък. Не са добре изпечени. Ръбът на устието (заоблен или ръбест) е профилиран навън, а дъното равно. Върху тялото се среща украса от ситно врязани хоризонтални вълнообразни линии, снопове от хоризонтални и вълнообразни пояси, хоризонтални пасма, пресечени от диагонални черти. По горната част на раменете на шийката най-често е използван орнамент от зигзаговидни линии, единични или групови, и ямички с различна форма (обр. 10_{1-9}). Съдове с такава украса са известни в много средновековни обекти у нас. Трябва да отбележим едно дъно с печати — релефен кръг.[13]

2. Към втората група принадлежат късове от съдове, източени от глина със сив цвят. Те имат плътни и масивни стени, добре изпечени. Различават се следните форми:

а) Гърнета с широки устия, къси шийки и силно заоблени тела. Надебеленият объл ръб на отвора е завит навън. Дъното равно (обр. 10_{12}).

б) Гърнета със същата форма, снабдени с две дръжки. Дръжките са плоски, къси, излизат направо от ръба и свършват на раменете (обр. 10_{10}) или във вид на плоски широки пръстени съединяват долната част на шийката с раменете (обр. 10_{11}). Телата са прорязани от хоризонтални линии. Този вид съдове е добре известен от ре-

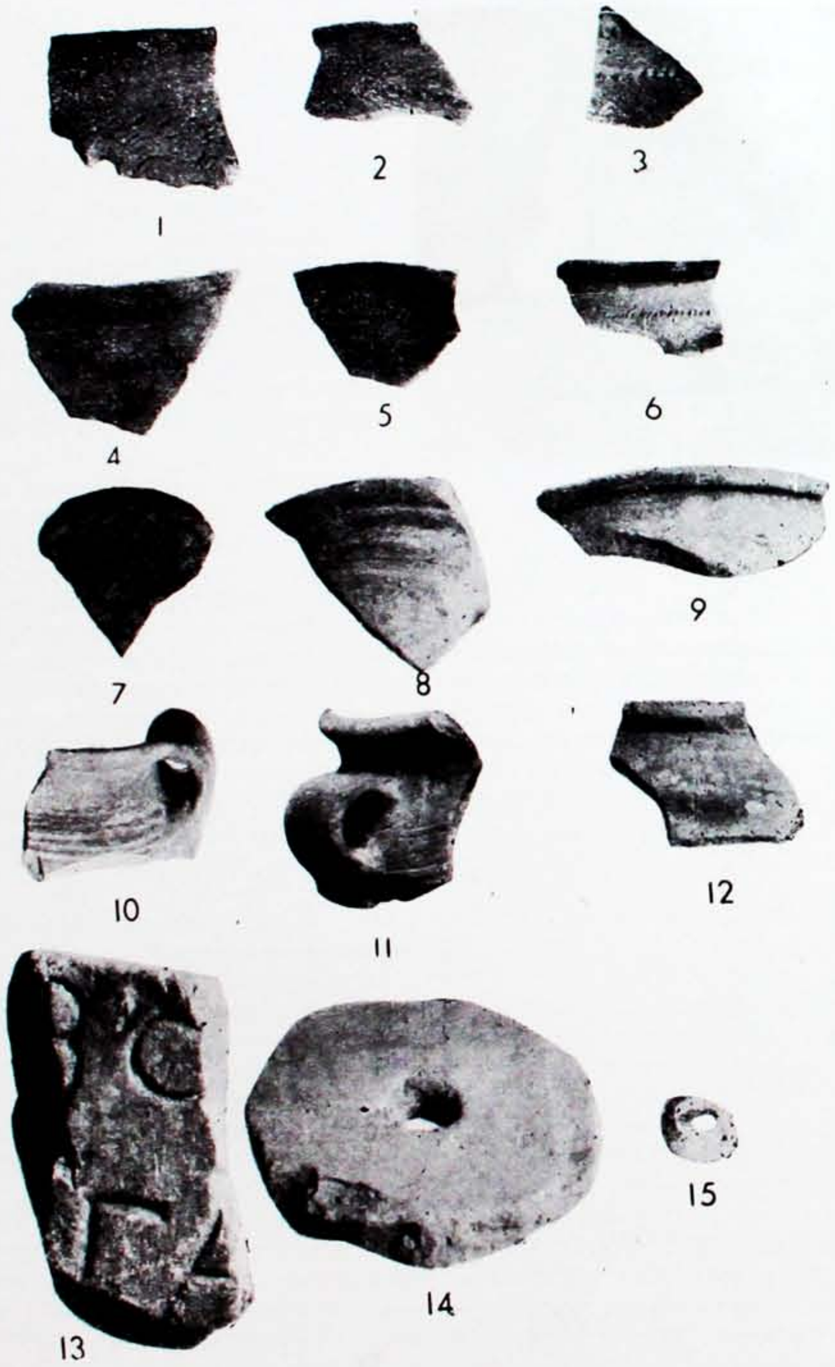

Обр. 10. Материали от сграда I, II и III

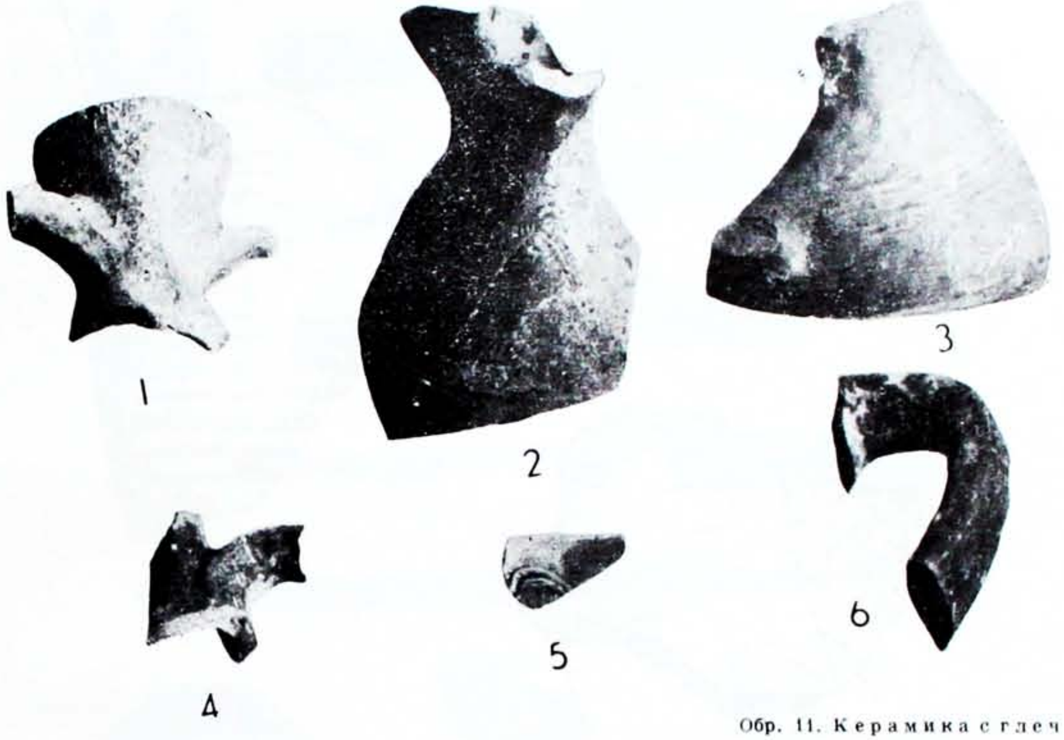

Обр. 11. Керамика с глеч

дица селища и некрополи, датирани в периода IX—X в.[14]

3. Фрагменти от съдове, покрити с глеч (зелена или жълтозелена). По отношение на формата се явяват в две разновидности:

а) Стомни с цилиндрична шийка, фуниевидно устие, удължено тяло и равно дъно. Снабдени са с по една плоска дръжка, която излиза от средата на шийката и завършва в горната част на плещите. Тялото е гладко или украсено с пасма врязани линии. Интересен е фрагментът на обр. 10_2, където като орнамент се вижда зигзаговидно врязана линия, от двете страни на която са вдълбани коси хоризонтални чертици. Този вид съдове е добре познат от други обекти в Преслав[15], в Плиска[16], градището при Цар Асен[17] и др.

б) Амфоровидни стомни. По форма аналогични на стомните. Единствената разлика е, че те са снабдени с две дръжки, най-често профилирани (обр. 11).

За паралели трябва да посочим т. нар. амфоровидни стомни, произхождащи също от Преслав.[18]

4. Към четвъртата група трябва да отнесем амфорите. Те са изработени от доброкачествена червена глина. Някои характерни късове показват, че се касае до амфори с ниски шийки, късо и набито тяло и заоблено дъно. Цялото им тяло или поголямата част от него е набраздена от широки пояси. Някои амфори са покрити с бяла ангоба. Върху един фрагмент е врязана пентаграма[19] (обр. 12_1), а върху друг знаци върху шийката и раменете (обр. 12_2). Тези вид амфори са най-разпространени през периода IX—X в.[20]

Предмети от метал, кост и стъкло

Те са многобройни и разнообразни. Ще отбележим ножове (обр. 13_{1-3}), подкови (обр. $13_{10,11}$), стрели (обр. $13_{14,15}$), един шип с 4 игли (обр. 13_{16}), гвоздеи,

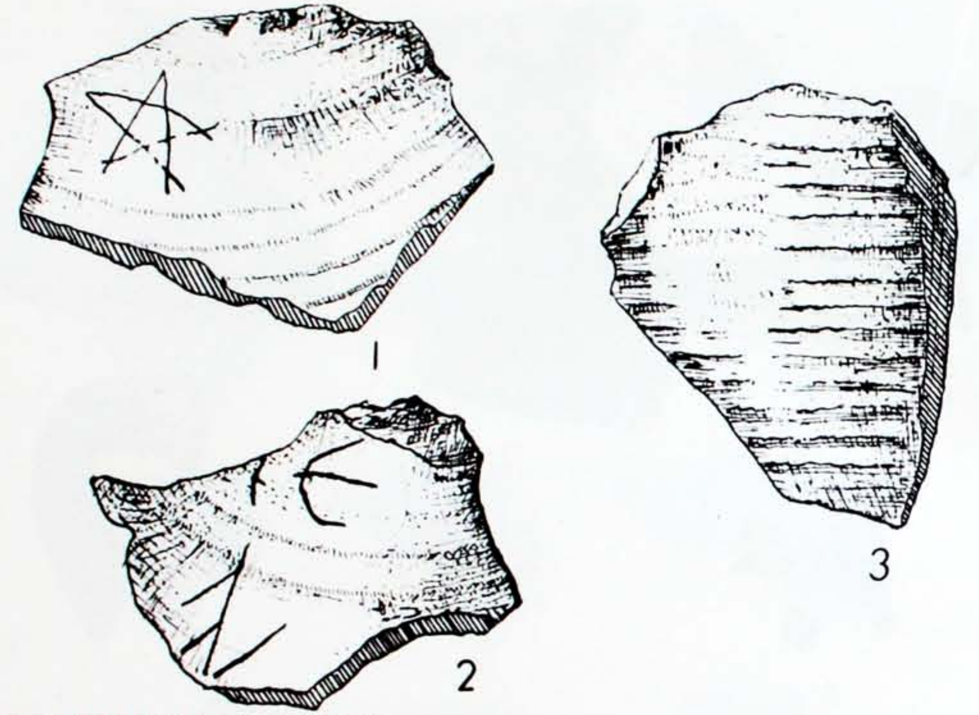

Обр. 12. Фрагменти от амфори

особено от сграда I (обр. 13_{17}), една бронзова двурога вилица с костена дръжка, прешлени за вретено и тежести от глина (обр. $13_{5,14}$), костени шила (обр. $13_{12,13}$).

От насипа на сграда I имаме една мраморна плоча от подова настилка и още няколко мраморни къса, произхождащи вероятно от близката църква. От същия насип произхожда и мраморен къс от плоча с размери 12 см (8,5 см) и 4,5 см със следи от надпис в два реда (обр. 10_{13}). Запазени са букви, високи от 3,5 см до 4,5 см, на разстояние 3 см една от друга.

Както се вижда от направените проучвания, постройките (сграда I, II, III) са били разположени и групирани предимно около църква № 4. Извън тях в западна, северна и южна посока площта не е била застроена. Може да се предполага, че сграда I със своите помещения е представлявала главната част на някакво обширно феодално имение, разположено около църква № 4, която е била център на имението. Към последното се отнасят и помещенията, северно от сградата[21], които общо са заграждали един двор при сграда I. Характерът на градежа напомня този на жилището в аула на хан Омуртаг при гара Цар Крум[22], както и на някои сгради в Плиска, главно във Външния град[23], и Преслав[24]. С горните тя се свързва и по своя развит верижен план.[25]

Сграда II има план на правоъгълник, ориентиран по посоките на света. Състои се от две помещения, които са били свързани помежду си. По тип и тя принадлежи към постройките с верижен план, познати от Плиска и Преслав.[26] Сравнително дебелите стени допускат сградата да е била двуетажна.

По своя план сграда II от „Селище“ стои много близко до жилищната постройка, открита в м. „Аврадака“, също в Преслав.

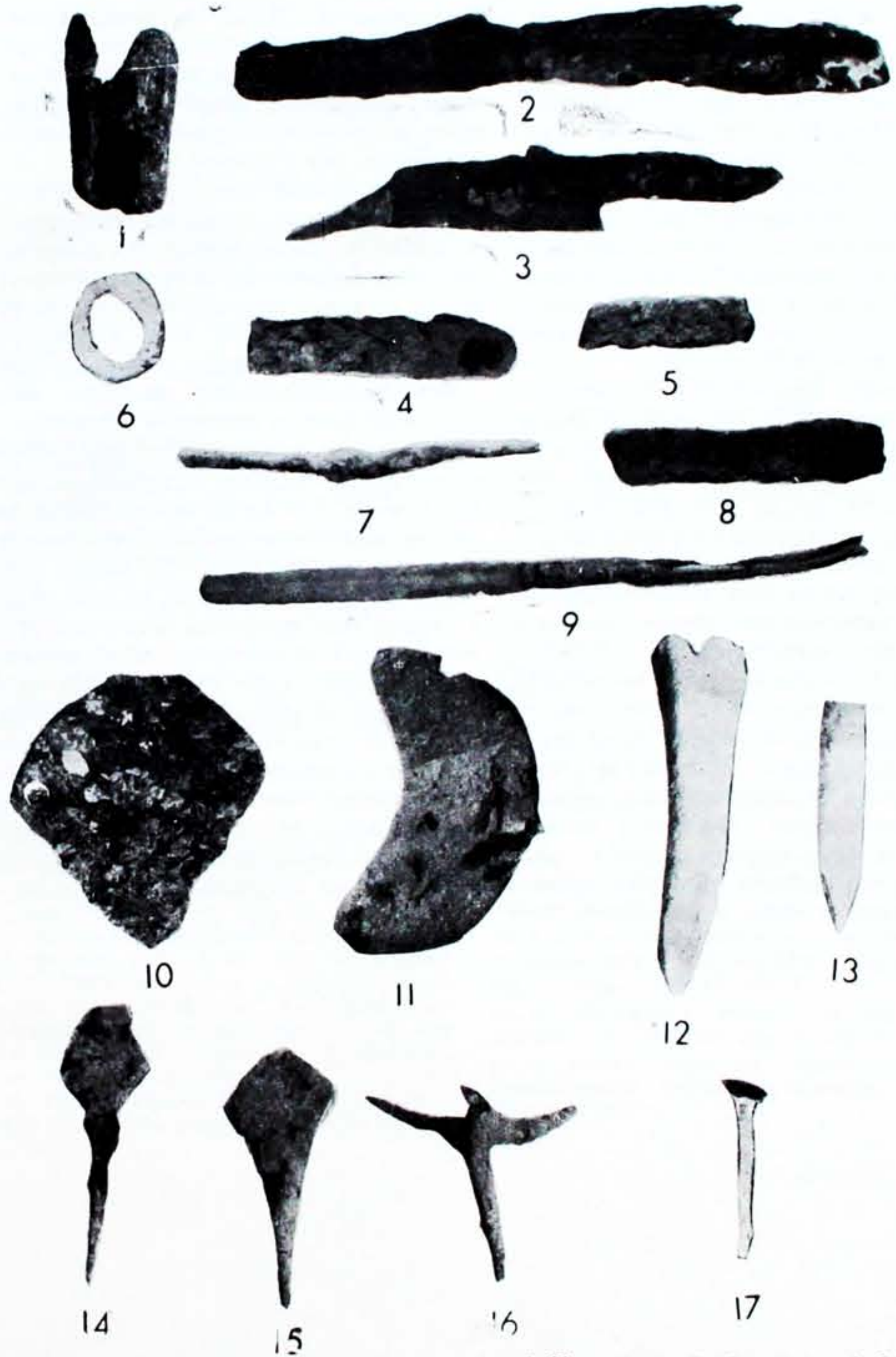

Обр. 13. Материали от сграда I, II и III

И тук са налице две съседни стаи, но за разлика от нашите там те са оградени с коридор от три страни[27]. Наличието на площадка от камъни пред южната стена дава основание на автора да счита, че на това място се е намирало външно стълбище, което е водело до чардака на втория етаж. При нашата сграда е твърде възможно това стълбище да е било развито в преддверие пред помещението[28]. Сградата е била солидна, с дървена конструкция, покрита с керемиди. Наличието на тухли допуска подовете да са били тухлени.

От проучените сгради в тази част на комплекса сграда II се отличава по своята масивност. Близостта ѝ с църквата изтъква и нейното по-централно положение. Обстоятелството, че до нея води каменен път, също говори в полза на предположението, че в случая се касае до една по-представителна сграда. За нейното предназначение като жилище говорят огнищата и домашната керамика.

Сграда III, изградена пред крепостната стена, както видяхме, има същият характер на градеж, както останалите постройки в този сектор, и лежи на същото ниво. Това обстоятелство и незначителните останки от домашни съдове, срещани в периода IX—X век, сочат времето, когато е съществувала постройката. Относно нейното предназначение могат да се правят само предположения. Дали тя представлява част от общия комплекс, развит около църква № 4, или се касае до обществена сграда, по-точно за казармени помещения, засега не може да се отговори с положителност.

Всички аналогии, които са привлечени и които още могат да се привлекат както по отношение на градежа и на плановете, така и на керамичния материал, позволяват да датираме проучваните сгради в м. „Селище“, разположени край църква № 4, в края на IX и началото на X в., когато е била построена самата тя. Към тази датировка сочат и пещите, и огнищата с открития в тях керамичен материал, както и тяхното ниво, което е еднакво с това на църквата. Към X—XI век ще трябва да отнесем коритата за хоросан. Разположени в площта, заета от сграда III, явно е, че те са употребявани, след като на това място е нямало вече постройка. Тяхното струпване на една не много голяма по размери площ говори, че те стоят във връзка с поправката на отделен сектор от стената, който е бил разрушен било при нападение, било от придошлите води на река Тича, която отстои само на около 40—50 м от нея. Налагало се в кратък срок от време да работят повече майстори и по-скоро да възстановяват пострадалата част.

БЕЛЕЖКИ КЪМ ТЕКСТА

1. Йор. Господинов, Разкопки в околността на Преслав, ИАД, VI, 1916/1918, стр. 160.

2. К. корпил, Паметници на столица Преслав, България 1000 години, 927—1927, стр. 198.

3. За първата църква вж.: Ст. Станчев, Надгробният надпис на чъргубиля Мостич от Преслав, в книгата Надписът на чъргубиля Мостич, София, 1955, стр. 3.

3. Втората църква, разкопана от В. Мавродинова, не е публикувана.

4. Резултатите от първите разкопки не са публикувани. Тогава бяха открити погребения, кладенец с керамика от X в., фрагменти от основи, огнища и др.

5. В настоящата статия са дадени резултатите от проучванията в секторите, където работеха авторите на тази статия.

6. Материалите се подготвят за печат.

7. Резултатите не са публикувани.

8. Цв. Дремсизова-Нелчинова, Омуртаговият аул на Тича, ИАИ XXVII, 1965, стр. 6, обр. 1.

9. Ж. Въжарова, Славянски и славянобългарски селища в българските земи от края на VI—XI в., С., 1965, стр. 17, 30, 38; Ст. Михайлов, Археологически материали от Плиска, ИАИ XX, 1955, стр. 75.

10. Резултатите не са публикувани.

11. Цв. Дремсизова-Нелчинова, цит. съч. стр. 14, обр. 14.

12. Ж. Н. Въжарова, Славянски и славянобългарски селища в българските земи от VI—XI в., София, 1965, стр. 43, обр. 26, стр. 47, обр. 29, стр. 49, обр. 30, стр. 50, обр. 8; Ат. Милчев, Разкопки в Плиска, западно от Вътрешния град през 1959 г., Археология II, 1960, кн. 3, стр. 4, обр. 13, стр. 42, обр. 14; В. Антонова, Нови проучвания в старобългарското укрепление при с. Цар Крум, Изследвания в памет на К. Шкорпил, София, 1961, стр. 140, обр. 14.

13. С. Георгиева, Разкопки на могили XXXIII и XXXII в Плиска, ИАИ XX, стр. 32, обр. 17.

14. Градището при с. Цар Асен, непубликувани материали; Ст. Станчев, Некрополът до Нови Пазар, София, 1957, стр. 65, обр. 5, табл. XV; В. Антонова, Средновековни погребения от Коларовградско, Археология, I, 1959, кн. 1—2, стр. 91, обр. 76, стр. 92, обр. 77; С. Георгиева, пос. съч. стр. 23, обр. 18, стр. 34, обр. 38.

15. Й. Чангова, Търговски помещения в Преслав, ИАИ XXI, 1957, стр. 254, табл. VIII и IX.

16. Ст. Михайлов, Разкопки в Плиска през 1945—1947, РП, III, 1949, стр. 216, обр. 44.

17. Материалите не са публикувани.

18. Й. Чангова, цит. съч., табл. X_3.

19. Й. Чангова, Средновековна битова керамика в България (VIII—XI), Археология, г. I, 1959, кн. 1—2, стр. 114, обр. 16.

20. Й. Чангова, Средновековни амфори в България, ИАИ XXII, 1959, стр. 248, обр. 4.

21. Материалите още не са публикувани.

22. В. Антонова, Нови проучвания в старобългарското укрепление при с. Цар Крум. Изследвания в памет на К. Шкорпил, стр. 146, обр. 21.

23. Ст. Михайлов, Археологически материали от Плиска, ИАИ, XX, стр. 55, обр. 18.

24. В. Мавродинова, Разкопки на Аврадака в Преслав, РП III, 1948, стр. 39, обр. 28 и 29.

25. Кр. Миятев, Архитектурата в Средновековна България, София, БАН, 1965, стр. 68, 70, 71, обр. 57, 58, 59, 61.

26. Кр. Миятев, Жилищната архитектура в България през IX—X в., ИАИ XXIII, 1960, стр. 11, обр. 7, стр. 12, обр. 8.

27. В. Иванова, Разкопки на Аврадака в Преслав, РП III, 1949, стр. 46, обр. 41а.

28. В. Мавродинова, Велики Преслав, Археологически открития в България, София, 1957, стр. 183.

Véra **Antonova**
Tzvétana **Dremssisova**

FOUILLES A PRESLAV, AU LIEUDIT SELICHTE, 1960—1961

RÉSUMÉ

Les fouilles dans la partie sud-est du lieudit Selichté ont permis de mettre aux jour une propriété féodale, composée de quelques édifices disposés autour de l'église N 4. L'édifice I représente plusieurs locaux en enfilade formant la lettre cyrillique Г. Les six premiers locaux, disposés du nord-est au sud-ouest, mesurent 45 m de long et 4,5 m de large. Des autres locaux au nombre de 5 il n'en reste que des vestiges de fondations. Les grandes dimensions de certains locaux et quelques vestiges permettent de conclure qu'il s'agit d'un bâtiment d'exploitation. Toutefois, certains locaux servaient d'immeubles d'habitation. Certaines différences dans la structure de l'édifice témoignent de reconstructions et de constructions supplémentaires.

L'édifice II est disposé de l'est à l'ouest. Les fondations n'en sont pas partout intactes, mais le plateau de gravier en dessine bien la forme et les dimensions: 8,15×4,80 m. Devant le local I il y a des vestiges de fondations, dont la disposition nous fait supposer que l'édifices comportait un troisième bâtiment, construit ultérieurement.

L'édifice III, attenant au mur d'encenite était long de plus de 20 m. Des murs de travers le divisaient en plusieurs locaux. Cet édifice, selon sa disposition et sa forme, fait songer aux bâtiments militaires de Preslav et à l'aule d'Omortag.

La maçonnerie des fondations que nous venons de mentionner est en pierres et boue. Leur largeur varie entre 1,20 m et 0,60 m. Les fouilles ont permis de découvrir des fours, des foyers ainsi que des auges à mortier apportées en vue des réparations du mur d'enceinte.

Parmi les objets mis au jour, nous citons: pointes de flèche, couteaux, fourchettes, fers à cheval, poinçons en os, poids à métier, bijoux et matériel de céramique en grande quantité.

Les édifices que les archéologues ont découverts dans la proximité immédiates de l'église N 4, à en juger d'après le plan, le caractère de la maçonnerie et les objets trouvés, pourraient être datés de la fin du IX-e ou du début du X-e siècle.

Vera **Antonova**
Zvetana **Dremsisova**

GRABUNGEN IM SELISCHTE-GELÄNDE VON PRESLAV, 1960 UND 1961

ZUSAMMENFASSUNG

Bei Grabungen im Selischte-Gelände wurde in seinem südöstlichen Teil das Vorhandensein eines großen feudalen Herrensitzes festgestellt. Er bestand aus mehreren einzelnen Gebäuden, die um die Kirche Nr. 4 gruppiert waren. Gebäude I war ein geräumiger Bau, der aus einer Reihe von Räumen bestand und die Form eines umgekehrten L hatte. Die ersten sechs Räume, mit Nordost-Südwestorientierung, haben eine Gesamtlänge von 45 m und eine Breite von 4,50 m. Von den übrigen nach Westen verlaufenden Räumen sind Fundamentreste erhalten. Die großen Abmessungen einiger Räume und mehrere Funde lassen sie als Wirtschaftsräume erkennen. Selbstverständlich wurden einige auch als Wohnräume benutzt. In ihrem Bau sind gewisse Unterschiede zu erkennen, die auf Um- und Anbauten weisen.

Gebäude II ist von Osten nach Westen ausgerichtet. Stellenweis sind die Fundamente zerstört, doch die erhaltene Bettung aus Kieselsteinen gibt ihre Formen und Maße an: 8,15×4,80 m. Vor Raum I Fundamentreste. Ihre Lage zum Gebäude läßt eine dritte, später gebaute Abteilung vermuten.

Gebäude III war an die südliche Festungsmauer angebaut. Es war über 20 m lang und durch Querwände in einzelne Räume aufgeteilt. Seiner Lage und Form nach steht es den Kasernenräumen in Preslav und der Aula Omurtags nahe.

Die oben erwähnten Fundamente bestehen aus Bruchstein und Lehm. Ihre Breite schwankt zwischen 1,20 m und 0,60 m.

Auf dem Grabungsgelände wurden auch Öfen, Feuerstellen und Mörteltröge freigelegt. Die Tröge hatten bei Ausbesserungen der Festungsmauer gedient.

In der Kulturschicht wurden Pfeilspitzen, Messer, eine Gabel, Hufe, beinerne Pfrieme, Spinnwirtel, Webegewichte, Schmuck und anderes gefunden. Besonders reich ist das keramische Material.

Auf Grund ihres Grundrisses, ihrer Bauweise und der Funde dürften die freigelegten Gebäude Ende des 9. oder Anfang des 10. Jahrhunderts zu datieren sein.

Тотю **Тотев**

МЕТАЛНИ ПЕЧАТЧЕТА С ОБРАЗИ НА ЖИВОТНИ ОТ ПРЕСЛАВ

В Археологическата база-музей на БАН в Преслав се пазят няколко интересни печатчета с различни изображения и знаци. Постъпили са преди повече от двадесет години и са били записани в инвентарните книги най-малко десет години след постъпването им. Данните за тях са кратки. Липсата на подробности за това, в кой сектор на стария град, кога, заедно с какви материали и при какви обстоятелства са намерени, е може би и една от причините, за да се забави досега обнародването им.

Нека бележките за тях в настоящата работа бъдат приети като израз на почит към делото на неуморимия изследвач на Преслав и неговите паметници — Йордан Господинов.

Особен интерес представляват печатчетата с вдълбани изображения на животни (обр. 1 и 2). Те са седем на брой. Две от тях разглежда като произведения на преславската художествена промишленост Н. Мавродинов.[1] С изключение на едно печатче с пирамидална форма (обр. 1д), всички останали са плоски и кръгли. На две около гравираното животно има надписи на гръцки език (обр. 1 в, г). По своето устройство печатчетата се делят на двойни и единични. Някои са снабдени с ухо или отделна халчица за нанизване и окачване при носене.

Двойни печатчета. Съставени са от две половинки, съединени помежду си с малки шарнири. Под № 2252 и № 2253 фигурират записани в инвентарната книга две двойни печатчета. Последното обаче при една от проверките на музейния фонд се оказва, че е изгубено. На паспорта му в картотеката няма приложена снимка и поради това не ще можем да го използуваме напълно. Във фотографията, дадена от Мавродинов, то е странично снето и изображенията, врязани върху плочките му, почти не личат. Ще се задоволим с бележките за него, съдържащи се в инв. книга. Към тази група трябва да поставим и една половинка от двойно печатче, постъпила наскоро в музея (обр. 1 б).

От двойните печатчета до нас е стигнало само записаното под № 2252 (обр. 1а). Отбелязано е, че произхожда от „града на дворците", т. е. Вътрешния град. Няколкото реда, които Мавродинов му отделя, се отнасят преди всичко за врязаните на него изображения. Състои се от две кръгли с диаметър 1,5 см бронзови плочки, всяка една от които е снабдена с по два къси, плоски издатъка, пробити с дупка. Лицето на плочките, на което са нанесени изображенията, е изравнено, а опакото им е леко заоблено. Свързани са посредством малка халка, на която е запоено с форма на осморка ухо. Прикачването им за последното е направено с нитчета от медна тел, прокарани най-напред през него и след това през дупките на техните издатъци. Така обединени плочките на печатчето са могли лесно да се движат и удобно да бъдат използувани за нанасяне на отпечатъци. Нанизано на ремък или верижка през халката си, печатчето е било по-сигурно пазено при носене и употреба от своя притежател.

Извънредно интересни са образите на печатчето. Плитко (0,01 см) и небрежно врязани, те почти изцяло запълват плоско изравненото лице на плочките. На едната е показано човешко изображение, а на другата — животно (обр. 3). Грубо стилизираните образи трудно могат с увереност да бъдат определени. Твърде странно е човешкото изображение. Схематизира-

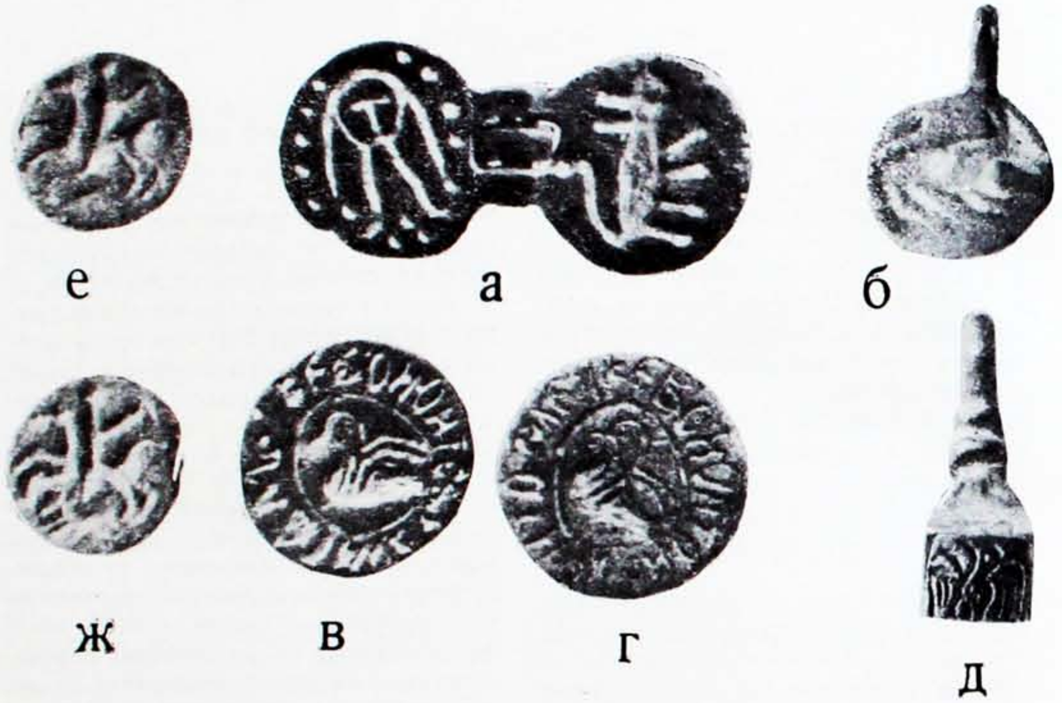

Обр. 1. Метлически печатчета с животински изображения от Преслав

ният до крайност образ може да се схваща по два начина. Веднаж като изображение на човек с едра кръгла глава, която като че ли стои направо на краката. Две плитки от косата се спускат встрани на дългите крака. Очите и носът отбелязват чертички. Другояче — като човешко изображение с разкрачени крака, вдигнати нагоре ръце и с глава и шия във форма на буквата Т. С вдигнатите си нагоре ръце човекът държи нещо като извита клонка. Според Н. Мавродинов той държи „нещо като гирлянди“.[2] И в двата случая изображението ограждат точки, три от които са поместени между стъпалата на краката. Гледан и по двете описания, образът остава неясен. Според нас по-лесно е да бъде възприет по второто. Така го схваща и Мавродинов, когато прави опит да го свърже с някои от образите с гирлянди по тесните стени на кана № 7 от Нагисентмиклошкото съкровище.[3] Подобно третирани човешки изображения виждаме врязани върху плочките на два бронзови пръстена от средновековния некропол по дефилето на р. Лева във Враца, намерени с монета от XII век[4].

Обр. 2. Гипсови отпечатъци на печатчетата с животни от Преслав

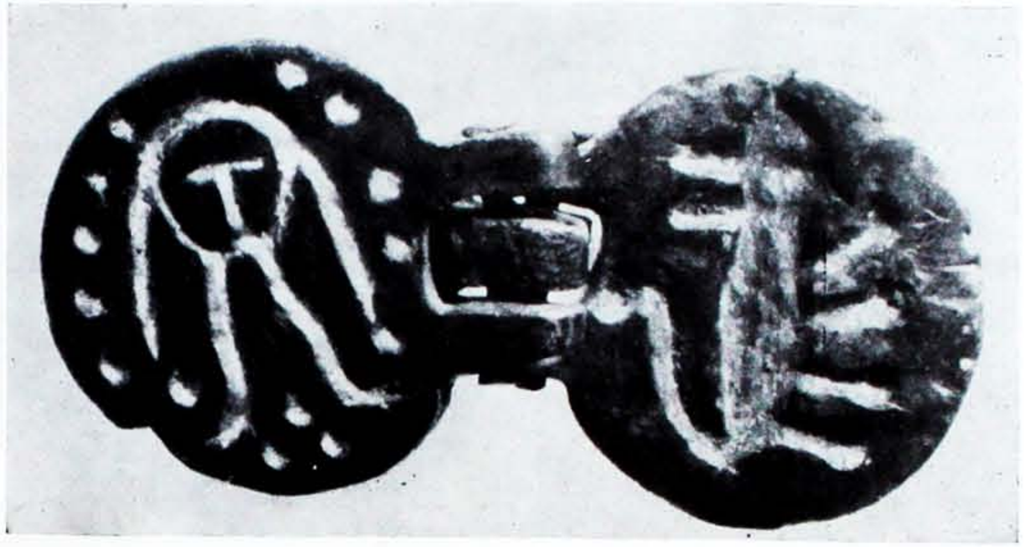

Обр. 3. Бронзово двойно печатче от Преслав

Животното, представено на другата плочка, е в ход надясно (обр. 3). Издълженото му тяло има отпред голяма с разширена муцуна глава, а отзад дълга и извита над гърба опашка. На главата е отбелязано с точка око и две щръкнали нагоре уши. Четирите крака, на които то стъпва, завършват с разширени лапи. Опашката завършва на края с топка. Така врязан образът не предлага много характерни белези за сигурното му определяне. С опашката и донякъде с лапите на краката си то най-много прилича на лъв.

Съвсем аналогично устройство и назначение на разгледаното печатче е имало и изгубеното двойно печатче от Преслав. От записаното в инвентарната книга се вижда, че неговите плочки били от бронз и имали яйцевидна форма. Свързването помежду им било направено по описания по-горе начин. На едната му плочка е било врязано изображение на човешка фигура върху конче, а на другата — на орел. Важно с оглед на неговата дата, а оттук и за датировката на цялата тази група печетчета е, че се посочва местонахождението му. Намерено било в местността Въбилин дол и постъпило в музея с други материали, които в никакъв случай не могат да бъдат по-късни от X век.

За да свършим с тази група, ще се спрем на половинката от двойно печатче, намерена неотдавна в пространството между Дворците и Южната порта (обр. 1 б). Неговата плочка е също от бронз и има форма на правилен кръг с диаметър 1,5 см. Лицето й е много добре изгладено, а опакото сферично заоблено. Снабдена е само с един плоско уширен издатък и с дупка в свободния си край. През последната ведно с липсващата сега плочка тя се е залавяла по всяка вероятност направо на халчица. На опакото й е гравирана позлатена украса. В изпъкналия тук център е вдълбано изображение на птица (обр. 4). Да се познае каква е изобразената птица е трудно. Около птицата е врязана силно извита клонка с волутообразни краища. По нейното стъбло са отбелязани триъгълни листенца или може би още не разтворили се пъпки. В долния край личи плитко врязана стилизирана палмета. Подобен растителен орнамент с позлата е гравиран на редица метални украси от Преслав.[5]

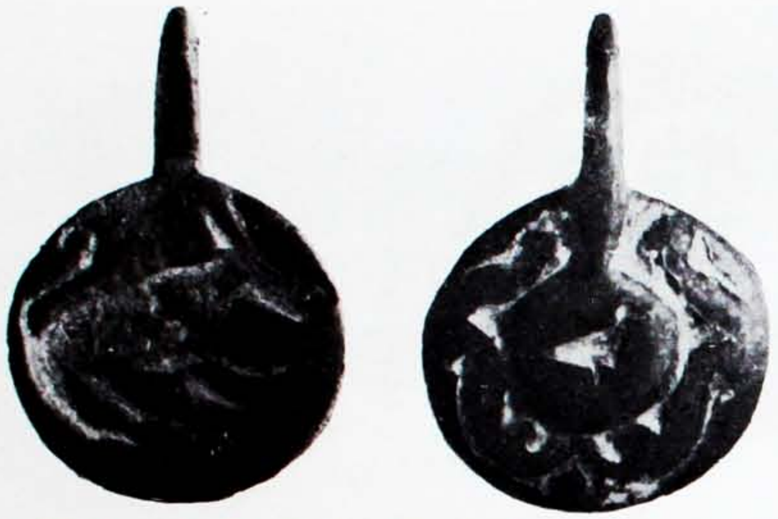

Обр. 4. Половинка от бронзово двойно печатче — лице и опако

Върху лицето на плочката е изрязано животно в ход надясно (обр. 4). Образът е вярно пропорциониран. Острата и зинала муцуна на животното и вдигнатата със завит край опашка го характеризират найвече като куче и по-малко като вълк. То е представено в бяг. Движението подсказват леко повдигнатите му предни крака. Донякъде напомня кучето от Мадарския релеф[6] и особено много кучето, което тича зад конника, гравиран на един каменен блок от крепостната стена в Преслав.[7] Подобно е и кучето, което ще видим под конника върху печатче от другата група.

Единични печатчета. Влизащите тук пет печатчета са записани в инв. книга под № № 2254, 2260, 2261, 2262 и 2263 (обр. 1 в, г, д, е, ж). От тях само едно е снабдено с ухо за нанизване и окачване при носене (обр. 1 д). Останалите представляват обикновени кръгли пластинки. Отсъствието на ухо или дупка по тях обаче не ни дава право да ги считаме за недовършени. Точно местонахождище е указано на едно от печатчетата (обр. 1 д). За другите четири е отбелязано, че произхождат от „нивите на Преслав".[8] Печатчетата са следните:

1. Две печатчета (инв. № 2260 и № 2261) с врязано едно и също изображение и надпис (обр. 1 в, г). Те имат и еднакви размери (диаметър 1,8 см). Единствената отлика помежду им е тази, че едното е бронзово, а другото — от мед. В очертаното с плитка линия кръгло поле в средата на печатчето е поместено изображение на птица и вън от него надпис (обр. 5 и 6). Началото и краят на надписа, врязан наоколо, отбелязват две успоредни чертички. Изобразената птица е с голяма глава, скъсена шия и малка човчица (обр. 5 и 6). Тялото ѝ в сравнение с главата стои дребно и незавършено. С краката си птицата като че ли е нагазила във вода. Не е лесно да се каже с положителност каква е птицата. Най-много прилича на патка. Върху елипсовидния щит на един бронзов пръстен от некропола в местността Греда при с. Вълчедръм, датиран от намервача IX—X век, е врязан образ на птица, близка на нашата.[9]

Надписът около птицата е на гръцки език. Буквите му са високи средно 0,03 см. Макар някои от тях да са врязани доста неуверено надписът се чете ясно: Κ[υρι]ϵ ΒΟΗΘΗ ΤΟΝ ϵΧΟΝΤΑΜϵ κύριε βοήθει τὸν ἔχονταμε — Господи, помагай на този, който ме има (притежава).

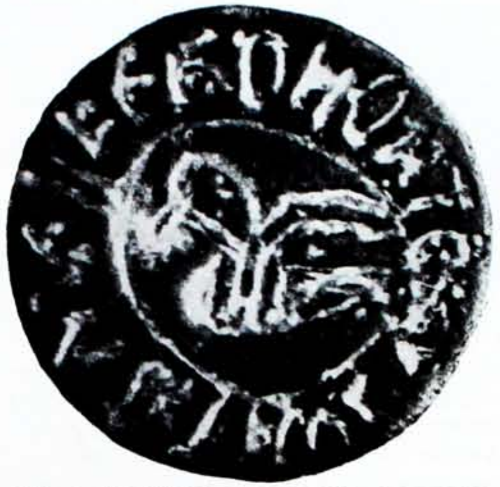

Обр. 5. Бронзово печатче с птица и врязан около нея надпис

Формулката κύριε βοήθει и начертанието на буквата В, която се среща с хоризонтална хаста под долната дъгичка само в надписите и монетите от втората половина на IX век, ни дават достатъчно основание да датираме надписа върху нашите печатчета от това време.[10] Присъствието на формулата в случая показва, че той трябва да се датира, а оттук и печатчетата, върху които стои, след покръстването, т. е. след 865 г., което е един terminus post quem. С начертанието на някои букви и с формулата κύριε βοήθει се свързва с надписа на Сивиновата чаша[11] и с един от най-старите епиграфски паметници с българско писмо — открия в Преслав моливдовул на Георги Чрьньц и Синкел Български.[12]

2. Печатче с едноглав орел от Вътрешния град (инв. № 2254). Неправилно в книгата на Мавродинов то е поставено заедно с амулети от Преслав.[13] Печатчето е от бронз и има близо 2 см високо пирамидално тяло (обр. 1 д). В свободния си край завършва с неголямо ухо за окачване, а стъпва на единствената си четвъртита стена — основата (със страна 1 см), на която е нанесено изображението (обр. 7). Орелът е представен обърнат наляво, с широко разперени криле. Тялото му запълват изчукани точки. Изчистената и елегантна линия, която е врязан образът, издава гравьор с придобит опит.

Едноглав орел, като този на нашето печатче, виждаме на един меден пръстен от Плиска[11] и на два други бронзови пръстена, датирани IX—X век, от некропол в Северозападна България.[15] Сходни изображения на едноглав орел имат и някои пръстени от Словакия[16] и Унгария. Много близък на нашето изображение е орелът върху печата на един византийски сановник от IX—X век[17]. През X век едноглавия орел срещаме често по гербовете на редица западни феодали.[18] Образът на това печатче се свързва с образа на орела от гравираната каменна рисунка в Преслав, която посочихме по-горе.[19]

3. Едно и също изображение е врязано върху последните две печатчета (инв. № 2262 и № 2263) (обр. 1 е, ж). Те представляват кръгли пластинки с диаметър 1,3 см. Едното е от бронз, а другото — от мед. На опакото им личат следи от припой, което ни кара да смятаме, че те може би са били поставени и използувани като печатчета върху пръстени.

Изображението, гравирано върху печатчетата, е на конник, обърнат наляво (обр. 8 и 9). Встрани от конника тича плитко

Обр. 6. Медно печатче с птица и врязан около нея надпис

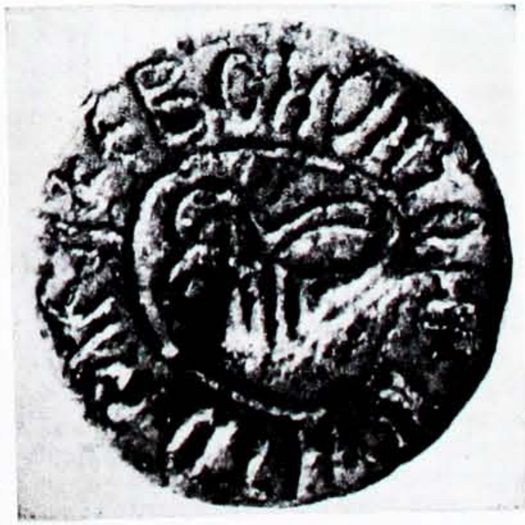

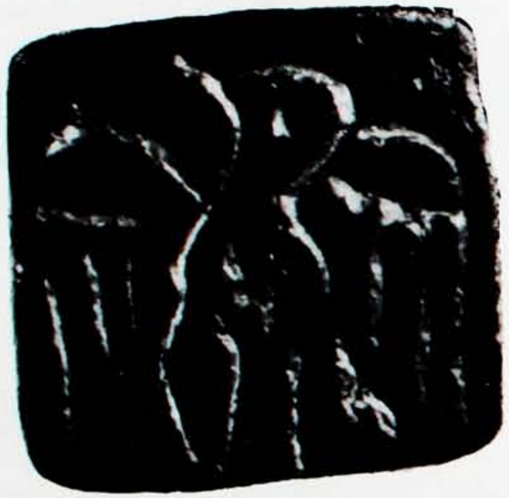

Обр. 7. Бронзово печатче с едноглав орел

врязано куче, което се вижда по-добре на едното печатче (обр. 9) и на гипсовите позитивни отпечатъци (обр. 10). С високо вдигнатата си назад ръка конникът държи нещо като птица. Малките размери на плочките са ограничили гравьора и някои подробности в изобразената тук сцена са само загатнати. Образите са изтеглени с проста линия. Най-плътно и сигурно са очертани конят и ездачът. Изчистеният и надебелен на места контур при тях умело подсказва формата. Вдигнал високо предните си крака, конят като че ли се готви да прескочи някакво препятствие. Ездачът със силно изопнато напред тяло е протегнал високо назад ръка. Кучето е изобразено по-небрежно, а птицата, която конникът държи в ръката си, е съвсем леко и неясно набелязана.

Изображението на нашите печатчета стои в близка връзка с цяла група рисунки на коне и конници, гравирани върху камъни от Плиска[20] и Преслав.[21] Врязани по същия начин, последните представят или отделни фигури на конници, обърнати наляво, или на по-големи сцени, при които освен конника има и други изображения. В две сцени конникът е следван от куче,[22] а веднъж до него е нарисувана и птица.[23] Нашият конник върху печатчетата намира сходства и с редица рисунки по стените на Маяцкото градище[24] на р. Дон и особено много със скалните рисунки от Сулек в Хакасия (Алтай).[25]

Очевидната връзка на изображението върху нашите печатчета с рисунките от Плиска и Преслав, които са доста сигурно датирани, позволява да поставим въпроса и за тяхната дата. Правилно посоченият от Ст. Станчев XI век като един terminus post quem non за плисковските и преславските рисунки[26] в такъв случай можем да отнесем и за печатчетата. Близостта им със скалните рисунки от Сулек се дължи по всяка вероятност на далечната по произход, но жива тюркска традиция.[27]

При разглеждането на печатчетата поотделно изказахме известни основания с оглед на тяхната дата, като посочихме и паралели. С изключение на надписите върху две печатчета (обр. 5, и 6), нашите сравнения се отнасяха до врязаните отгоре им изображения. Видяхме обаче, че въпросът за тяхната дата може да бъде решен задоволително. Трудността, с която се сблъскваме при тях, иде не толкова от това, кога са били създадени, а какво са означавали нанасяните с тях изображения. Трудно е да се намери съвсем сигурно обяснение на образите върху печатчетата. Това, че печатчета с аналогично устройство и изображения като че ли няма другаде в България, е пречка и за по-обосновани предположения в тази насока. Но да видим какво предлага едно сравнение между няколко наши печатчета и печатите на Византия.

Животински образи имат и византийски печати. Цяла серия от такива е намерила място в труда на Г. Шлюмберже.[28] Като изрежда засвидетелстваните животински изображения, Шлюмберже изтъква, че тези печати стоят в разрез с грамадния брой печати във Византия, представящи строгите и банални изображения на християнския култ (образи на Панагия, на светиите и на Кръста).[29] Той отбелязва елегантната линия и забележителния рисунък, с които са възпроизведени животните, и принадлежността им на префектите и управителите от варварските провинции (ἐπὶ τῶν βαρβάρων).[30] Във всички случаи на опакото им се чете монограм с името на титуляра. В голямата си част те се датират от IX—X в.[31]

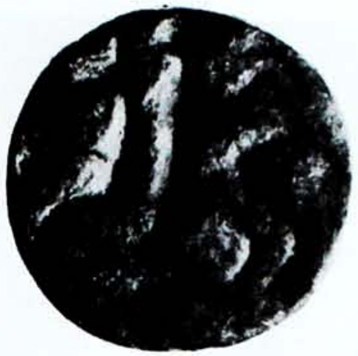

Обр. 8. Печатче с конник (бронзово)

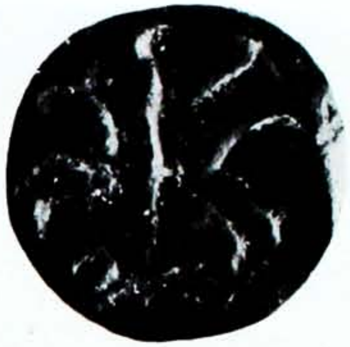

Обр. 9. Печатче с конник (медно)

Към същото време, IX—X в., видяхме се отнасят и печатчетата от Преслав. Някои от изобразените по тях животни виждаме и по печатите, дадени от Шлюмберже. Просто и грубо врязаните образи върху нашите печатчета понякога трудно се разпознават, докато същите са представени на византийските печати със забележително майсторство. Това, което най-много отделя печатчетата с животни от Преслав от тези във Византия, е, че на тях липсва задължителният върху опакото на византийските печати надпис, съдържащ името на титуляра. В надписа, гравиран около животното на две от нашите печатчета (обр. 5 и 6), титулярът не е посочен. При това положение наличието на животни по византийските печати не може да ни улесни при решаването на въпроса за значението на образите, врязани върху тези любопитни предмети от Преслав.

Засега в тази насока могат да се правят предположения въз основа на това, което предлагат самите печатчета. Може да се допусне, че животинските изображения са били врязани върху печатчетата вместо надпис, определящ тяхната принадлежност. Познати са примери, когато знаци или тамги на даден род или на един човек стоят върху различни предмети и в много случаи заемат върху предметите такова място, каквото заемат и надписите.[32] Знакът се явява като сурогат на надписите. Понякога със знаци вместо надпис се установява и уточнява и самоличност. Образът на княз Всеволод Юриевич на една икона от XII век се уточнява от неговия знак, нанесен до изображението, така, както е и при неговите монети.[33] Знаци, установяващи родова принадлежност, виждаме да стоят и върху някои раннобългарски пръстени.[34] Същото значение ще да са имали и врязаните знаци от двете страни на едно бронзово печатче от Преслав.[35]

Аналогичен на знаците смисъл и предназначение може би имат и животинските образи по печатчетата от Преслав. Съвсем вярно е посочено за една от гравираните рисунки на камък от Преслав, че мястото, което заема знакът по отношение на об-

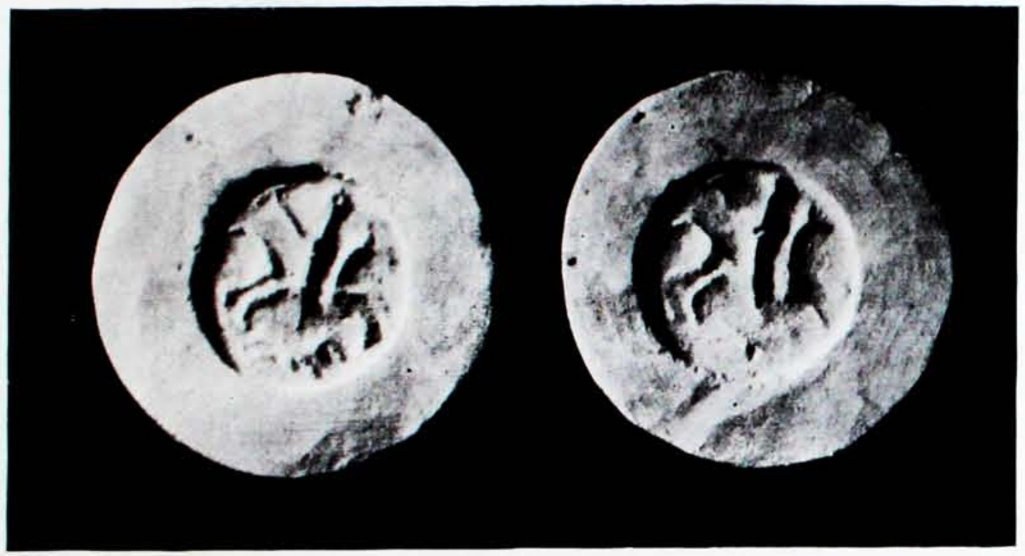

Обр. 10. Гипсови отпечатъци на печатчетата с конник

раза на конника, се заема при неговия противник от изображение на орел.[36] Едно такова предположение за значението на животните от нашите печатчета намира подкрепа и в паралели, които откриваме сред някои азиатски племена и народи.[37] Така, наличието на печатчета с животински изображения от Преслав може да бъде обяснено като преживелица на някои стари тюркски традиции, които останали задълго сред прабългарската аристокрация в новото ѝ отечество.

Накрая трябва да кажем, че като продукт на местната художествена промишленост печатчетата от Преслав свидетелствуват за наличието на грамотни и книжовни хора, които са водели частна кореспонденция. Както и Мавродинов отбелязва, те още веднъж показват високия уровен на културата в Преслав през IX—X в.[38]

БЕЛЕЖКИ КЪМ ТЕКСТА

1. **Н. Мавродинов**, Старобългарското изкуство. София, 1959, стр. 227, обр. 266.
2. **Н. Мавродинов**, Цит. съч., стр. 227.
3. Пак там, обр. 115 и 116.
4. **С. Георгиева** и **Д. Бучински**, Старото златарство във Враца. София, 1959, стр. 22, табл. XVII$_7$ и $_8$.
5. **Н. Мавродинов**, Цит. съч., обр. 273.
6. **Т. Герасимов**, Проучване върху Мадарския скален релеф. Сб. Мадарският конник, София, 1956, обр. 36.
7. **Й. Господинов**, Нов старобългарски конник. Сп. БАН, кн. LVIII, София, 1939, обр. 1, табл. 1; **Л. Огненова**, Рисунки на конници върху вътрешната крепост на Преслав. РП, IV, София, 1950, обр. 7.
8. До обявяването на Преслав за национален резерват през 1958 г. теренът на стария град е бил обработваема площ — ниви — и за много от находките е отбелязано само че са намерени в нивите.
9. **Ат. Милчев**, Ранносредновековни български накити и кръстове енколпиони от Северозападна България. Археология, V, кн. 3, стр. 32, обр. 11 з.
10. **V. Beševliev**, Die protobulgarischen Inschriften. Berlin, 1963, стр. 21, № 14 а, 55, 56, 60, 63, 64, 67; надпис от Василий I(867—886), BZ, 1894, табл. II$_9$; за монетите вж. **W. Wroth**, Catalog of Byzantine Coins. II табл. LI, A-7.
11. **Т. Тотев**, Сребърна чаша с надпис от Преслав, ИАИ, XXVII, 1964, стр. 12—14, обр. 8 и 9.
12. **Т. Герасимов**, Нов моливдовул на Георги Монах и Синкел Български. ИАИ, XX, 1955, стр. 587—588, обр. 1.
13. **Н. Мавродинов**, Цит. съч., обр. 264.
14. Абоба—Плиска. ИРАИК, X, 1905, стр. 290, табл. LVII$_5$.
15. **А. Милчев**, Цит. съч., стр. 32, обр. 1$_1$ и $_2$.
16. **A. Točik**, Nové vyskumy na pohrebištiach, X-a XI st. na Slovensku. Arch. rozhledy, VII, 1955, кн. 4, стр. 49, обр. 236$_1$.
17. **A. V. Solovjev**, Les emblèmes heraldiques de Byzance et les slaves. Seminarium Kondakovianum, VII, стр. 126.
18. Пак там, стр. 150.
19. **Й. Господинов**, Цит съч., обр. 1, табл. I; **Л. Огненова**, Цит. съч., обр. 7.
20. Абоба—Плиска, ИРАИК, X, альбом. Вена, 1905, табл. LIV$_{12}$, LV$_3$; **Ст. Станчев**, Разкопки и новооткрити материали в Плиска. ИАИ, XX, 1955, стр. 211, обр. 28.
21. **Л. Огненова**, Цит. съч., стр. 195 сл.
22. **Ст. Станчев**, Цит. съч., обр. 28; **Л. Огненова**. Пак там, обр. 7.
23. Пак там.
24. **Макаренко**, Маяцкое городище. ИАК, XLIII, стр. 1—53, обр. 16; **М. И. Артамонов**, Саркел и некоторые другие укрепления в Северо-западной Хазарии. СА, VI, стр. 142.
25. **H. Appelgren-Kivalo**, Alt-Altaische Kunstdenkmäler. Helsingfors, 1931, обр. 77 и сл. **С. В. Киселев**. Древняя история Южной Сибири. МИА, IX, 1949, стр. 316, LX.
26. **Ст. Станчев**, Реалиите върху релефа на Мадарския конник. Сб. Мадарският конник, София 1956, стр. 195.
27. Пак там, стр. 201.
28. **G. Schlumberger**, Sigillographie de L'empire Byzantin. Paris, 1884, стр. 26—30, 448—450. Отбелязани са следните изображения на животни: лъв, вълк, грифон, вълк с крила, леопард, орел с разперени крила, хищни птици, дракон, крилат вол, камилска птица, паун, заек, петел, патка и др.
29. **G. Schlumberger**, Цит. съч., стр. 448.
30. Пак там, стр. 448 и сл.
31. Пак там.
32. **Б. А. Рыбаков**, Знаки собствености в княжеском хозяйстве Киевской Руси, X—XII в., СА, VI, стр. 227, 228.
33. Пак там, стр. 235, обр. 17 и 18.
34. **N. Mavrodinov**, Le trésor prototbulgare de Nagy-Szent Miklos, Budapest 1943, стр. 78, обр. 43; Знак е врязан и на един златен пръстен от Видин, в Археол. музей—София, инв. № 3326 на Сред. отдел, публикуван от **Ст. Станчев**, Некрополът до Нови Пазар, София, 1958, стр. 103, обр. 28.
35. Непубликувано.
36. **Л. Огненова**, Цит. съч., стр. 203.
37. **Рашид ад Дин**. Сборник Летописей, т. I, кн. 1, М—Л, 1952, стр. 87—90; **Абу-л-Гази**, Родословная туркмен. М—Л, 1958, стр. 53 и сл.
38. **Н. Мавродинов**, Старобългарското изкуство, стр. 227.

Totu Totev

CACHETS METALLIQUES A L'EFFIGIE ZOOMORPHE DE PRESLAV

RÉSUMÉ

L'auteur étudie quelques cachets métalliques à l'effigie d'animaux (fig. 1 et 2), provenant de Preslav. Tous les cachets sont ronds sauf un qui a la forme rectangulaire(fig. 1 et 7). Deux cachets portent autour de la figure gravée une inscription en grec (fig. 5 et 6). Certains cachets sont muni d'un anneau où l'on passait un fil permettant de les accrocher au cou pour les porter. Quelques cachets sont doubles: deux lamelles à charnière (fig. 3).

Les cachets portent les figures suivantes: figures humaines et de lion (fig.3), figures d'oiseau et de chien (fig.4), figure d'oiseau entourée d'une inscription (fig. 8 et 9).

Se basant sur les analogies des figures et sur la forme de certaines lettres des inscriptions, l'auteur situe les cachets aux IX-e — X-e siècle. En signalant l'absence de cachets analogues, quant à la forme et les figures, dans les autres localités de la Bulgarie, l'auteur les compare à certains sceaux byzantins de la même époque portant des figures zoomorphes. Dans les cachets byzantins aux figures zoomorphes manque, au revers, l'inscription contenant le nom du titulaire.
Selon l'auteur, les figures ont été gravées en guise de signature. Plusieurs exemples, cités à cet effet, sont concluants; les figures zoomorphes ou humaines gravées sur divers objets occupent la place où étaient gravées les inscriptions. C'est ce qui explique aussi la présence de figures zoomorphes sur les cachets de Preslav. Il y a lieu de signaler également quelques analogies chez certaines tribus et peuples d'Asie. De cette manière, les cachets aux figures zoomorphes pourraient être considerés comme une survivance de vieilles traditions qui avaient persisté pendant de longues années au sein de l'aristocratie protobulgare.
Enfin, l'auteur soligne que les cachets de Preslav produits des métiers artistiques locaux témoignent de la présence d'hommes lettrés et instruits qui échangenaient une correspondance suivie. C'est dire que les cachets donnent une idée du niveau élevé de la culture à Preslav aux IX-e et X-e siècles.

Totju Totev

METALLSTEMPEL MIT TIERDARSTELLUNGEN AUS PRESLAV

ZUSAMMENFASSUNG

Der Verfasser untersucht mehrere in Prelav gefundene kleine Metallstempel mit Tierdarstellungen (Abb. 1 u. 2). Mit Ausnahme eines (Abb. 1 u. 7) sind alle übrigen rund. Zwei zeigen um die eingravierte Tiergestalt eine griechische Inschrift (Abb. 5 u. 6). Mehrere sind mit einer Öse oder einem Ring zum Auffädeln oder Tragen versehen. Der Art nach können sie in Einzel- und Doppelstempel eingeteilt werden. Letztere bestehen aus zwei durch ein Scharnier verbundene Metallplättchen (Abb. 3).
Auf den Stempeln sind folgende Darstellungen zu sehen: Mensch und Löwe (Abb. 3), Vogel und Hund (Abb. 4), Vogel umgeben von einer Inschrift (Abb. 5 u. 6), einköpfiger Adler (Abb. 7) und Reiter (Abb. 8 u. 9). Auf Grund mancher vom Verfasser angeführten Parallelen zu den Darstellungen sowie der paläographischen Zeichnung mancher Buchstaben der Inschriften auf zwei Stempeln werden alle mit dem 9. bis 10. Jahrhundert datiert. Da Stempel ähnlicher Art sowie verwandte Darstellungen an anderen Orten in Bulgarien fehlen, vergleicht der Verfasser die Stempel mit byzantinischen Stempeln aus derselben Zeit, auf denen Tiergestalten vorkommen. Der auffalendste Unterschied zwischen den Stempeln mit Tiergestalten aus Preslav und den byzantinischen besteht in der auf der Rückseite fehlenden unerläßlichen Inschrift des Inhabers.
Die Gestalten deutet der Verfasser als Zeichen, die den Inhaber angeben. Er weist auf einige Beispiele hin, bei denen Zeichen oder Male von Familien oder Menschen auf verschiedenen Gegenständene ingraviert sind und in vielen Fällen dieselbe Stelle wie auf den Stempeln einnehmen. Eine ähnliche Bestimmung erblickt der Verfasser in der Anwesenheit von Tiergestalten auf den Stempeln aus Preslav. Diese Vermutung wird durch Parellelen bei manchen Stämmen und Völkern Asiens gestützt. Das Vorhandensein von Stempeln mit Tiergestalten in Preslav kann, demnach, als überlebte alte Tradition der Türkvölker ausgelegt werden, die längere Zeit von dem protobulgarischen Adel in der neuen Heimat gepflegt wurde.

Zum Schluß betont der Verfasser, daß die Stempel aus Preslav auf eine örtliche handwerkliche Erzeugung hinweisen sowie für die Existenz von schriftkundigen Menschen zeugen, die einen privaten Briefwechsel unterhielten. Dadurch bestätigen sie die hohe Stufe der Kultur in Preslav während des 9. und 10. Jahrhunderts.

СЪДЪРЖАНИЕ

стр.
1. Предговор 5
2. СТ. СТАНЧЕВ. Йордан Господинов 7
3. Г. ДЖУМАЛИЕВ. Шестдесет години археологическо дружество „Тича“ в гр. Преслав 14
4. В. БЕШЕВЛИЕВ. За славянските племена в Североизточна България от IV до IX век 17
5. И. ДУЙЧЕВ. Проблеми из средновековната история на Преслав. 29
6. И. ВЕНЕДИКОВ. Преслав, преди да стане столица на България 39
7. СТ. СТАНЧЕВ. Преславският дворец. Състояние и задачи на проучването му 49
8. И. АКРАБОВА-ЖАНДОВА. Ново в Патлейна след Йордан Господинов 69
9. В. ИВАНОВА-МАВРОДИНОВА. За украсата на ръкописите от Преславската книжовна школа 80
10. И. ГЪЛЪБОВ. Преслав в историята на стария български книжовен език 125
11. Й. ЧАНГОВА. За гражданските постройки в Преслав . . . 139
12. В. АНТОНОВА и Ц. ДРЕМСИЗОВА. Проучвания в местността „Селище“ в Преслав през 1960—1961 г. 158
13. Т. ТОТЕВ. Метални печатчета с образи на животни от Преслав 173

Редактор Елена Димитрова
Художник Димитър Кандимиров
Технически редактор Йордан Йорданов
Коректор Дочка Попова

Издателство Български художник. 1968
Печатница Георги Димитров